

Godina XXXIX/2020

Broj 1

**Zbornik
Instituta za
kriminološka i
sociološka istraživanja**

Izdavač

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Urednice

Branislava Knežić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
i Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Ivana Stevanović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Redakcija

Ana Batričević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Stanko Bejatović, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Srbija

Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law at the Ghent University, Belgium

Sanja Čopić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Hajdana Glomazić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Marina Hughson, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Vladan Joldžić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Slađana Jovanović, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Srbija

Janko Mededović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Gorazd Meško, Fakultet bezbednosnih studija Univerziteta u Ljubljani, Slovenija

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD

Ljubinko Mitrović, Fakultet pravnih nauka Panevropski Univerzitet APEIRON u Banja Luci, Bosna i Hercegovina

Milana Ljubičić, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Zoran Pavlović, Pravni fakultet Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Srbija

Olivera Pavičević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Claus Roxin, Pravni fakultet Univerziteta u Minhenu, Nemačka

Miodrag Simović, Pravni fakultet Univerziteta u Banja Luci, Bosna i Hercegovina

Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD

Vid Jakulin, Pravni fakultet Univerziteta u Ljubljani, Slovenija

Sekretar redakcije

Milena Milićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Tehnički urednik

Milka Raković

Kompjuterska obrada teksta

Slavica Miličić

Zbornik Instituta je naučni časopis Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja koji se publikuje od 1972. godine dva puta godišnje sa manjim prekidima, a od 2016. godine izlazi tri puta godišnje. Časopis je tematski otvoren za različite naučne oblasti, a u skladu sa politikom njegovog izdavača i relevantnim naučnim oblastima: krivično pravo, kriminologija, sociologija, psihologija, penološka andragogija, viktimologija, socijalna patologija i dr. Uređivačku politiku Zbornika vodi Redakcija i Urednice. Radovi u časopisu su dvostruko anonimno recenzirani.

Publisher

Institute of Criminological and Sociological Research in Belgrade

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Editors

Branislava Knežić, Institute of Criminological and Sociological Research
and Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Ivana Stevanović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Redaction

Ana Batričević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Stanko Bejatović, Faculty of Law, University of Kragujevac, Serbia

Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law at the Ghent
University, Belgium

Sanja Čopić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Hajdana Glomazić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Marina Hughson, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Vladan Joldžić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Sladana Jovanović, Faculty of Law, University Union in Belgrade, Serbia

Janko Mededović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Gorazd Meško, Faculty of Security Studies, University of Ljubljana, Slovenia

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD

Ljubinko Mitrović, Faculty of Legal Studies, Pan-European University APEIRON in Banja
Luka, Republic of Srpska

Milana Ljubičić, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Zoran Pavlović, Faculty of Law, University of Business academy Novi Sad, Serbia

Olivera Pavičević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Claus Roxin, Faculty of Law, University of Munich, Germany

Miodrag Simović, Faculty of Law, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina

Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD

Vid Jakulin, Faculty of Law, University of Ljubljana, Slovenia

Secretary of the Redaction

Milena Milićević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Technical Editor

Milka Raković

Computer Typesetting

Slavica Miličić

The Journal of the Institute is a scientific journal of the Institute of Criminological and Sociological Research that has been published twice a year since 1972 with smaller intermissions and since 2016, it has been published three times a year. The journal is thematically focused on different scientific fields, in accordance with the policy of its publisher and relevant scientific areas: criminal law, criminology, sociology, psychology, penological andragogy, victimology, social pathology etc. The editorial policy of the Journal is created by the Redaction and the Editors. The papers published in the Journal are reviewed by two anonymous reviewers.

Za izdavača
Dr Ivana Stevanović

E: krinstitut@gmail.com

Štampa
"Pekograf d.o.o"

Tiraž
300

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)

godina XXXIX / broj 1 / 2020

S A D R Ź A J

Nikola Drndarević i Sonja Protić ANALYSIS OF TRUST IN SERBIA: PSYCHOLOGICAL AND SOCIOLOGICAL IMPLICATIONS	7
Marija Vučićević i Janko Međedović CRTE LIČNOSTI I PORODIČNI KONTEKST KOD OSUĐENIH LICA, PRIPADNIKA SLUŽBE ZA OBEZBEĐENJE U KAZNENO-POPRAVNOM ZAVODU I OPŠTE POPULACIJE	27
Olivera Pavićević i Ljeposava Ilijić KULTURA DROGA	47
Marija Stojanović OSNOVNI MODELI TRETMANA ODRASLIH SEKSUALNIH PRESTUPNIKA	63
Nikola Vujičić STANJE I TENDENCIJE KRIMINALITETA MALOLETNIKA U REPUBLICI SRBIJI	81
Petko Bijeljanin KANCELARIJA EVROPSKOG JAVNOG TUŽIOCA – POTREBA ZA OSNIVANJEM I ULOGA U PRAVNOM SISTEMU EVROPSKE UNIJE	95
Sladana Milošević SOCIO-KULTURNI ASPEKT KOCKANJA KROZ ISTORIJU PRIKAZ MONOGRAFIJE	107
Tijana Karić DRUGA ŠANSA: RAD OSUĐENIKA SA PSIMA U KPZ SREMSKA MITROVICA	123

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2020 / Vol. XXXIX / 1 / 7-25
Originalni naučni rad
Primljeno: 01. marta 2020. godine
Prihvaćeno: 04. maja 2020. godine
UDK: 316.6:17
316.37

ANALYSIS OF TRUST IN SERBIA: PSYCHOLOGICAL AND SOCIOLOGICAL IMPLICATIONS*

Nikola Drndarević *

Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Sonja Protić*

Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade,
International Psychoanalytic University Berlin

This study aimed to analyze social and institutional trust in Serbia and their demographic and socioeconomic correlates. Moreover, two alternative models on the direction of influence between social and institutional trust were tested. The European Social Survey data in the Serbian community sample (N = 1660, 49% women, mean age 52.5 years (SD = 17.7)) revealed generally low levels of all the aspects of trust, whereas trust in international institutions was the lowest. Participants who have lost a spouse or belonged to an older generation reported lower social trust and trust in international institutions, but higher trust in local institutions. Lower trust in local institutions but higher social trust was reported by participants of higher income and education. Model testing effects of social trust on institutional trusts showed a better fit than the reversed model. These results indicate the continuity of the 1990s' trust crisis: the epistemic hypervigilance and system that cannot be trusted. Mediators of the relationship between social and institutional trust should be investigated in future research.

* This paper is a result of research Project "Crime in Serbia: phenomenology, risks and the possibilities of social intervention" (47011), financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia.

* E-mail: nikola.drndarevic@iksi.ac.rs

* E-mail: sonja.milojevic@iksi.ac.rs

KEYWORDS: *social trust / institutional trust / demographics / Serbia*

1. INTRODUCTION

The multifaceted nature of trust permeates various scientific domains (Welch et al., 2005). The clinical-developmental approach in psychology emphasizes the importance of early parent-infant attachment security for the formation of child's epistemic trust, i.e., “willingness to consider new knowledge from another person as trustworthy, generalizable, and relevant to the self” (Corriveau et al., 2009; Fonagy & Allison, 2014). Moreover, secure attachment participates in creating a benign setting for the relaxation of epistemic vigilance, which is “the self-protective suspicion towards information coming from others that may be potentially damaging, deceptive, or inaccurate” (Fonagy & Allison, 2014). More specifically, secure attachment, which is reflected through positive internal working models (IWM) of self and others, is connected to higher trust in reasonably credible others, as well as confidence in one's own experience, belief, and judgment. On the other hand, attachment insecurity depending on how it is represented may generate: 1. epistemic mistrust, in case of negative IWM of other; 2. epistemic uncertainty through overreliance on the views of the attachment figure, in case of negative IWM of self; and 3. epistemic hypervigilance, the mistrust of both the attachment figure and strangers as a source of information, when both IWM are negative (Fonagy & Allison, 2014).

In the social and organizational psychology fields, the different levels of complexity of the trust conceptualizations could be found (see Lewicki, Tomlinson & Gillespie, 2006). The authors of unidimensional models emphasize cognitive, affective, and behavioral components of trust, which could be captured by a single global trust construct. Still, the basic assumption of trust is a perception of another's trustworthiness, which enables and facilitates a willingness to be vulnerable. The main characteristics of unidimensional definition remain when it comes to two-dimensional models of trust, except that trust and distrust are treated as two distinct and independent dimensions (Lewicki, McAllister & Bies, 1998). Namely, it assumes that in each relationship an individual's behavior is guided by accumulated reasons for trust and distrust and it is to be expected that majority of relationships would reflect some combined levels of trust (i.e., the degrees of hope, faith, assurance, initiative, etc.) and distrust (i.e., the degrees of fear, skepticism, watchfulness, vigilance, etc.). Finally, the transformational approach differentiates: 1. calculus-based trust (CBT), grounded on the estimation whether the other will keep their word, 2. knowledge-based trust (KBT), grounded in the ability to know and understand the other well enough to predict his or her behavior and 3. identification-based trust (IBT), based on the possibility that one party fully internalizes the preferences of the other, such that he or she identifies with the other (Lewicki, Tomlinson & Gillespie, 2006).

While clinical and developmental theories emphasize the role of trust in early close relationships in establishing trust in later (social) relationships (which can also include relations with authorities and institutions), the other direction is recognized as possible in organizational psychology literature. For instance, in addition to personality traits and cognitive capacities, the trust in institutions that they will assure an individual's protection against distrusting actions by the other represents a baseline for moderate to high levels of trust (McKnight, Cummings & Chervany, 1998). Furthermore, when analyzing trust in an organizational setting, authors emphasize the institution-based trust (i.e., sense of fairness and consistent treatment, as well as the existence of legal/organizational protections) as a promotor of the development of CBT (Lewicki, Tomlinson & Gillespie, 2006).

The sociological perspective focuses on trust as a means for building and maintaining social relationships (Hearn, 1997; Misztal, 1996). Hearn (1997: 97) provides the definition of trust that arises between people and institutions and generates the base for reciprocal trust; the trust then becomes the origin of common goal pursuit, i.e., the social capital. Among the sociological theories used for explaining trust, the predominant one is a social capital theory (Coleman, 1990; Hearn, 1997; Putnam, 2000). Social capital governs social and economic progress (Golubovic, 2008), whereas trust represents a substantial element of it (Keele, 2007; Zarić & Borišić, 2017). Namely, a trust may be considered being the essence of social capital and its only indicator (Allum, Patulny, Read & Sturgis, 2010; Letki, 2006; Nooteboom, 2007), although Welch and colleagues (2005) argue for social capital as the byproduct of trust.

Social capital is understood as an amalgam of group resources, among which is trust as well, used by connecting people in the pursuit of common goals (Misztal, 1996). Such goals can include the economic goals (short or long-term profits, employment or self-employment), the intermediary goals (a division of labor, access to markets) or non-economic (safety, social acceptance, power), out of which participating actors may have the conflictual goals (Nooteboom, 2007). Utilizing social capital for self-advantage, at the expense of others, represents the negative side of social capital (Džunić, 2010).

The prominent elements in Hearn's definition are the different levels of trust: individual and institutional level of trust. Trust literature identifies delineation between trustor and trustee, where the trustee may be either an individual or institutions (e.g., Sønderskov & Dinesen, 2016; Rothstein & Stolle, 2008). Trust in 'people' encompasses social trust, while institutional trust is represented by trust in the "social system" or the "administration of social norms" (Hwang, 2017) or the "figure of authority". Sources of social capital, therefore, include both interpersonal (social) trust and trust in institutions.

1.1. Empirical relevance and relationship between social and institutional trust

Previous literature indicates that social (dis)trust can be used to predict both an individual as well as aggregate level benefits: mental and somatic health (Hudson, 2006; Newman, 1998), cooperation with others and positive consequences for society (Stolle, 2001), economic growth (Bjørnskov, 2009; Lekovic, 2012; Zarić & Borišić, 2017), innovation (Bešić, 2018), democratic government (Knack & Zak, 2002) and justice (Jackson et al., 2013). Likewise, trust in institutions predicted wellbeing and satisfaction with life standards (Ward et al., 2016); proved to be effective in combating corruption (Bjørnskov, 2011) and is an indispensable element of democracy (Inglehart, 2010).

Several studies have uncovered a positive correlation between social and institutional trust (e.g., Bjørnskov, 2010; Lekovic 2012; Rothstein & Stooles, 2008). Still, there are disagreements concerning the eventual direction of influence. One line of researchers has suggested that social trust predicts trust in institutions, as well as that trust can help in building effective social and political institutions (Lipset & Schneider, 1983; Newton & Norris, 2000). This stance is in accordance with the clinical-developmental approach in psychology and Putnam's (1993, 2000) argument that institutional trust is formed from the generalized trust. In other words, the socializing effect of interpersonal trusts affects democratic and cooperative values and norms (Fukuyama, 1999; Putnam, 2000).

In contrast to that, another group of researchers has found empirical support for the effect of institutional on social trust (Rothstein & Stolle, 2008; Sønderskov & Dinesen, 2016). The institutional trust could improve or stunt social trust, depending on their quality (Bjørnskov, 2011). Nevertheless, these results showed that a feedback effect from the social trust to institutional trust could not be ruled out.

1.1.1. Data on the relationship between social and institutional trust in Serbia

Post-socialist countries transitioning to institutionalizing democracy and a market-based economy usually suffer from the crisis of trust, which impedes progress (Latusek & Cook, 2012). Wars, regime changes, inflations, migrations concurrently existed in the Serbian past (Ćirić & Drndarević, 2019), and their abundant uncertainties may have as a consequence damage of trust relations (Latusek & Cook, 2012). For the past 30 years, Serbia has maintained low levels of both social and institutional trust (Bešić, 2016; Stojiljković, 2011).

To the best of our knowledge, there were no studies on the comparison of social and institutional trust in Serbia – previous studies focused exclusively on one of them. These studies demonstrated generally low levels of social trust, even among other developing countries in the Balkans (Bešić, 2011, 2016; Stojiljković, 2011) and most authors have utilized social capital theory to frame the findings of trust that social

capital influences (shadow) economy and social processes (Golubovic & Džunić, 2015; Džunić, 2010, 2008). Institutional trust, on the other hand, was connected with economic impact, following the hypotheses that economic improvement is realized by improving institutional trust (Jakopin, 2018) and that low institutional trust perpetuates institutional performance and economic development (Joksimović, 2004). Low institutional trust is also recognized as an indicator of a crisis in democracy (Elez, 2018). Furthermore, in times of crisis, trust tends to shift to personalized and centralized authorities (Miladinović, 2009).

1.2. Demographic and socioeconomic relation to trust

Previous studies have established both demographic and socioeconomic characteristics as correlates of different trust domains, although results tend to be mixed. The research suggested that men, cross-culturally, show a lower level of institutional trust (Ward et al., 2016); women had lower social trust in the USA, but not in the other western countries (Delhey & Newton, 2003). Other authors found no relationship between gender and trust (Allum et al., 2010). Age-based differences in levels of trust are registered (Meyer et al., 2012), and main findings could be summarized as follows: people under 44 years of age exhibited lower institutional trust (Ward et al., 2016), while Delhey & Newton (2003) presented a U-curve in explaining social distrust through ages. Furthermore, although most research showed no relationship between marital status and trust (Alesina & Ferrara, 2002; Ward et al., 2016), there were some opposite results, as well (Allum et al., 2010). Education and income status tend to go hand in hand: higher levels of education and income status are associated with lower trust in institutions (Ken'ichi, 2013). Income levels and unemployment are related to all the facets of institutional trust (Hudson, 2006), as well as social trust (Inglehart, 1999). On the other hand low standard of living is associated with low institutional trust (Meyer et al., 2012; Ward et al., 2016),

Sønderskov and Dinesen (2016), however, reported no significant links between education, income, gender, age, or income status, on the one side, and social and institutional trust, on the other, in Denmark. And although the vast majority of research showed that social trust is positively correlated with education and income in wealthy western countries (Alesina & Ferrara, 2002; Allum et al., 2010), the opposite results are found in other countries (Inglehart, 2010).

1.2.2. Trust and sociodemographics in Serbia

Serbian demographics indicate an aging society, with a diminishing number of young people, where demographics play an important role in transitions and consequently on trust (Tomanović et al., 2012). Demographic transformation is also highlighted as an important aspect that can affect social capital (Golubović & Golubović, 2007), where the younger population is manifesting diminishing levels of trust, changing marital structure, and migrating tendencies (KOMs, 2018). Still, studies on the relationship between trust and sociodemographic variables in Serbia are scarce. One study showed that older people have higher political confidence than

younger, but no education differences were found (Bešić, 2016). Previously, one research suggested that sociodemographic variables explain only 4.6% of the variance (Bešić, 2011).

1.3. Rationale

This study aimed to extend and update the current knowledge on trust in Serbia, as well as to investigate further the relationship between social and institutional trust. Namely, we wanted to analyze the data on different aspects of trust, to test if expected differentiation between social and institutional trust can be found, and to compare those domains of trust. Furthermore, we made several hypotheses on the associations between trust-related variables and demographics and socioeconomic variables based on previous studies in Serbia (e.g., Bešić, 2011): while no correlation between gender and trust, and between education and trust will be found, the trust will be positively linked to age and income. Based on the data from other countries, we hypothesized that marital status would not be connected to trust (e.g., Ward et al., 2016). Finally, the relationship between social and institutional trust was explored by testing two opposing stances: 1. social trust constitutes trust in institutions (e.g., Newton & Norris, 2000), and 2. institutional trust constitutes social trust (e.g., Sønderskov & Dinesen, 2016).

2. METHOD

This study represents a secondary analysis of the European Social Survey (ESS) data gathered in 2018. The ESS data comprise of 30 European countries, including Serbia (“European Social Survey”, 2018). Data have been collected via face-to-face CAPI interviews in all participating countries and were published in November 2019. To yield a sufficient sample size (after taking account of design effects) of at least 1,500 respondents per country, a probability sampling was performed at each stage.

2.1. Study participants

For our analyses, we used data on 1660 participants from Serbia who fully completed the questionnaire (51.0% ($n = 839$) were men). The age of the respondents ranged from 15 through 90 years, with the mean age of 52.5 years ($Median = 54$, $SD = 17.7$). Education was represented by three levels: 1. no education, up to and including elementary education ($n = 22.2\%$), 2. secondary or higher school ($n = 64.3\%$), and 3. a university degree or higher (13.4%).

Marital status encompassed four categories: 1. legally married ($n = 4.2\%$), 2. legally divorced ($n = 9.4\%$), 3. widowed ($n = 17.1\%$), and 4. none of these (i.e., never married or in legally registered civil union) ($n = 23.5\%$). People could also mark the “not applicable” category: for almost half the sample ($n = 45.4\%$, age $mean = 54.0$, $SD = 14.2$, $Median = 54$), presented marital status categories were not adequate in explaining their situation. Ten deciles described income levels - 1 being the lowest

and 10 being the highest (23% of participants had a missing value due to their refusal to answer or not knowing which category applied for them).

No significant differences were registered between men and women across ages ($t(1654) = -0.04, ns$), while some differences occurred concerning other sociodemographic variables: 1. slightly more men reported secondary or higher education, while there was more women with elementary or a faculty education ($\chi^2(2) = 7.98, p < .05, V = .07$), 2. slightly greater number of women reported being widowed and divorced, while men were more frequently married or never married ($\chi^2(3) = 67.22, p < .05, V = .27$), and 3. slightly lower income levels were found in women ($t(1276) = 3.49, p < .05, d = .20$).

2.2. Measures

Trust was operationalized and measured with the following items: 1. Would you say that most people can be trusted or that you can't be too careful in dealing with people? 2. Would you say that most of the time people try to be helpful or do they mostly look after themselves? 3. Do you think that most people would try to take advantage of you if they got a chance or would they try to be fair? 4. Trust in the country's parliament. 5. Trust in the legal system. 6. Trust in the police. 7. Trust in politicians. 8. Trust in political parties. 9. Trust in the European Parliament. 10. Trust in the United Nations.

The first three items had bivalent ends on an 11-point scale. For example, "You can't be too careful in dealing with people" is located on 0 while "most people can be trusted" is located on 10. The last seven items were rated on an 11-point scale as well, starting from 0 (lack of trust) to 10 (complete trust). Additional variables concerned the demographic and socioeconomic status: gender, age of the respondent, education levels, marital, and income status.

2.3. Data analysis

Data were analyzed using SPSS for Windows (version 23.0, SPSS Inc., Chicago, IL, USA). Descriptive statistics illustrated mean and standard deviation scores on trust items in the total sample. The latent structure of the trust items was investigated with an explorative factor analysis of principal components with varimax rotation. Associations between trust-related variables and demographics and socioeconomic variables were tested using a t-test, chi-square, and Pearson's coefficient of correlation, depending on the variables' nature. Pair sample t-test was performed in order to compare the three obtained factors of trust. Finally, Structural Equation Modelling (SEM) (in AMOS, version 21) was performed to test two alternative models of the relationship between trust variables. According to the first model, social trust predicted the trusts in local and international institutions, while the contrariwise relationship was assumed in the second model.

3. RESULTS

Descriptive statistics for each item measuring trust, as well as their associations with demographic and socioeconomic variables, are shown in Table 1. Age showed minimal but significant negative correlations with items related to interpersonal trust. A small positive correlation was obtained between trust in the country's parliament, politicians, and political parties, on the one side, and participants' age on the other. Higher-level of education was associated with higher scores on the items on interpersonal trust, while a negative correlation was found with the items on institutional trust, except for the European Parliament and the United Nations.

Table 1. Descriptives and associations between items on trust and sociodemographics

Items on trust	Mean	SD	Age (r)	Gender (t)	Marital (F)	Education (r)	Income (r)
People can be trusted or you can't be too careful	3.83	2.80	-.07**	-0.43	2.48	.12**	.11**
People try to take advantage of you or try to be fair	3.94	2.93	-.06**	-1.68	0.71	.12**	.15**
People mostly looking out for themselves or helpful	3.04	2.72	-.08**	-0.98	3.56*	.08**	.07**
Trust in the country's parliament	3.83	3.10	.18**	0.11	3.23*	-.13**	-.07**
Trust in the legal system	3.80	2.95	.00	-0.83	0.46	-.09**	-.04
Trust in the police	4.85	3.03	.05	-1.04	0.45	-.08**	.00
Trust in politicians	2.75	2.88	.22**	0.39	7.93**	-.17**	-.16**
Trust in political parties	2.54	2.77	.17**	0.68	2.98*	-.13**	-.13**
Trust in the European Parliament	3.09	2.85	-.1**	-1.42	4.92*	.01	.00
Trust in the United Nations	3.49	2.95	-.09**	-2.95*	2.71*	.06*	.02

Note. * = $p < .05$; ** = $p < .001$

The income status showed small positive correlations with interpersonal trust, as well as small negative correlations with the trust in the country's parliament, politicians, and political parties. Women reported slightly higher trust in the United Nations (mean difference = 0.43, $d = .15$). On the other hand, "widowed" in comparison to "never married" showed less trust in helpfulness of other people (mean difference = -0.61, $\eta^2 = .012$) and in EP (mean difference = -0.74, $\eta^2 = .016$), but more trust in country's parliament (mean difference = 0.73, $\eta^2 = .011$) and in politicians (mean difference = 1.05, $\eta^2 = .026$). No significant difference in respect to political parties was found when data were examined with the Scheffé's posthoc test.

The structure of three revealed factors of trust (named as social trust, trust in local institutions, and trust in international institutions which explain 17.94%, 33.89%, and 20.66% of the variance, respectively) is given in Table 2.

Table 2. Factor analysis of trust

Items	Social trust	Factor loadings	
		Trust in local institutions	Trust in international institutions
People can be trusted or you can't be too careful	.82		
People helpful or mostly looking out for themselves	.84		
People try to take advantage of you or try to be fair	.78		
Trust in the country's parliament.		.85	
Trust in the legal system.		.72	
Trust in the police.		.72	
Trust in politicians.		.87	
Trust in political parties.		.84	
Trust in the European Parliament.			.90
Trust in the United Nations.			.89

Note. Total variance explained = 72.48%. Coefficient values below .30 were suppressed.

No difference between social and trust in local institutions was found ($t(1659) = 0.69$, ns), while a significant difference was registered between social and trust in international institutions ($t(1659) = 4.19$, $p < .01$, $d = .12$), and between trust in local and international institutions ($t(1659) = 3.97$, $p < .01$, $d = .10$), with trust in international institutions being slightly lower in both cases (Table 3).

Table 3. Age, gender and socioeconomic differences between types of trust

Trust	Mean	SD	Age (r)	Gender (t)	Marital (F)	Education (r)	Income (r)
Social trust	3.60	2.32	-.09**	-1.27	2.58	.12**	.13**
Institutional (local) trust	3.55	2.44	.15**	-0.18	2.78*	-.18**	-.1**
Institutional (international) trust	3.29	2.73	-.10**	-2.34*	4.08**	.02	.01

Note. * = $p < .05$; ** = $p < .001$

Differences in three aspects of trust with respect to demographic and socioeconomic variables are shown in Table 3. There was a small negative correlation between age and social trust, as well as trust in international institutions and a small positive correlation between age and trust in local institutions. Both education and income showed a small positive correlation with social trust and a small negative correlation with trust in local institutions. Women reported higher trust in international institutions (mean difference = 0.31, $d = .11$), while widowed participants exhibit lower trust in international institutions than those who never married (mean difference = -0.69, $\eta^2 = .014$).

Two hypothesized models of the relationships between trust variables are presented in Figures 1 and 2. Although both models significantly differed from default ones, both incremental (CFI and TLI) and badness of fit indexes (RMSEA) met proposed criteria (Kenny, Kaniskan & McCoach, 2015).

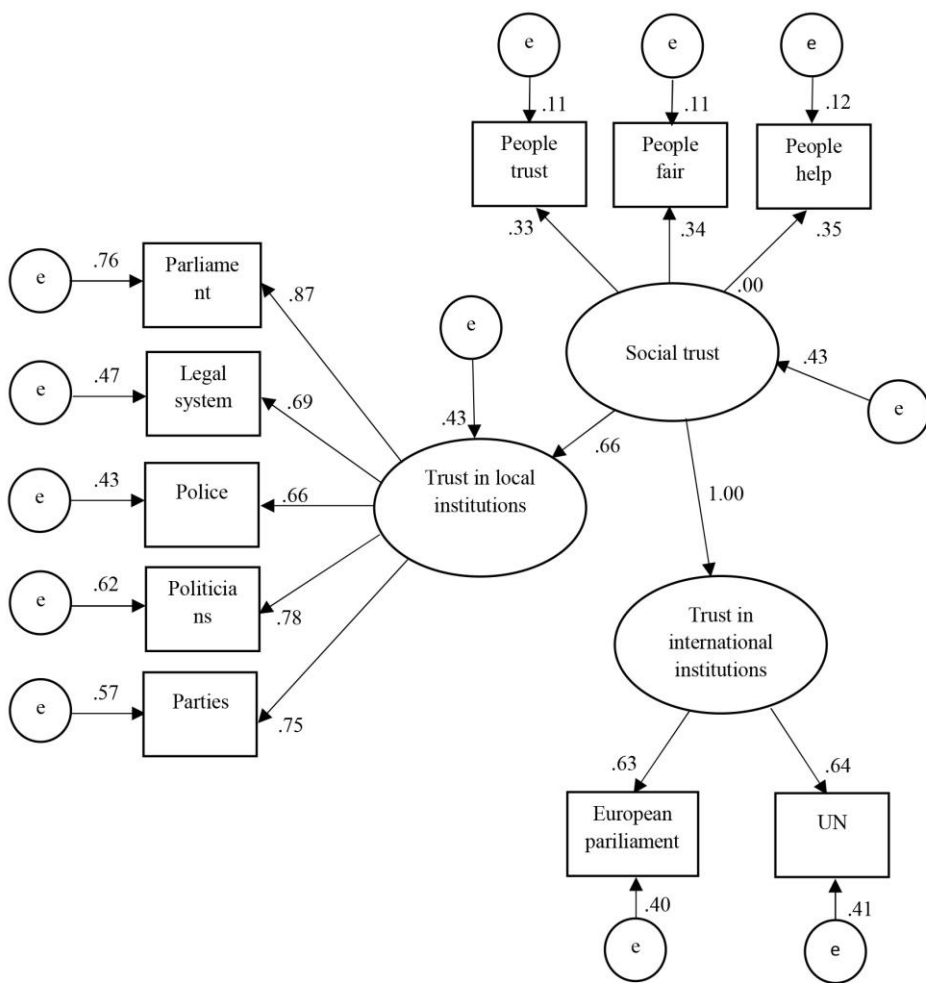

Figure 1. Results for the structural equation model

Note. Rectangles represent observed predictors, ovals represent latent factors. Entries are standardized regression weights. Non-Normed Fit Index $TLI = .96$; Comparative Fit Index $CFI = .98$; root mean square error of approximation $RMSEA = .066$; chi-square $\chi^2 (28) = 229.23, p < .001$; e = error.

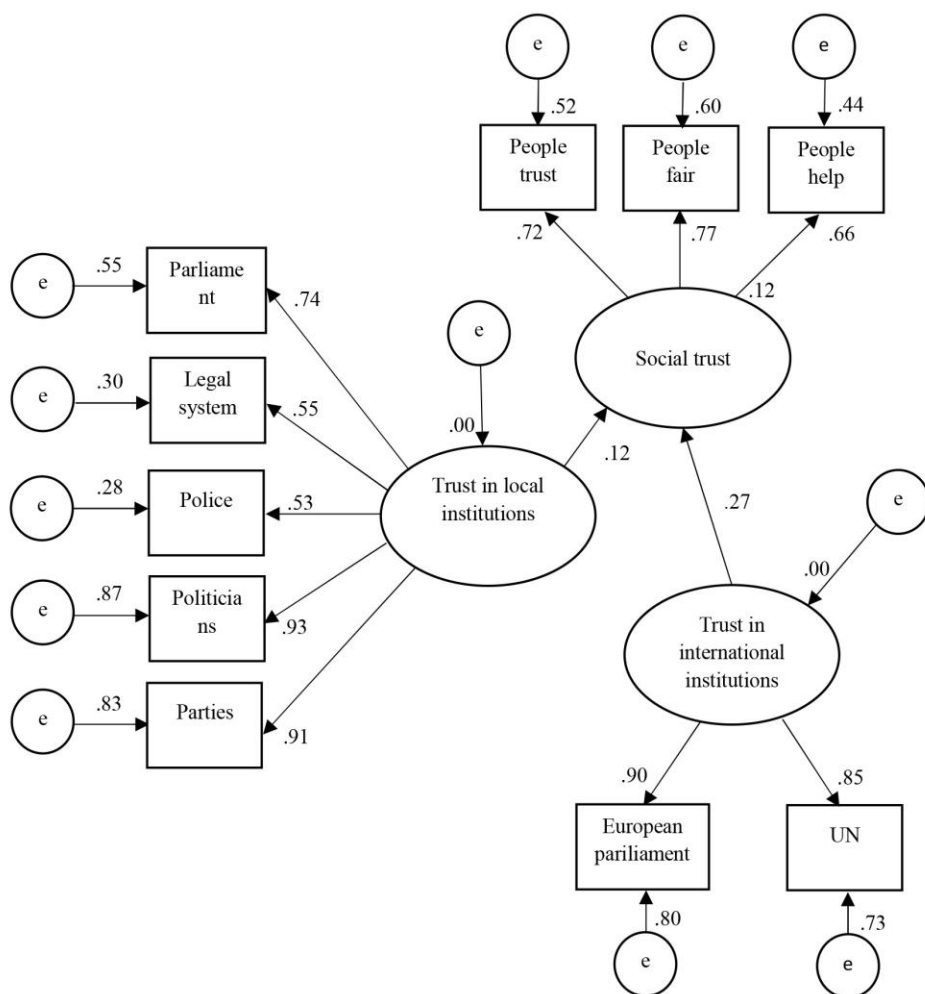

Figure 2. Results for the structural equation model

Note. Rectangles represent observed predictors, ovals represent latent factors. Entries are standardized regression weights. Non-Normed Fit Index $TLI = .97$; Comparative Fit Index $CFI = .97$; root mean square error of approximation $RMSEA = .074$; chi-square $\chi^2 (29) = 273.33, p < .001$; e = error.

The estimates for the first model showed the significant effect of social trust on trust in local institutions ($B = 1.51, SE = 0.17, p < .01$), as well as the effect of social trust on trust in international institutions ($B = 2.08, SE = 0.25, p < .01$). In the second model the effects of trust in local institutions on social trust ($B = 0.1, SE = 0.03, p < 0.01$), and trust in international institutions on social trust ($B =$

0.22, $SE = 0.03$, $p < 0.01$) were as well significant, but smaller. The first model encountered problems with multicollinearity in the path from social to trust in international institutions, which was also registered in the previous research on trust utilizing survey data (Rothstein & Stolle, 2008; Ward et al., 2016); however, the presence of multicollinearity does not affect the predictions or the goodness-of-fit statistics (Gujarati, 2011).

Table 4. The SEM models comparison

Models	χ^2	P	χ^2/df	AIC	CFI	RMSEA	SRMR	ΔCFI	$\Delta RMSEA$	$\Delta SRMR$
Model 1	229.23	<.001	28	283.2	.98	.066	.0349			
Model 2	273.33	<.001	27	329.3	.97	.074	.0574	.01	.008	.0225

Note: AIC = Akaike information criterion; CFI = comparative fit index; RMSEA = root mean square error of approximation; SRMR = standardized root mean squared residual; ΔCFI = difference in comparative fit index; $\Delta RMSEA$ = difference in root mean square error of approximation; $\Delta SRMR$ = difference in standardized root mean squared residual.

4. DISCUSSION

The aim of this study was to investigate trust in Serbia, more specifically to analyze social and institutional trust, their relationship, and links to demographic and socioeconomic variables, using the latest ESS data. We found low average scores on all the aspects of trust, which is consistent with previous trust research performed in Serbia (e.g., Bešić, 2011; Stojiljković, 2011). Results of factor analysis empirically supported a distinction between social and institutional trust, whereas later was divided on trust in local and trust in international institutions. Lower scores on all three factors of trust suggest that the trust crisis in Serbia remained from the 1990s when it was marked with unparalleled levels of uncertainty and situations in which old patterns of behavior did not secure the same results, and new norms of behavior had not yet materialized (Slavujević, 1997). On the one side, it might be that the basic epistemic trust in Serbia was affected by the repeated traumas, uncertainties and negative interpersonal experiences in a state of vulnerability, which could have led to the epistemic hypervigilance (Fonagy & Allison, 2014), while on the other we may assume that institutional trust was undermined by the system's lack of capacities to embody the values of impartiality, justice and truth, mediate efficiently between people, and sanction untrustworthy behavior (Offe, 1999).

When it comes to the relationship between trust and demographic and socioeconomic variables, interesting patterns occurred. Namely, older people and those who lost a spouse reported lower social but higher trust in politicians, political parties, and the country's parliament. These results are in line with previous data on age and trust in Serbia (Bešić, 2016). A possible interpretation could be that older generations, higher deference to authority may render them more susceptible to social and political manipulation, which would stand in contrast to the younger generation, which usually has higher formal educations, defies authority, and is

more invested in democracy (Dalton, 2005). In addition, lower social trust in older in comparison to younger people may result from more experiences of broken trust (Angouri, 2012). It is important to note that the above patterns were based on weak correlations, and although the correlations were statistically significant, their relevance in practice is still to be investigated. On the other hand, studies assessing variables in social sciences tend to have correlation coefficients weaker than ± 0.6 , reflecting the numerous factors being associated with the given variable (Kenny, 1987). In accordance, provided interpretations should be taken with reservation when interpreting weak correlations, considering the myriad of interconnected factors involved with variables in social sciences.

Although in contrast to some research (Alesina & Ferrara, 2002; Ward et al., 2016), results suggest that disruption in marital status may be connected to lower trust in people (Allum et al., 2010). Alongside a greater number of widows, a post-war period may leave an enduring sense of violence and insecurity, which would require time to mend and rebuild (Brück & Schindler, 2009). Prolonged violent conflicts and collapse of social cohesion and trust during the 1990s (Slavujević, 1999) may have left low residual levels of social and institutional trust resulting in a similar state of learned helplessness. It might be that widowed people have expected higher investment from other people because of their unfavorable situation. Thus, the lower social trust would result in unmet expectations, while institutions may provide the only beacon of security.

No gender differences in trust were registered, which is in accordance with previous research in Serbia (Bešić, 2016). Higher education and income levels were linked to higher trust in people as well as lower trust in institutions of the state, which contradicts previous research in Serbia (Bešić, 2016) and confirms studies done elsewhere (Alesina & Ferrara, 2002; Ken'ichi, 2013). Winners in society (i.e., those with higher socioeconomic status) tend to have higher social trust (Newton in Hooghe, Marrien & de Vroome, 2012). Different mechanisms of producing such winners may reflect the difference between Western and Central and Eastern European (CEE) countries. Higher-income status in CEE countries tends to be connected with the unfair social system, which provides better opportunities for those well connected. This would result in higher social and yet lower institutional trust (Medve-Bálint & Boda, 2014). Higher-income people in such countries would use the system to their advantage, which would result in having less trust in system institutions because of its (misused) features. Such a state of affairs would create the public opinion that to be wealthy - a person has to be corrupted. Believing that you need connections to survive in such a system would imply that you are not the master of your fate, which depresses the social trust in lower-income groups (Rothstein & Uslaner, 2005). Paradoxically, poorer people are more trusting of the institutions presumably because they depend on them for the social welfare states; in other words, they fear of losing what they already have (Medve-Bálint & Boda, 2014).

On the other hand, high income is often connected with higher education, and consequently, with greater criticism, awareness, and interest in the system and institutions. Spending an increased amount of time in the educational system is

thought to provide the basis for socializing experience with other people, therefore, increasing the social trust (Hooghe, Marrien, & de Vroome, 2012). On the other hand, low institutional trust (evident in corruption and favoritism) limits the educational effect on social trust, which may result in both low institutional trust and higher but limited social trust (Charron & Rothstein, 2016).

Finally, we tested two alternative models of the relationship between social and institutional trusts: one suggesting social trust forms institutional trusts, and the other in which institutional trusts constitute social trust. None of the models met criteria to be rejected, obtaining solid model fit. Having in mind the strength of the connections, lower AIC index, and the other fit indexes being slightly better (Table 4), we may suggest that the data better support the first model. This conclusion may confirm the assumption that substantial effect of institutional trust could be expected only on moderate to high levels of trust (McKnight, Cummings & Chervany, 1998), although it promotes to some extent the development of the basic levels of trust, as well (Lewicki, Tomlinson & Gillespie, 2006). Nevertheless, both models are theoretically plausible: the social trust may form the institutional trust, for instance via a socializing effect of interpersonal trust (e.g., Newton & Norris, 2000) or through the generalization of internal representations of others and the relaxation of epistemic vigilance (Fonagy & Allison, 2014), while the institutional trust could affect the social trust through regulating norms of social exchange (e.g., Rothstein & Stolle, 2008). Moreover, Putnam (1993) argues that trust can be built both by instituting vertical systems controlling the social exchange (embodied in institutional trust) as well as by forming communities of trusting individuals (embodied in social trust).

This study gave additional evidence of the interconnection of social and institutional trust, indicating that both directions of (dis)trust formations could be valid. A social trust may be built in situations where institutions can act as intermediaries between a trustor and a trustee, ensuring the smooth exchange, enabling trust and risk-taking. If the institutions are non-existent, weak or corrupted, institutional trust plummets, driving people away from cooperation or turning to friends and family, which is characteristic of low-trust societies (Fukuyama, 1999). These create a closed-loop generating distrust as well as creating functional alternatives to trust - opportunism, nepotism, exploitation, and corruption become widespread. In such a state, people become increasingly vigilant and suspicious (Sztompka in Latusek & Cook, 2012). Societies with a high level of social trust tend to have high levels of institutional trust, and contrariwise societies having low levels of social trust are less likely to provide the impetus for institutional performance resulting in low institutional trust. On the other hand, inadequate institutional performance (e.g., corruption) may contribute to prevalent social distrust (Rothstein & Stolle, 2008).

The pervasive trust crisis continuing from the '90s may further cement the way things are done, lowering the chances of making a productive change and success of the implementation of universal programs for rectifying such a state (Rothstein & Uslaner, 2005). Each action potentially produced by low-trust societies (e.g., buying grades, gifts to the doctors, inadequate justice system) may undermine the trust in

institutions, and therefore any further trust in the good intention of institutional reform as well as impose limits on social trust (Rothstein & Uslander, 2005).

This study is not without limitations, which need to be considered for any interpretation of the results. The first one is related to the cross-sectional nature of the study design and limited possibilities for causal interpretations. Furthermore, these findings represent a secondary analysis of the data collected through the European Social Survey, which has not been made of most frequently used and well-validated measures, but from the list of several independent items. Thus, for instance, the items measuring interpersonal trust did not differentiate the particularized and generalized trust, which are recognized in the social capital framework. Further research should focus on testing the mediators of the relationship between social and institutional trust to identify the ways through which the trust can be increased, as well as testing the methods for efficient trust rebuilding.

CONCLUSION

This study of trust in Serbia revealed general low levels of both social and institutional trust, which has shown continuance for the past thirty years with little or no change. Being of a younger generation or having higher socioeconomic status (education/income) implies higher social and lower institutional trust, whereas being of an older generation, widow, or having lower socioeconomic status exhibits the opposite trend. Although certain demographic and socioeconomic differences in trust were registered, the general trend remains low, showing both social and institutional distrust, indicating low-trust society. In such a state, various alternative adaptive strategies emerge – turning to family and friends, nepotism, exploitation, corruption – further eroding social and institutional trust. Furthermore, low-trust society is perpetuated by a bi-directionality of distrust formation by low social and institutional trust, which constitutes a system resistant to change. The key contribution of the study is reflected in the analysis of both social and institutional trust in the demographic and socioeconomic context of Serbia.

REFERENCES

- (1) Alesina, A. & Ferrara, L. E. (2002). Who trusts others? *Journal of Public Economics*, 85(2), 207–234. doi:10.1016/S0047-2727(01)00084-6.
- (2) Allum, N., Patulny, R., Read, S., & Sturgis, P. (2010). Re-evaluating the Links Between Social Trust, Institutional Trust and Civic Association. *Spatial and Social Disparities*, 199–215. doi:10.1007/978-90-481-8750-8_13.
- (3) Angouri, J. (2012). “The older I get the less I trust people” constructing age identities in the workplace. *Pragmatics*, 22(2), 255–277.
- (4) Bešić, M. (2011). Politički i situacioni prediktori poverenja u institucije. *Godišnjak Fakulteta Političkih Nauka*, 1(6).
- (5) Bešić, M. (2016). Poverenje u institucije u bivšim Jugoslovenskim Republikama. *Sociologija*, 58(2), 302–318. doi:10.2298/SOC1602302B.

- (6) Bešić, M. (2018). Socijalno poverenje kao faktor ekonomske inovativnosti. *Godišnjak Fakulteta Političkih Nauka*, 12(20), 9-31.
- (7) Bjørnskov, C. (2009). How Does Social Trust Affect Economic Growth? *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.900201.
- (8) Bjørnskov, C. (2010). How does social trust lead to better governance? An attempt to separate electoral and bureaucratic mechanisms. *Public Choice*, 144(1), 323–346. doi:10.1007/s11127-009-9522-z.
- (9) Bjørnskov, C. (2011). Combating corruption: On the interplay between institutional quality and social trust. *Journal of Law and Economics*, 54(1), 135–159. doi:10.1086/652421.
- (10) Brück, T., & Schindler, K. (2009). The Impact of Violent Conflicts on Households: What Do We Know and What Should We Know about War Widows? *Oxford Development Studies*, 37(3), 289–309. doi:10.1080/13600810903108321
- (11) Charron, N., & Rothstein, B. (2016). Does education lead to higher generalized trust? The importance of quality of government. *International journal of educational development*, 50, 59-73.
- (12) Coleman, J. (1990). *Foundations of social theory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- (13) Corriveau, K. H., Harris, P. L., Meins, E., Fernyhough, C., Arnott, B., Elliott, L., . . . de Rosnay, M. (2009). Young children's trust in their mother's claims: Longitudinal links with attachment security in infancy. *Child Development*, 80, 750-761.
- (14) Ćirić, J. & Drndarević, N. (2019). Migracije, strah, predrasude i manipulacije. *Zbornik instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 38(2), 19-34.
- (15) Dalton, R. J. (2005). The social transformation of trust in government. *International Review of Sociology*, 15(1), 133-154.
- (16) Delhey, J., & Newton, K. (2003). Who trusts?: The origins of social trust in seven societies. *European Societies*, 5(2), 93–137. doi:10.1080/1461669032000072256.
- (17) Džunić, M. (2008). The Availability of Social Capital In Transforming Economies. *Economics and Organization*, 5(3), 195 – 203.
- (18) Džunić, M. (2010). Alternativni pristupi proučavanju odnosa između socijalnog kapitala i institucija demokratskog sistema. *Teme*, 34(1), 317-330.
- (19) Elez, M. (2018). Institucionalno poverenje i participacija građana kao indikatori merenja stepena krize predstavničke demokratije. *Politički život*, 16, 40-63.
- (20) ESS Round 9: European Social Survey Round 9 Data (2018). Data file edition 1.2. NSD - Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC. doi:10.21338/NSD-ESS9-2018. Retrieved from <https://www.europeansocialsurvey.org/>. Accessed on 1.15.2020.
- (21) Fonagy, P., & Allison, E. (2014). The role of mentalizing and epistemic trust in the therapeutic relationship. *Psychotherapy*, 51(3), 372.
- (22) Fukuyama, M. F. (1999). *Social capital and civil society*. International monetary fund.
- (23) Golubović, N. (2008). Sources of social capital. *Sociologija*, 50(1), 17–34. doi:10.2298/soc0801017g.
- (24) Golubovic, N., & Džunić, M. (2015). Social capital as a determinant of the shadow economy in the Republic of Serbia. *Ekonomski Horizonti*, 17(3), 173–187. doi:10.5937/ekonhor1503173g.
- (25) Golubović, N., & Golubović, S. (2007). Alternativni pristupi u konceptualizaciji društvenog kapitala. *Economic Annals*, 52(174–175), 152–167. doi:10.2298/EKA0775152G.
- (26) Gujarati, D. (2011). *Basic Econometrics* (4th ed.). Boston: McGraw–Hill.
- (27) Hearn, F. (1997). *Moral Order and Social Disorder: The American Search for Civil Society*. New York: Aldine de Gruyter.

- (28) Hamm, J.A. & Hoffman, L. (2016). Working with Covariance: Using Higher-Order Factors in Structural Equation Modeling with Trust Constructs. In: Shockley, E., Neal, T.M.S., PytlikZillig, L.M., Bornstein, B.H. (Eds.), *Interdisciplinary Perspectives on Trust: Towards Theoretical and Methodological Integration*.
- (29) Hooghe, M., Marien, S., & de Vroome, T. (2012). The cognitive basis of trust. The relation between education, cognitive ability, and generalized and political trust. *Intelligence*, 40(6), 604-613.
- (30) Hudson, J. (2006). Institutional trust and subjective well-being across the EU. *Kyklos*, 59(1), 43-62.
- (31) Hwang, I.D. (2017). Which Type of Trust Matters?: Interpersonal vs. Institutional vs. Political Trust. *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.2967051.
- (32) Inglehart, R. (1999). Trust, Well-Being and Democracy. In M. E. Warren (Ed.), *Democracy and Trust* (pp. 88-120). Cambridge: Cambridge University Press.
- (33) Inglehart, R. (2010). Trust, well-being and democracy. *Democracy and Trust*, 88–120. doi:10.1017/cbo9780511659959.004.
- (34) Jakopin, E. (2018). Economic Growth and the Institutional Transition of the Republic of Serbia. *Economic horizons*, 20(2), 93-107.
- (35) Joksimović, Lj.Ž. (2004). Poverenje i tranzicija. *Ekonomski vidici*. 9(3), 323-333.
- (36) Keele, L. (2007). Social capital and the dynamics of trust in government. *American Journal of Political Science*, 51(2), 241–254. doi:10.1111/j.1540-5907.2007.00248.x.
- (37) Kenny, D. A. (1987). *Statistics for the Social and Behavioural Sciences*. Toronto: Little Brown and Co. Ltd
- (38) Kenny, D.A., Kaniskan, B., & McCoach, D.B. (2015). The performance of RMSEA in models with small degrees of freedom. *Sociological Methods & Research*, 44(3), 486-507. doi: 10.1177/0049124114543236
- (39) Ken'ichi, I. (2013). Social and Institutional Trust in East and Southeast Asia. *Taiwan Journal of Democracy*, 9(1), 13–45.
- (40) Khodyakov, D. (2007). Trust as a Process. *Sociology*, 41(1), 115–132. doi:10.1177/0038038507072285.
- (41) Knack, S., & Zak, P. J. (2002). Building Trust: Public Policy, Interpersonal Trust, and Economic Development. *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.304640.
- (42) Krovna Organizacija Mladih Srbije (2018). *Alternativni izveštaj o položaju i potrebama mladih u republici srbiji – 2018. godina*.
- (43) Latusek, D., & Cook, K. S. (2012). Trust in Transitions. *Kyklos*, 65(4), 512–525. doi:10.1111/kykl.12004.
- (44) Lekovic, V. (2012). Trust as an institutional factor of economic success. *Ekonomski Horizonti*, 14(2), 63–75. doi:10.5937/ekonhor1202063l.
- (45) Letki, N. (2006). Investigating the roots of civic morality: Trust, social capital, and institutional performance. *Political Behavior*, 28(4), 305–325. doi:10.1007/s11109-006-9013-6.
- (46) Lewicki, R. J., McAllister, D., & Bies, R. (1998). Trust and distrust: New relationships and realities. *Academy of Management Review*, 23, 439-458.
- (47) Lewicki, R. J., Tomlinson, E. C., & Gillespie, N. (2006). Models of interpersonal trust development: Theoretical approaches, empirical evidence, and future directions. *Journal of management*, 32(6), 991-1022.
- (48) Lipset, S. M., & Schneider, W. (1983). The Decline of Confidence in American Institutions. *Political Science Quarterly*, 98(3), 379. doi:10.2307/2150494.
- (49) McKnight, D. H., Cummings, L. L., & Chervany, N. L. (1998). Initial trust formation in new organizational relationships. *Academy of Management Review*, 23, 473-490.

- (50) Medve-Bálint, G., & Boda, Z. (2014). The poorer you are, the more you trust? The effect of inequality and income on institutional trust in East-Central Europe. *Czech Sociological Review*, 50(3), 419-454.
- (51) Meyer S.B., Mamerow L., Taylor A.W., Henderson J., Ward P.R. & Coveney J. (2012). Demographic indicators of trust in federal, state and local government: implications for Australian health policy makers. *Australian Health Review* 37, 11-18.
- (52) Miladinović, S. (2009). Poverenje u društvene institucije u kontekstu globalizacije. *Tehnologija, kultura i razvoj* (51-61). Palić: Udruženje tehnologija i društvo.
- (53) Misztal, B.A. (1996). *Trust in Modern Societies*. Oxford: Blackwell.
- (54) Newman, J. (1998). The dynamics of trust. In: A. Coulson (ed.), *Trust and Contracts: Relationships in local government, health and public services*. Bristol: The Polity Press.
- (55) , K. & P. Norris, (2000). Confidence in public institutions: faith, culture, or performance? In: S. Pharr and R. D. Putnam (eds.), *Disaffected Democracies: What's Troubling the Trilateral Countries?* (pp.52–73) Princeton: Princeton University Press.
- (56) Nooteboom, B. (2007). Social capital, institutions and trust. *Review of Social Economy*, 65(1), 29–53. doi:1080/00346760601132154.
- (57) Offe, K. (1999) 'How Can We Trust our Fellow Citizens?', in M. E. Warren (ed.) *Democracy and Trust*, pp. 42–87. Cambridge: Cambridge University Press.
- (58) Putnam, R. D. (1993). What makes democracy work? *National Civic Review*, 82(2), 101–107. doi:10.1002/ncr.4100820204.
- (59) Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. Touchstone Books/Simon & Schuster. doi:10.1145/358916.361990.
- (60) Rothstein, B. & Stolle, D. (2008). The state and social capital: An institutional theory of generalized trust. *Comparative Politics*, 40(4). doi:10.5129/001041508x12911362383354.
- (61) Rothstein, B. & Uslaner, E.M. (2005). All for All: Equality and Social Trust. LSE Health and Social Care Discussion Paper, 15, 1-38. doi:10.2139/ssrn.824506
- (62) Slavujević, Z.Đ. (1997). Kriza poverenja u institucije sistema. *Sociologija*, 39(2), 183-205.
- (63) Sønderskov, K. M., & Dinesen, P. T. (2016). Trusting the State, Trusting Each Other? The Effect of Institutional Trust on Social Trust. *Political Behavior*, 38(1), 179–202. doi:10.1007/s11109-015-9322-8.
- (64) Stojiljković, Z. (2011). Politički kapital i kultura (ne)poverenja: slučaj Srbija. *Ustav i demokratija u procesu transformacije* (161-181). Beograd: FPN i Udruženje za političke nauke Srbije.
- (65) Stolle, D. (2001). Getting to trust: an analysis of the importance of institutions, families, personal experiences, and group membership. In: P. Dekker and E. M. Uslaner (eds.), *Social Capital and Participation in Everyday Life*. London: Routledge.
- (66) Tomanović, S., Stanojević, D., Jarić, I. Mojić, D., Dragišić-Labaš, S., Ljubičić, M. & Živadinović, I. (2012). *Mladi- naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*. Institut za sociološka istraživanja: Beograd.
- (67) Welch, M. R., Rivera, R. E. N., Conway, B. P., Yonkoski, J., Lupton, P. M., & Giancola, R. (2005). Determinants and consequences of social trust. *Sociological Inquiry*, 75(4), 453–473. doi:10.1111/j.1475-682X.2005.00132.x.
- (68) Zarić, S. & Borišić, J. (2017). Generalizovano poverenje kao konstituenta socijalnog kapitala: istraživanje statova mladih u Srbiji. *Ekonomске ideje i praksa*. 26, 7-18.

ANALIZA POVERENJA U SRBIJI: PSIHOLOŠKE I SOCIOLOŠKE IMPLIKACIJE

Cilj studije bio je da analizira socijalno i institucionalno poverenje u Srbiji kao i njihove demografske i socioekonomske korelate. Povrh toga, testirana su dva alternativna modela o pravcu uticaja između socijalnog i institucionalnog poverenja. Podaci Evropskog društvenog istraživanja (ESS) na uzorku srpske populacije (N = 1660, 49% žena, prosečna starost 52.5 godine (SD = 17.7)) ukazali su na nizak nivo svih aspekata poverenja, pri čemu je poverenje u strane institucije bilo najniže. Ispitanici koji su izgubili supružnika ili su pripadali starijoj generaciji iskazali su niže socijalno poverenje i poverenje u međunarodne institucije, ali i veće poverenje u lokalne institucije. Učesnici sa višim primanjima i nivoom obrazovanja izvestili su o nižem poverenju u lokalne institucije, ali većem socijalnom poverenju. Model u kom socijalno poverenje doprinosi institucionalnom poverenju je pokazao bolje karakteristike. Ovi rezultati ukazuju na kontinuitet krize poverenja 1990-ih: epistemički oprez i postojanje sistema kojem se ne može verovati. U budućim istraživanjima treba istražiti medijatore odnosa između socijalnog i institucionalnog poverenja.

KLJUČNE REČI: socijalno poverenje / institucionalno poverenje / demografija / Srbija

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2020 / Vol. XXXIX / 1 / 27-46
Originalni naučni rad
Priljeno: 15. marta 2020. godine
Prihvaćeno: 27. aprila 2020. godine
UDK: 343.95:343.261-052

CRTE LIČNOSTI I PORODIČNI KONTEKST KOD OSUĐENIH LICA, PRIPADNIKA SLUŽBE ZA OBEZBEĐENJE U KAZNENO- POPRAVNOM ZAVODU I OPŠTE POPULACIJE*

Marija Vučićević*

Fakultet za medije i komunikacije, Beograd

Janko Međedović*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Cilj ovog istraživanja je da se ispita postojanje razlika između pripadnika službe za obezbeđenje u kazneno-popravnom zavodu, osuđenih lica i kontrolne grupe, u stepenu izraženosti bazičnih crta ličnosti, crta Mračne tetrade, kao i razlike na varijablama porodičnog konteksta (porodična disfunkcionalnost, siromaštvo u detinjstvu i broj sibilniga). Uzorak se sastojao od tri grupe po 100 ispitanika i to: osuđenih lica na izdržavanju kazne, pripadnika službe za obezbeđenje i opšte populacije bez istorije kriminalnog ponašanja. Za operacionalizaciju varijabli koristili smo: Dirty Dozen za crte Mračne trijade, Skalu Sržnog Sadizma - VAST, Mini IPIP – 6 za bazične crte ličnosti, kao i skalu nepovoljnog okruženja i upitnik konstruisan za potrebe ovog istraživanja, za varijable porodičnog konteksta. Očekivali smo da će u grupi osuđenih lica biti najizraženije crte ličnosti Mračne tetrade i najveća izraženost nepovoljnog porodičnog okruženja a najmanje izražene crte ličnosti Saradljivost, Savesnost i Poštenje. Većina postavljenih hipoteza nije potvrđena, međutim, one koje jesu uglavnom se odnose na porodični kontekst. Diskriminativna analiza

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E-mail: marija.vucicevic.20161526@fmk.edu.rs

* E-mail: janko.medjedovic@fmk.edu.rs

pokazala je da opštu populaciju karakteriše niža Savesnost i niži broj sibliinga u odnosu na osuđena lica. Ova analiza dalje pokazuje da pripadnike službe obezbeđenja odlikuje bolji porodični odnosi i više Poštenje u odnosu na osuđena lica. Odstupanja od postavljenih hipoteza u velikoj meri mogu biti proizvod metodoloških ograničenja istraživanja - upotrebljenih instrumenata i nedovoljne kontrole u procesu prikupljanja podataka.

KLJUČNE REČI: Ličnost / Mračne crte ličnosti / Porodica / Osuđena lica / Služba za obezbeđenje

UVOD

Cilj ovog istraživanja je da se bolje upoznaju psihološke i sredinske karakteristike osoba u okviru Sistema za izvršenje krivičnih sankcija – lica lišenih slobode i pripadnika službe za obezbeđenje.

Pregledom literature uspeali smo da pronađemo samo istraživanje koje je sprovedeno u Poljskoj sa ciljem da se ispita povezanost između nivoa stresa, nivoa porodične funkcionalnosti i nivoa agresije kod pripadnika službe za obezbeđenje. Rezultati su pokazali da je porodična funkcionalnost negativno asocirana sa agresivnošću kod ovih ispitanika (Herberger & Magda, 2015). Nismo uspeali da pronađemo više istraživanja koja se odnose na službu obezbeđenja pa se stiče utisak da je ova populacija nepravедno zapostavljena, te je ispitivanje upravo njih bio jedan od glavnih ciljeva našeg istraživanja.

Opšte poznat eksperiment na Stanfordu, “The Stanford Prison Experiment” (Haney, Banks, & Zimbardo, 1973), govori u prilog sigurnoj promeni ponašanja u zatvorskom okruženju. Upravo o tome je, bazirano na 30 – godišnjem iskustvu, pisao Filip Zimbardo (Philip Zimbardo), američki psiholog i profesor emeritus univerziteta Stanford, u svojoj knjizi „Lucifer effect“. On piše o eksperimentu koji je izvodio na Stanfordu, ali i o događajima u zatvoru Abu Ghraib tokom rata u Iraku. Objasnjava da Luciferov efekat u pogodnom okruženju podrazumeva transformaciju ljudskog karaktera koja se manifestuje tako što se “dobri ljudi upuštaju u zle postupke”. Situacioni faktori i grupna dinamika zaslužne su za ovu transformaciju: smatra se da smer kauzaliteta ide pre svega iz socijalnog setinga i kontekstualnih činilaca ka ponašanju a ređe se uzima u obzir mogućnost da neke stabilne karakteristike utiču na to koja socijalna okruženja osoba bira (Zimbardo, 2007). Iste godine, sprovedeno je istraživanje u kome je ispitivano da li crte ličnosti određuju hoće li se neko prijaviti za ulogu stražara u eksperimentu sa nacrtom sličnom Zimbardovom (Carnahan & McFarland, 2007). Objavljena su sva oglasa: jedan iste sadržine kao svojevremeno za eksperiment na Stanfordu, a drugi sa izuzetkom činjenice da je eksperiment vezan za zatvor. Dobrovoljci koji su se prijavili na prvi oglas imali su više izražene crte ličnosti agresivnost, autoritarnost, makijavelizam, narcizam, socijalna dominacija, a manje izražene crte empatija i altruizam od druge grupe. Ipak, kako ovaj eksperiment nije

egzaktna replika onog na Stanfordu, autori navode da se ne može vršiti upoređivanje učesnika (Carnahan & McFarland, 2007).

Generalna strategija ovog istraživanja bila je da se dobije opšta slika o razlikama između grupa, zbog čega smo merili individualne i sredinske karakteristike, prvenstveno porodične dispozicije. Pri izboru individualnih karakteristika rukovodili smo se pre svega moralno-relevantnim, jer je kriminalno ponašanje moralno-relevantno ponašanje, a i ponašanje pripadnika službe za obezbeđenje se, pod određenim uslovima, može posmatrati u moralnom kontekstu. Cilj našeg istraživanja bio je da se ispituju bazične i Mračne crte ličnosti, kao i porodični kontekst kod pripadnika službe za obezbeđenje u jednom od kazneno-popravnih zavoda u Srbiji, kao i da se njihove karakteristike uporede sa osuđenim licima i uzorkom selektovanim iz opšte populacije.

MRAČNA TETRADA

Mračna trijada sastoji se od tri crte ličnosti koje se međusobno preklapaju: Psihopatija, Narcizam i Makijavelizam. Narcisoidnost se ispoljava kao grandiozno samopouzdanje, dominacija i osećaj superiornosti (Raskin i Hall, 1979). Za Makijavelizam su karakteristični manipulativna interpersonalna taktika, laganje i varanje (Christie & Geis, 1970). Srž psihopatije predstavlja emocionalna površnost koju preciznije opisuju nedostatak empatije, straha i krivice (Preszler, Marcus, Edens, & McDermott, 2018). Zajedničku osnovu ovih osobina čine: nedostatak empatije, niska prijetnost, interpersonalni antagonizam, sklonost ka eksploataciji drugih, manipulacija i nisko poštenje/skromnost (Aghababaei & Blachnio, 2015; Furnham, Richards & Paulhus, 2013; Southard, Noser, Pollock, Mercer & Zeigler-Hill, 2015).

Kasnije se pokazalo da Sadizam ostvaruje značajnu vezu sa Narcizmom, Makijavelizmom i Psihopatijom (Chabrol, Van Leeuwen, Rodgers & Séjourné, 2009). Takođe, Sadizam i Mračna trijada su povezani sa istim konstruktima kao što su niska saradljivost, nisko poštenje/poniznost, nedostatak empatije, nanošenje bola drugima zarad ostvarivanja ličnih ciljeva i izražena sklonost ka antisocijalnim ponašanjima (Chabrol et al., 2009). Tako je Sadizam dodat kao još jedna od komponenti ovog konstrukta, koji je nazvan Mračna tetrađa.

Psihopatija se pokazuje kao mračna crta koja je najviše povezana sa kriminalnim i antisocijalnim ponašanjem. Psihopate ranije počinju da se bave kriminalnim radnjama i vrše širi spektar dela od drugih osuđenika (Hare, 2006). Kod njih je izražena sklonost ka vršenju većeg stepena nasilja u svakom sledećem krivičnom delu. Zbog toga, neki imaju visoku stopu recidivizma, često su im izrečene dugogodišnje kazne zatvora (Coid, Yang, Ullrich, Roberts, Moran, Bebbington, Brugh, Jenkins, Farrell, Lewis, Singleton & Hare, 2009; Međedović, 2015; Porter, Woodworth, Earle, Drugge & Boer, 2003), i postoji potreba za posebnim tretmanom prilagođenim njihovom sklopu ličnosti (Radulović, 2012). Međutim, nalazi pokazuju

da su i sadističke crte predstavljaju nezavisan prediktor kriminalnog ponašanja (Chabrol et al., 2009).

BAZIČNE CRTE LIČNOSTI

Kada je u pitanju kriminalno ponašanje, najviše nalaza je bazirano na leksičkim modelima ličnosti a pre svega Petofaktorskom modelu i modelu Velikih Pet (John, Naumann, & Soto, 2008). Međutim, raniji radovi su ukazali da bi šestofaktorski leksički model zapravo mogao da u većoj meri doprinese razumevanju amoralnog i kriminalnog ponašanja u odnosu na petofaktorski (Međedović, 2009). Ovaj model obuhvata šest crta ličnosti: Savesnost (sklonost ka redu i organizovanosti), Ekstraverzija (odnosi se na socijalizaciju, aktivnost i pozitivan efekat), Otvorenost (otvorenost za nova iskustva, kreativnost i radoznalost), Saradljivost (kooperacija blaga narav, odmerenost), Neuroticizam (emocionalnu nestabilnost) i Poštenje (iskrenost, osećaj za fer play, lojalnost i poniznost).

Mnoga istraživanja ispitivala su povezanost bazičnih crta ličnosti i kriminalnog ponašanja. Rezultati su pokazali da su niski skorovi na dimenzijama Saradljivost i Savesnost izrazito korisni za predviđanje ponašanja povezanog sa kriminalitetom (Jones, Miller, & Lynam, 2011; Jones & Paulhus, 2011; Miller & Lynam, 2001). U kasnijim istraživanjima šestofaktorskog modela ličnosti pored ove dve dimenzije, Poštenje se izdvojilo kao snažan prediktor antisocijalnog ponašanja; takođe, osobe sa manifestacijama ovakvog ponašanja imaju i nizak skor na dimenziji Emocionalnost - crti koja je slična faktoru Neuroticizma iz Petofaktorskog modela ličnosti (Međedović, 2017). I Vrućinić je u svom istraživanju 2017. godine o razlikama između osuđenih i neosuđenih lica, dobila niske skorove na dimenzijama Poštenje i Saradljivost u grupi osuđenika. Za razliku od prethodnih istraživanja, njeni rezultati pokazuju da prestupnici imaju i više skorove na dimenziji Otvorenost (Vrućinić, 2017).

PORODIČNA (DIS)FUNKCIONALNOST

Pored crta ličnosti, razumevanje uticaja funkcionalnosti nuklearne porodice može biti veoma značajno, posebno kada se radi o populaciji koja je sklona kriminalnom ponašanju (Farrington, 2010). Na ovakve stavove ukazivale su i najranije kriminološke teorije i studije. Još je Lombrozo uočio da se među kriminalcima nalazi veliki broj dece poročnih roditelja, vanbračne dece i siročadi (Bošković, 2010). Farrington smatra da je jasno da porodični faktori predviđaju kriminalno ponašanje, ali je problem predstavljalo, kako izdvojiti koje su to porodične dimenzije koje je potrebno ispitivati (Farrington, 2010).

Dezorganizovana porodica ima višestruke posledice na ponašanje dece. Kao najjači prediktor antisocijalnog ponašanja pokazalo se kriminalno ponašanje roditelja (Farrington, 2010; Junger, Greene, Schipper, Hesper & Estourgie, 2013). U istraživanju povezanosti Narcizma i porodičnih iskustava u detinjstvu, rezultati su

pokazali da razvoj Narcizma može da bude posledica rizičnih iskustava u primarnoj porodici (Hanzec-Marković, Vujnović-Malivuk & Wertag, 2019). U istraživanju Međedović, Nešić i Krstić (2018), rezultati su pokazali povezanost porodične disfunkcionalnosti, psihopatije i kriminalnog ponašanja. Takođe, nizak kvalitet porodičnih odnosa, pored drugih faktora, ima ulogu u predikciji kriminalnog recidiva (Međedović et al., 2018). U istraživanju u kome su ispitivane relacije između impulsivnosti, bliskog okruženja i kriminalnog ponašanja maloletnika, rezultati su pokazali da su efekti impulsivnosti na maloletničku delinkvenciju jači u siromašnijim četvrtima (Lynam, Caspi, Moffit, Wikström, Loeber & Novak, 2000).

Kada govorimo o broju dece u porodici, povećanje broja dece dovodi do smanjenja roditeljske pažnje. Porodica je sve više opterećena, što dovodi do većeg stepena frustriranosti i iritacije, kao i broja konflikata između roditelja (Farrington, 2010; Lehmann, Nuevo-Chiquero & Vidal-Fernandez, 2018). Pokazalo se da ovi faktori mogu imati veliki uticaj na pojavu delinkventnog ponašanja kod dece (Breining, Doyle, Figlio, Karbownik, & Roth, 2017). Takođe, istraživanja pokazuju da siblizi svakodnevno vrše međusoban uticaj, jer dele međusobno poverenje i socijalne partnere (McHale, Updegraff & Whiteman, 2012). Ukoliko u porodici postoji jedno dete sa istorijom kriminalnog ponašanja, postoji velika verovatnoća da će još jedno dete da ispolji ista ili slična antisocijalna ili kriminalna ponašanja. (Beijers, Bijleveld, van de Weijer & Liefbroer, 2017; Beaver, 2013; Walters, 2019).

CILJ ISTRAŽIVANJA

Cilj ovog istraživanja je da se ispita postojanje razlika između osuđenih lica i pripadnika službe za obezbeđenje na bazičnim crtama ličnosti, crtama Mračne tetrade i porodičnom kontekstu. Analizirane su i izraženosti ovih karakteristika kod uzorka ispitanika selektovanih iz opšte populacije - ova grupa je posmatrana pre svega kao kontrolna grupa, jer omogućava bolji uvid u izraženost merenih karakteristika kod druge dve grupe. Dodavanje ove grupe dalo nam je mogućnost da na bazi prethodnih istraživanja postavimo jasne hipoteze o razlikama između osuđenih lica i opšte populacije. Zbog nedostatka istraživanja na populaciji pripadnika Službe za obezbeđenje u zatvoru, ovaj deo našeg istraživanja je eksplorativan. Kako je deduktivni aspekt našeg istraživanja vezan za druge dve grupe, hipoteze smo postavljali u odnosu na grupu osuđenih lica. Osnovni cilj nam je bio da ispitamo razlike između ove tri grupe, izraženost ovih koncepata kod pripadnika službe za obezbeđenje, kao i da utvrdimo da li je su pripadnici službe za obezbeđenje po merenim varijablama, bliži osuđenim licima ili kontrolnoj grupi. Generalno, naše hipoteze predviđali su da će osuđena lica imati više izražene skorove na mračnim crtama ličnosti (Chabrol et al., 2009), disfunkcionalnim porodičnim karakteristikama (Farrington, 2010) i imati najveći broj sibliinga (Beijers et al., 2017); sa druge strane, očekivali smo da će osuđena lica karakterisati i niži skorovi na Poštenju, Saradljivosti i Savesnosti kao bazičnim crtama ličnosti (Međedović, 2017). Nedostatak prethodnih istraživanja je onemogućio postavljanje preciznih hipoteza za pripadnike službe obezbeđenja. Međutim, neki prethodni nalazi pružaju

osnovu za pretpostavku da se i kod njih u većoj meri mogu naći karakteristike slične mračnim crtama ličnosti - nalazi da se kod osoba koje su se prijavile za ulogu čuvara u zatvoru u većoj meri izražene agresivnost, autoritarizam, makijavelizam, narcizam, socijalna dominacija, a u manjoj empatija i altruizam (Carnahan & McFarland, 2007).

METOD

Uzorak

Uzorak za izvođenje ovog istraživanja je biran prigodnim putem. Svi ispitanici su muškog pola, godina starosti od 23 do 65 godina. Pokušali smo, koliko god je to bilo moguće, da uzorak ujednačimo i po obrazovanju. Istraživanje je sprovedeno na teritoriji Republike Srbije u periodu od početka juna do kraja jula 2019. godine. Ispitanici su popunjavali test individualno, a vreme za popunjavanje nije bilo određeno (izmereno je da je prosečno vreme potrebno za popunjavanje testa 25 minuta). Ispitanicima je naglašeno da je ispitivanje anonimno i dobrovoljno, kako bi se obezbedila potrebna motivacija i iskrenost. Svaki upitnik imao je detaljno uputstvo, koje su ispitanici mogli da pročitaju pre početka, kao i u bilo kom trenutku u toku popunjavanja upitnika.

Prikupljanje podataka izvršeno je u Kazneno - popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici (KPZ Sremska Mitrovica). Ustanova nije imala kapaciteta da nam dozvoli da prisustvujemo popunjavanju upitnika. Mi smo upitnik zadali jednoj grupi pripadnika službe za obezbeđenje, a oni su ga dalje distribuirali kolegama i osuđenima. Kada su u pitanju osuđena lica, u istraživanju su učestvovalе osobe koje kaznu izdržavaju na osnovu različitih krivičnih dela uključujući i ona sa elementima nasilja (41%) kao i bez njih. Prosečna dužina izrečene mere u uzorku osuđenih lica je bila 9.47 godina ($SD=5.73$) a prosečan broj izrečenih pravosnažnih presuda iznosio je 2.60 ($SD=2.80$) što znači da su većina ispitanih osuđenih lica bila recidivisti. Kada je u pitanju uzorak priadnika službe za obezbeđenje, njihov prosečan radni staž iznosio je 14.04 godina ($SD=6.02$). Od toga je 57% imalo zvanje starijih komandira, 34% zvanje komandira, a ostali su imali zvanje nadzornika.

Dakle, u ovom istraživanju je učestvovalo 300 ispitanika i to: 100 članova opšte populacije, bez istorije kriminalnog ponašanja ($AS_{uzrast}=42.31$, $SD=11.97$; $AS_{obrazovanje}=12.65$, $SD=2.58$); 100 pripadnika službe za obezbeđenje u KPZ Sremska Mitrovica ($AS_{uzrast}=37.10$, $SD=6.38$; $AS_{obrazovanje}=11.98$, $SD=1.99$) i 100 osuđenih lica na izdržavanju kazne zatvora u KPZ Sremska Mitrovica ($AS_{uzrast}=40.43$, $SD=9.71$; $AS_{obrazovanje}=11.28$, $SD=2.68$). Poređenje između grupa po starosti i obrazovanju pokazalo je da na obe varijable postoje značajne razlike između grupa (za uzrast: $F=7.032$; $df=2;297$; $p=0.001$; a za obrazovanje $F=7.989$; $df=2;297$; $p<0.000$). Post hok testovi su pokazali da su pripadnici službe za obezbeđenje mlađi od osuđenih lica ($MD=-5.21$; $p<0.001$) i ispitanika iz opšte populacije ($MD=-3.34$; $p<0.05$); takođe

ispitanici iz opšte populacije su imali viši nivo obrazovanja od osuđenih lica (MD=1.37; $p<.001$).

Instrumenti

Podaci su prikupljeni pomoću sledećih instrumenata:

- Upitnik opštih podataka konstruisan za potrebe ovog istraživanja – uključuje pitanja kojima su prikupljeni podaci o uzrastu, obrazovanju i broju siblinga.
- Skala *Dirty Dozen* - DD (Jonason & Webster, 2010; za srpsku adaptaciju videti Dinić, Petrović, & Jonason, 2018) korišćena je za merenje psihiopatije, narcizma i Makijavelizma. Skala se sastoji od 12 stavki, po četiri za svaku crtu.
- Skala Sržnog Sadizma iz *Varieties of Sadistic Tendencies skale* - VAST (Paulhus & Dutton, 2016) korišćena je za merenje sadizma, sastoji se od 7 stavki.
- Skala *Mini IPIP-6* (Sibley et al., 2011; za srpsku adaptaciju videti Međedović & Bulut, 2017) operacionalizuje bazične crte ličnosti iz modela Velikih pet (Neuroticizam, Ekstraverziju, Otvorenost, Saradljivost i Savesnost) kojima je dodata crta Poštenja. Upitnik ima 24 stavke, po 4 za svaku crtu ličnosti.
- Skala *Porodičnih disfunkcija* predstavlja skraćenu skalu Slabe socijalizacije iz AMORAL 9 inventara (Knežević, 2003) i ima 5 stavki; pored nje zadata je i skala *Siromaštva u detinjstvu* (Međedović, 2019) koja ima četiri stavke. Ove dve skale korišćene su za procenu nepovoljnosti okruženja u detinjstvu ispitanika.

Svi instrumenti su u formi petostepene skale Likertovog tipa i sadrže sledeće odgovore: 1 znači: Uopšte se ne slažem, 2 znači: Uglavnom se ne slažem, 3 znači: Nisam siguran, 4 znači: Uglavnom se slažem i 5 znači: Potpuno se slažem.

REZULTATI

Deskriptivna statistika i pouzdanosti analiziranih skala

Na samom početku ispitana je pouzdanost mernih skala korišćenih u istraživanju pomoću interne konzistencije. Za svaku skalu računata su aritmetička sredina, standardna devijacija i Kronbahov alfa koeficijent pouzdanosti. Kolmogorov Smirnov test smo radili da bismo utvrdili da li neka od korišćenih varijabli odstupa od normalne raspodele. Nakon što smo utvrdili da je samo na varijabli Ekstraverzija normalna raspodela, pomoću Blomovog algoritma smo normalizovali sve ostale varijable korišćene u istraživanju.

Tabela 1. Deskriptivni pokazatelji korišćenih mernih skala

	AS(SD) _{OP}	AS(SD) _{SO}	AS(SD) _{OL}	α	K - S Z
Psihopatija	2.02(0.81)	1.85(0.80)	1.91(0.87)	0.63	2.26**
Narcizam	2.24(0.79)	2.07(0.89)	2.20(0.92)	0.68	1.89**
Makijavelizam	1.64(0.79)	1.56(0.91)	1.68(0.89)	0.80	4.06**
Sadizam	1.76(0.55)	1.77(0.68)	1.60(0.56)	0.60	2.28**
Porodične disfunkcije	1.90(0.86)	1.54(0.68)	1.88(0.84)	0.80	2.97**
Siromaštvo u detinjstvu	2.61(0.83)	2.44(0.83)	2.54(0.89)	0.57	2.15**
Savesnost	3.71(0.77)	4.09(0.76)	4.22(0.72)	0.57	2.37**
Ekstraverzija	3.03(0.85)	3.05(0.78)	2.84(0.86)	0.55	1.18
Otvorenost	3.63(0.83)	3.30(0.77)	3.46(0.87)	0.59	1.43*
Saradljivost	4.00(0.84)	3.81(0.81)	4.03(0.79)	0.60	1.75**
Neuroticizam	2.71(0.88)	2.60(0.84)	2.67(0.90)	0.55	1.45*
Poštenje	3.01(0.88)	3.41(1.41)	3.02(1.07)	0.75	1.79**
Broj sibliņa	0.86(0.93)	1.12(0.76)	1.97(1.92)		

Napomena: † je α nakon uklanjanja stavke 12; * označava $p < 0.05$; ** označava $p < 0.01$; OP - opšta populacija; SO - služba za obezbeđenje; OL - osuđena lica

Iz prikazane tabele može se videti da instrumenti korišćeni u istraživanju za ispitivanje Mračne tetrade i Porodične funkcionalnosti pokazuju dobru pouzdanost. Najnižu pouzdanost ima skala Siromaštva u detinjstvu, dok Skala Slabe socijalizacije ima najvišu pouzdanost. Skale instrumenta Mini IPIP-6 nisu pokazale tako dobru pouzdanost. U okviru varijabli ovog instrumenta najvišu pouzdanost ima Poštenje, dok najnižu pouzdanost pokazuje Ekstraverzija. Varijabla Otvorenost prvobitno je imala najnižu pouzdanost ($\alpha=0.47$); daljom analizom ove varijable uvideli smo da stavka 12 (Imam bujnu maštu), snižava pouzdanost, pa smo je uklonili iz analiza, nakon čega se pouzdanost povećala. U *Tabeli 1* prikazana je ova vrednost, nakon izbacivanja stavke broj 12.

Korelaciona analiza

Nakon deskriptivne statistike, uradili smo korelacije između svih varijabli korišćenih u istraživanju. Računali smo Pirsonov koeficijent korelacije kako bismo utvrdili da li postoji statistički značajna povezanost između varijabli. Rezultati su prikazani u *Tabeli 2*.

Iz tabele možemo da vidimo da sve varijable Mračne tetrade između sebe imaju pozitivne korelacije. Crte Mračne tetrade imaju pozitivnu korelaciju i sa Porodičnim disfunkcijama, dok sa varijablom Siromaštvo u detinjstvu pozitivno korelira samo Narcizam. Dalje, sve crte Mračne tetrade negativno koreliraju sa Savesnošću i

Poštenjem, a pozitivno sa crtom Neuroticizma. Ekstraverzija i Narcizam imaju pozitivnu korelaciju. Otvorenost negativno korelira sa Psihopatijom i Makijavelizmom, a Saradljivost negativno korelira sa Psihopatijom, Makijavelizmom i Sadizmom.

Karakteristike porodičnog konteksta Porodične disfunkcije i Siromaštvo u detinjstvu pozitivno koreliraju između sebe. Porodične disfunkcije negativno su povezane sa svim bazičnim crtama ličnosti, osim sa Neuroticizmom, gde je korelacija pozitivna. Siromaštvo u detinjstvu negativno korelira sa Savesnošću i Ekstraverzijom, dok sa Neuroticizmom ostvaruje pozitivnu korelaciju. Važno je pomenuti i da broj sibringa nije u korelaciji ni sa jednom drugom varijablom ispitivanom u istraživanju.

Tabela 2. Korelacije između ispitivanih varijabli

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.Psihopatija												
2.Narcizam	.33**											
3.Makijavelizam	.50**	.52**										
4.Sadizam	.44**	.28**	.46**									
5.Porodične disfunkcije	.26**	.21**	.23**	.31**								
6.Siromaštvo u detinjstvu	.06	.19**	.07	.07	.44**							
7.Savesnost	-.27**	-.21**	-.27**	-.32**	-.18**	-.13*						
8.Ekstraverzija	-.08	.17**	.03	-.06	-.19**	-.14*	-.10					
9.Otvorenost	-.22**	-.09	-.18**	-.11	-.20**	-.11	.03	.08				
10.Saradljivost	-.54**	-.09	-.27**	-.41**	-.17**	.00	.21**	.08	.23**			
11.Neuroticizam	.21**	.16**	.20**	.28**	.19**	.14*	-.26**	-.10	-.10	-.15**		
12.Poštenje	-.22**	-.46**	-.28**	-.34**	-.16**	-.05	.19**	-.10	.03	.08	-.27**	
13.Broj sibringa	.02	-.00	.02	.06	.11	.04	.11	-.03	-.09	-.03	-.04	-.08

Napomena: * označava $p < 0.05$; ** označava $p < 0.01$

Multivarijaciona analiza kovarijanse - MANCOVA

Pošto je pokazano da grupe nisu ujednačene po starosti i obrazovanju, da bi utvrdili da li postoje razlike između grupa, radili smo MANCOVU - u, sa kovarijatima - Uzrast i Obrazovanje. Dobijeni su statistički značajni efekti grupe ($F_{(26, 566)}=4.56$; $p<.001$), uzrasta ($F_{(13, 283)}=4.44$; $p<.001$) i obrazovanja ($F_{(13, 283)}=2.15$; $p<.05$) na multivarijacioni kompozit. U Tabeli 3 prikazane su razlike između grupa na ispitanim varijablama.

Tabela 3. Razlike između grupa na analiziranim varijablama

	1. Opšta populacija	2. Služba za obezbeđenje	3. Osuđena lica	F	η^2_{partial}	Razlike
Psihopatija	0.14	-0.07	0.01	1.30	.01	
Narcizam	0.12	-0.16	0.08	2.45	.02	
Makijavelizam	0.11	-0.06	0.11	1.30	.01	
Sadizam	0.20	0.03	-0.18	4.21**	.03	1>3
Porodične disfunkcije	0.24	-0.24	0.10	7.27*	.05	1>2; 3>2
Siromaštvo u detinjstvu	0.12	-0.10	-0.01	1.25	.01	
Savesnost	-0.44	0.12	0.28	16.62**	.10	2>1; 3>1
Ekstraverzija	0.10	0.05	-0.14	1.69	.01	
Otvorenost	0.18	-0.23	0.03	4.37*	.03	1>2
Saradljivost	-0.00	-0.14	0.08	1.38	.01	
Neuroticizam	0.08	-0.04	-0.01	0.52	.00	
Poštenje	-0.20	0.26	-0.07	5.87**	.04	2>1; 2>3
Broj sibliņa	-0.29	-0.03	0.39	17.58**	.11	3>1; 3>2; 2>1

Napomena: prikazane su procenjeni marginalni proseci za u svakoj grupi; * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$

Grupe se razlikuju na crti Sadizma: statistički značajne razlike pokazuju da pripadnici opšte populacije imaju više izraženu crtu Sadizam u odnosu na osuđene. Razlike se uočavaju i na crtama Savesnost, Otvorenost i Poštenje. Pripadnici opšte populacije su manje savesni od druge dve grupe, više su otvoreni za iskustva u odnosu na pripadnike službe za obezbeđenje, pripadnici službe za obezbeđenje pokazuju više skorove na crti Poštenje u odnosu na druge dve grupe.

Statistički značajne razlike postoje i na varijabli Porodične disfunkcije. Pripadnici službe za obezbeđenje pokazuju bolje odnose u porodici tokom detinjstva u odnosu na ostale dve grupe.

Jedino na varijabli Broj sibliņa postoje statistički značajne razlike između sve tri grupe. Razlike pokazuju da u grupi osuđenih lica ima najviše sibliņa; manji broj je registrovan kod pripadnika službe za obezbeđenje a najmanji kod ispitanika iz opšte populacije.

Diskriminativna analiza

Diskriminativna analiza je precizniji i osetljiviji metod za utvrđivanje razlika između grupa. Ona je strožija od Analize varijanse. Rezultati diskriminativne analize ostavljaju manje prediktora. Efekti ostalih varijabli se u okviru ove analize kontrolišu, pa rezultati pokazuju prediktore koji imaju najveću ulogu pri razdvajanju grupa. Kanonički koeficijenti korelacije između prediktora i funkcija, iznose 0.51 za prvu funkciju i 0.41 za drugu funkciju. Proporcija neobjašnjene

varijanse funkcijama, Wilks-ova lambda, za prvu funkciju iznosi 0.62, a za drugu 0.84. χ^2 za prvu funkciju iznosi 156.24; $p < .01$, a za drugu 59.70; $p < .01$. Obe diskriminativne funkcije su značajne na nivou $p < .01$.

Centroidi funkcija odvajaju grupe na sledeći način: Centroid prve funkcije odvaja opštu populaciju (0.79) od grupe osuđenih lica (-0.61), dok je grupa pripadnika služne za obezbeđenje (-0.18) između, ali ipak bliža grupi osuđenih lica. Centroid druge funkcije odvaja pripadnike službe za obezbeđenje (-0.70) od grupe osuđenih lica (0.43), dok je ispitanici iz opšte populacije (0.22) između, ali bliži grupi osuđenih lica. Koeficijenti strukture i funkcije su dati u Tabeli 4.

Tabela 4. Koeficijenti funkcije i strukture dobijeni u diskriminativnoj analizi

	Koeficijenti funkcije	Koeficijenti strukture	Koeficijenti funkcije	Koeficijenti strukture
	Prva diskriminativna funkcija		Druga diskriminativna funkcija	
Psihopatija	.07	.12	.25	.12
Narcizam	-.11	.06	-.01	.18
Makijavelizam	-.22	-.01	.24	.12
Sadizam	.28	.16	-.56	-.20
Porodične disfunkcije	.22	.10	.53	.46
Siromaštvo u detinjstvu	.05	.08	-.10	.15
Savesnost	-.56	-.49	-.12	-.04
Ekstraverzija	.20	.13	-.19	-.20
Otvorenost	.13	.20	.32	.27
Saradljivost	.11	.01	.27	.26
Neuroticizam	-.14	.05	-.03	.10
Poštenje	-.11	-.07	-.46	-.35
Broj sibliinga	-.60	-.62	.28	.26
uzrast	.30	.21	.40	.40
obrazovanje	.43	.38	-.06	-.12

Napomena: varijable kod kojih su oba koeficijenta $> .30$ su boldovane.

Prva kanonička diskriminaciona funkcija definisana je brojem sibliinga, Savesnošću i obrazovanjem. S obzirom na pozicije centroida na ovoj funkciji, može se zaključiti da opštu populaciju u odnosu na osuđenike karakteriše niža Savesnost i niži broj Sibliinga. Druga kanonička funkcija definisana je Porodičnim disfunkcijama, Poštenjem i uzrastom ispitanika. Na osnovu centroida grupa na drugoj funkciji, može se reći da pripadnike službe obezbeđenja u odnosu na osuđena lica karakterišu niži nivoi disfunkcija u porodici i viša izraženost crte ličnosti Poštenje.

DISKUSIJA

Cilj našeg istraživanja je da ispitamo razlike između grupa osuđenih lica, pripadnika službe obezbeđenja i ispitanika iz opšte populacije na bazičnim crtama ličnosti, crtama Mračne tetrade i porodičnom kontekstu. Očekivali smo da će u grupi „Osuđenici” biti najizraženije crte Mračne tetrade i da će ova grupa imati najniže rezultate na dimenzijama bazičnih crta ličnosti, Saradljivost i Poštenje. Očekivanje je bilo i da će najveća disfunkcionalnost porodičnog konteksta biti baš u ovoj grupi. Što se tiče pripadnika službe obezbeđenja, za njih se egzaktna predikcije nisu mogle postaviti ali određeni nalazi pokazuju da bi i ove individue mogle posedovati socijalno averzivne, odnosno antagonističke crte ličnosti (Carnahan & McFarland, 2007). Većina hipoteza nije potvrđena - one koje jesu potvrđene uglavnom se odnose na porodični kontekst. Neke od hipoteza vezane za crte ličnosti su delimično potvrđene, a pojedini nalazi koje smo dobili čak su i u suprotnosti sa prethodnim istraživanjima. U nastavku teksta pokušaćemo da objasnimo ove heterogene i složene rezultate.

RAZLIKE IZMEĐU GRUPA NA CRTAMA MRAČNE TETRADE

Koliko je nama poznato, ne postoje istraživanja koja su proveravala razlike između osuđivanih i neosuđivanih lica na svim merama Mračne tetrade. Rađena su istraživanja vezana za razlike ove dve grupe na crti Psihopatije (DeMatteo, Heilbrun & Marczyk, 2006; Hall, Drislane, Patrick, Morano, Lilienfeld & Poythress, 2014; Sellbom & Phillips, 2013), i ova istraživanja su uglavnom potvrđivala da osobe koje vrše krivična dela imaju povišene psihopatske karakteristike. Postoje istraživanja koja su analizirala ulogu crta mračne tetrade u predviđanju samoprocenjenog antisocijalnog ponašanja: psihopatija i sadizam su značajno predviđali veću izraženost antisocijalnog ponašanja kod muškaraca (Chabrol et al., 2009).

Naše analize razlika između grupa (MANCOVA), pokazuju da se grupe razlikuju samo na varijabli Sadizam, ali je ova razlika nižeg intenziteta. Ova analiza nam pokazuje da ispitanici iz opšte populacije imaju više izražene sadističke tendencije u odnosu na osuđena lica. Međutim, ovaj neobični rezultat nije potvrđen u diskriminativnoj analizi - sadizam zaista ima visok koeficijent funkcije u drugoj kanoničkoj funkciji (i to takav da pokazuje veću izraženost sadizma kod osuđenih lica u odnosu na pripadnike službe obezbeđenja) ali nizak koeficijent strukture tako da smatramo da učešće ove crte u razdvajanju grupa ipak ne treba interpretirati. Dakle, možemo zaključiti da mračne crte ipak ne doprinose razdvajanju grupa, barem ne u kontekstu svih analiziranih varijabli zajedno. Odnosno, možemo reći da prva hipoteza nije potvrđena.

Našu pretpostavku formirali smo u skladu sa prethodnim istraživanjima u kojima je bar jedna od crta Mračne tetrade bila povezana sa antisocijalnim ponašanjem. U nekim istraživanjima kao ključni prediktor izdvojena je psihopatija a pokazano je i da je sadizam važan za razumevanje antisocijalnog ponašanja (Coid et al., 2009; Međedović, 2015; Međedović et al., 2018). Prethodna istraživanja dobila su da crte

Mračne tetrade predviđaju antisocijalno ponašanje (Chabrol et al., 2009; Chabrol, Bouvet, & Goutaudier, 2017). Ipak, mi smo antisocijalno ponašanje operacionalizovali preko objektivne varijable, pripadnost grupi osuđenih lica, pa je u tom smislu kriminalno ponašanje u ovom istraživanju validnije mereno. Sa druge strane ovakvo merenje onemogućuje pojavu mono-metodske korelacije između varijabli (povezanost između dve mere koja potiče od istovetnog metoda a koja ne mora zaista označavati povezanost između pojava) pa samim tim i smanjuje verovatnoću detektovanja značajnih efekata.

RAZLIKE IZMEĐU GRUPA NA BAZIČNIM CRTAMA LIČNOSTI

Multivarijaciona analiza kovarijanse pokazala je statistički značajne razlike na varijabli Savesnost. Ova analiza pokazuje da su ispitanici iz opšte populacije manje savesni od druge dve grupe. Istovetan rezultat potvrđen je i udiskriminativnoj analizi jer Savesnost značajno učestvuje u prvoj diksriminativnoj funkciji i to na način da je niža u kontrolnoj grupi u odnosu pre svega na grupu osuđenih lica. Ovakav rezultat je suprotan od rezultata prethodnih istraživanja koja pokazuju da ispitanici skloniji antisocijalnom ponašanju imaju nižu savesnost (Međedović, 2017; Miller & Lynam, 2001).

Ovakav rezultat nije lako objasniti. Možda je mudro pre nego što se ponudi konceptualno objašnjenje, analizirati da li su karakteristike same skale koja meri ovu crtu ličnosti doprinele ovom nalazu. Dimenzija Savesnost upitnika koji smo koristili, Mini IPIP – 6, obuhvata veoma mali deo opšteg koncepta Savesnosti. Pitanja iz upitnika koja ispituju ovu dimenziju su: "Stvari su mi često u neredu"; "Često zaboravim da vratim stvari na svoje mesto"; "Volim organizovanost i red"; "Svoje poslove uvek završavam na vreme". Kada se pogledaju ova pitanja, može se zaključiti da dimenzija Savesnost podrazumeva osobine urednost, organizovanost i odgovornost u ispunjavanju svojih obaveza. U tom smislu nije iznenađujuće da je ova dimenzija više izražena u okviru Sistema za izvršenje krivičnih sankcija. Sistematičan i organizovan život u okviru kazneno-popravnog zavoda zahteva od osuđenih lica poštovanje određenih obaveza među kojima je i održavanje prostorija u kojima borave za vreme izdržavanja kazne. Verovatno je plauzibilna i pretpostavka da stroga disciplina koja je deo obuke pripadnika službe obezbeđenja barem delimično odgovorna za njihove povišene skorove na ovoj meri Savesnosti.

Na dimenziji Poštenje, MANCOVA pokazuje da pripadnici službe za obezbeđenje imaju više skorove u odnosu na druge dve grupe. Ovaj nalaz je potvrđen i u diskriminativnoj analizi u okviru druge diskriminativne funkcije, gde je pokazano da je i potpuno-multivarijantnom dizajnu Poštenje niže u grupi osuđenih lica, pre svega u odnosu na pripadnike službe za obezbeđenje. Ovakav rezultat u skladu je sa prethodnim istraživanjima. I raniji nalazi su pokazali da ispitanici sa izraženim antisocijalnim ponašanjem imaju niže Poštenje (Međedović, 2017; Rolison, Hanoch, & Gummerum, 2013; Vrućinić, 2017). Ovakav nalaz se uklapa u generalnu nomološku mrežu crte ličnosti Poštenje jer je ova karakteristika ličnosti povezana sa donošenjem amoralnih i neetičnih odluka (Van Gelder & De Vries, 2012), olakšanom

preuzimanju rizika (Weller & Thulin, 2012), sklonosti ka osvetoljubivošću (Lee & Ashton, 2012) i zagovaranju nasilja kao legitimnog sredstva za postizanje ciljeva (Međedović, 2012).

RAZLIKE IZMEĐU GRUPA U PORODIČNOM KONTEKSTU

Pre nego što obratimo pažnju na glavne rezultate istraživanja analiziraćemo odnose između indikatora nepovoljnog okruženja (Porodičnih disfunkcija i Siromaštva u detinjstvu) sa crtama ličnosti. Naročito naglasak u ovoj analizi su asocijacije mera nepovoljnog okruženja sa karakteristikama ličnosti koje indikuju amoralno i antisocijalno ponašanje. Naši rezultati pokazuju da varijable porodičnog funkcionisanja Porodične disfunkcije i Siromaštvo u detinjstvu pozitivno međusobno koreliraju. Ovaj nalaz je u skladu sa prethodnim istraživanjima (Međedović, 2019). Ovakva korelacija podrazumeva da ispitanici koji su imali lošije odnose u porodici izveštavaju i o većem siromaštvu u porodici porekla. Disfunkcionalni porodični odnosi tokom detinjstva su pozitivno povezani sa svim crtama Mračne tetrade. I ovaj nalaz je u skladu sa prethodnim istraživanjima u kojima je dobijeno da varijable porodičnog funkcionisanja imaju pozitivnu povezanost sa Narcizmom (Hanzec-Marković et al., 2019) i Psihopatijom (Međedović, 2018). Ovo ukazuje da osobe koje imaju slabiju socijalizaciju u primarnoj porodici, imaju izraženije crte ličnosti Mračne tetrade. Osobe koje su odrastale u porodicama koje su psihički i fizički konfliktne, u kojoj roditelji nisu obraćali dovoljno pažnje na decu i razvoj njihovih punih potencijala, ispoljavaju osobine nedostatka empatije, manipulativnosti, povećanog egoizma i nanošenja bola drugima zarad ostvarivanja ličnog zadovoljstva. Loš socio-ekonomski status tokom odrastanja je u mnogo manjoj meri povezan sa mračnim crtama: od varijabli Mračne tetrade, korelira, i to pozitivno, samo sa Narcizmom. Osobe koje izveštavaju o siromaštvu u porodici porekla, imaju slabiju socijalizaciju, ali bolju sliku o sebi. Ovakve korelacije su bile očekivane i nađene su u prethodnim istraživanjima (Lynam et al., 2000). U istraživanju povezanosti Narcizma i porodičnih iskustava u detinjstvu, rezultati su pokazali da razvoj narcizma može da bude posledica negativnih iskustava u primarnoj porodici (Hanzec-Marković et al., 2019). Zanimljivo je primetiti da indikatori nepovoljnog okruženja, a pre svega Porodičnih disfunkcija pokazuju i veze sa bazičnim crtama ličnosti koje indikuju antisocijalno ponašanje i psihološku maladaptivnost generalno: korelacije su negativne sa svim crtama ličnosti osim sa Neuroticizmom sa kojim indikator nepovoljnog okruženja pokazuju pozitivne asocijacije.

Dalja analiza podataka, koja utvrđuje razlike između grupa, pokazuje statistički značajne razlike na varijabli Porodične disfunkcije. Poređenje između grupa pokazalo je da su pripadnici službe za obezbeđenje imali bolje odnose u porodici tokom odrastanja nego ispitanici iz druge dve grupe. Ovaj podatak potvrđen je i u diskriminativnoj analizi. Funkcionalnost primarne porodice pripadnika službe za obezbeđenje ispostavila se kao bolja. Nuklearne porodice pripadnika službe za obezbeđenje odlikuje manje konflikata, bolja komunikacija, više pažnje i veća

posvećenost deci. Možemo reći da je ovaj nalaz u skladu sa prethodnim istraživanjima koja su izveštavala o uticaju negativnih porodičnih iskustava na formiranje antisocijalnog ponašanja i većeg kriminalnog recidiva (Farrington, 2010; Junger et al., 2013; Lynam et al., 2000; Međedović et al., 2018), kao i transgeneracijskom prenošenju antisocijalnog ponašanja nekog člana porodice (Beijers et al., 2017; Beaver, 2013; Junger et al., 2013; Walters, 2019). Dakle prethodni podaci su kongruentni sa onim delom naših nalaza koji govori o lošijom porodičnim odnosima kod osuđenih lica u odnosu na pripadnike službe za obezbeđenje.

MANCOVA pokazuje statistički značajne razlike i na varijabli Broj siblinga. Ova varijabla je jedina po kojoj se sve tri grupe međusobno razlikuju. Rezultati pokazuju da lica iz osuđeničke populacije imaju najveći broj braće i sestara, zatim pripadnici službe obezbeđenja i na kraju ispitanici iz opšte populacije. I ovaj nalaz je potvrđen u diskriminativnoj analizi - štaviše, broj braće i sestara je varijabla koja najviše doprinosi prvoj diskriminativnoj funkciji, odnosno ona je najbolji prediktor pripadništva grupi osuđenih lica, pre svega u odnosu na opštu populaciju. Ovakvi rezultati su u skladu sa prethodnim istraživanjima u kojima je dobijeno da postojanje siblinga ima uticaj na razvijanje antisocijalnog ponašanja, posebno ako ih i sibling sam ispoljava (Beijers et al., 2017; Beaver, 2013; Breining, et al., 2017; McHale, Updegraff, & Whiteman, 2012; Walters, 2019).

OGRANIČENJA ISTRAŽIVANJA I PREPORUKE ZA DALJI RAD

Postoji nekoliko važnih ograničenja ovog istraživanja i verovatno je da su ona barem delimično uticala na rezultate. Ustanova u kojoj smo izvodili istraživanje nije bila u mogućnosti da nam omogući da samostalno zadajemo upitnike, zbog čega smo imali umanjenu kontrolu. Prisustvo ispitivača nekada može da bude veoma značajno, kako bi se potencijalna problematična pitanja objasnila. Ovo je još značajnije kada se radi o populaciji čije je obrazovanje niže. Upitnici su zadati jednoj grupi pripadnika službe za obezbeđenje a onda su ih oni dalje distribuirali svojim kolegama koji su želeli da učestvuju u istraživanju. Osuđena lica su upitnike popunjavali individualno u svojim sobama, bez prisustva pripadnika službe za obezbeđenje. Ovo se može činiti kao manje formalan kontekst koji bi mogao da facilitira davanje validnih odnosno iskrenih odgovora. Međutim, pređašnja ispitivanja osuđenih lica u našoj sredini su dala rezultate koji su u većoj meri bili u skladu sa hipotezama a podaci od osuđenih lica su prikupljeni u grupnom setingu gde su pripadnici službe za obezbeđenje i ispitivač *bili prisutni* (npr. Kujačić, Međedović, & Knežević, 2015; Međedović, 2015). Dakle, vrlo je moguće je da su ipak ovi potonji uslovi povoljniji za prikupljanje podataka u kazneno-popravnim ustanovama.

Još jedno od veoma bitnih ograničenja našeg istraživanja je korišćenje upitnika koji se sastoje od kratkih skala. Iako većina skala pokazuje dobru pouzdanost, one imaju mali broj pitanja, pa je upitna širina koncepta koji obuhvataju. Ovo se pre svega odnosi na upitnik bazičnih crta ličnosti MINI-IPIP 6 jer su i u prethodnim studijama istraživači primetili da zbog malog broja ajtema po skali, ajtemi moraju visoko

korelirati između sebe da bi se obezbedila adekvatna pouzdanost (Međedović & Bulut, 2017). Međutim, pošto su bazične crte ličnosti vrlo obuhvatne i složene ponašajne dispozicije ovakav postupak nužno sužava reprezentativnost ovih skala ostavljajući samo uske segmente ponašanja kao predmet njihovog merenja. Slična zamerka može se postaviti i merenju mračnih crta. Sve mračne crte se mogu operacionalizovati pomoću multidimenzionalnih modela; ovo se pre svega odnosi na psihopatiju koja se opisuje modelima koji broje od tri (Patrick, Fowles, & Krueger, 2009) do šest (Cooke, Hart, Logan, & Michie, 2012) uži psihopatskih karakteristika. Razumljivo je da istraživači preferiraju kraće mere koncepata koje istražuju, pogotovo u terenskim istraživanjima koja uključuju osetljive društvene grupacije, ali kraće mere očito imaju i svoje nedostatke - manjak pokrivenosti čitavog ispitivanog konstrukta je samo jedna od njih.

Najzad, rad sa prigodnim uzorcima i uzorcima sa relativno malom veličinom predstavlja jedno do metodoloških ograničenja koje često prate psihološka istraživanja. Kada se analiziraju veliki efekti varijabli ili je istraživanje dominantno korelaciono-regresionog tipa, ova mana je manje izražena. Međutim, kada se porede pripadnici određenih grupa onda uzorkovanje postaje veoma važan aspekt metodologije koji može konfundirati dobijene nalaze. Podaci u ovom istraživanju svakako sugerišu da ispitivani fenomeni (razlike između grupa) verovatno nisu robusni i da veličine efekata nisu velike, stoga je važno da se u budućim istraživanjima pažljivo promišljaju načini koji bi otklonili sva ova ograničenja.

ZAKLJUČAK

Nakon pregleda dostupne literature, došli smo do zaključka da je Služba za obezbeđenje u zatvoru nepravedno zapostavljena u istraživačkom radu. Pored opšte poznate simulacije Haney – a i Zimbardo – a (1998), „Stanfordski eksperiment“, uspeali smo da pronađemo samo jedno istraživanje (Herberger & Magda, 2015) vezano za ovu populaciju, što je bio primarni motivator za izbor teme za ovo istraživanje. S obzirom na nedostatak podataka odlučili smo se da ispitamo širok spektar prediktora (crte ličnosti i porodičnog okruženja) ali ipak sa akcentom na one faktore koji su povezani sa amoranim i antisocijalnim ponašanjem. Ispitivanje karakteristika službe za obezbeđenje pomoću ovakvog seta prediktorskih varijabli (mračna tetrađa se još uvek veoma retko ispituje u kriminološkom i forenzičkom kontekstu što je neobično kada se imaju u vidu konceptualni potencijali mračnih crta u objašnjenju kriminalnog ponašanja) predstavlja verovatno najvažniji doprinos ovog istraživanja. Sa druge strane, istraživanje je sadržalo i nekoliko važnih metodoloških nedostataka koje bi trebalo uzeti u obzir pri interpretaciji doviđenih rezultata. Bez obzira, smatramo da je tema ove studije važna kako teorijski tako i u praktičnom kontekstu i da će zbog toga ovo istraživanje predstavljati motiv za istraživače da nastave da se bave psihološkim karakteristikama ne samo osuđenih lica već i pripadnika službe za obezbeđenje u institucijama u kojima se sprovode zatvorske kazne.

LITERATURA

- (1) Aghababaei, N., & Blachnio, A. (2015). Well-being and the Dark Triad. *Personality and Individual Differences*, 86, 365-368.
- (2) Beaver, K.M. (2013). The familial concentration and transmission of crime. *Criminal Justice and Behavior*, 40 (2), 139-155.
- (3) Beijers, J., Bijleveld, C., van de Weijer, S., & Liefbroer, A. (2017). “All in the family?” The relationship between sibling offending and offending risk. *Journal of Developmental and Life-Course Criminology*, 3(1), 1-14.
- (4) Bošković, M., (2010). Porodični faktori kriminaliteta i porodično nasilje. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, (3), 117-140.
- (5) Breining, S., Doyle, J., Figlio, D., Karbownik, K., & Roth, J. (2017). Birth order and delinquency: Evidence from Denmark and Florida. *NBER Working Paper*. No. 23038.
- (6) Carnahan, T., & McFarland, S. (2007). Revisiting the Stanford Prison Experiment: Could participant self-selection have led to the cruelty? *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33(5), 603-614.
- (7) Chabrol, H., Van Leeuwen, N., Rodgers, R., & Séjourné, N. (2009). Contributions of psychopathic, narcissistic, Machiavellian, and sadistic personality traits to juvenile delinquency. *Personality and Individual Differences*, 47(7), 734-739.
- (8) Chabrol, H., Bouvet, R., & Goutaudier, N. (2017). The Dark Tetrad and antisocial behavior in a community sample of college students. *Journal of Forensic Psychology Research and Practice*, 17(5), 295-304.
- (9) Christie, R., & Geis, F. L. (1970). *Studies in Machiavellianism*. New York: Academic Press.
- (10) Coid, J., Yang, M., Ullrich, S., Roberts, A., Moran, P., Bebbington, P., Brugha, T., Jenkins, R., Farrell, M., Lewis, G., Singleton, N., & Hare, R. (2009). Psychopathy among prisoners in England and Wales. *International journal of law and psychiatry*, 32(3), 134-141.
- (11) Cooke, D. J., Hart, S. D., Logan, C., & Michie, C. (2012). Explicating the construct of psychopathy: Development and validation of a conceptual model, the Comprehensive Assessment of Psychopathic Personality (CAPP). *International Journal of Forensic Mental Health*, 11(4), 242-252.
- (12) DeMatteo, D., Heilbrun, K., & Marczyk, G. (2006). An empirical investigation of psychopathy in a noninstitutionalized and noncriminal sample. *Behavioral Sciences & the Law*, 24, 133-146.
- (13) Dinić, B. M., Petrović, B., & Jonason, P. K. (2018). Serbian adaptations of the Dark Triad Dirty Dozen (DTDD) and Short Dark Triad (SD3). *Personality and Individual Differences*, 134, 321-328.
- (14) Farrington, D.P. (2010). Family influences on delinquency. In D.W. Springer & A.R. Roberts (Eds.), *Juvenile Justice and Delinquency* 10, 203-222. Sudbury: Jones and Bartlett.
- (15) Furnham, A., Richards, S. C., & Paulhus, D. L. (2013). The Dark Triad of Personality: A 10 Year Review. *Social and Personality Psychology Compass*, 7(3), 199-216.
- (16) John, O.P., Naumann, L.P., & Soto, C.J. (2008). Paradigm shift to the integrative Big Five trait taxonomy: History, measurement, and conceptual issues. In O.P. John, R.W. Robins, & L.A. Pervin (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* (pp. 114-158). New York: Guilford.

- (17) Jonason, P. K., & Webster, G. D. (2010). The Dirty Dozen: A concise measure of the Dark Triad. *Psychological Assessment*, 22, 420–432.
- (18) Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2011). The role of impulsivity in the Dark Triad of personality. *Personality and Individual Differences*, 51(5), 679–682.
- (19) Jones, S. E., Miller, J. D., & Lynam, D. R. (2011). Personality, antisocial behavior, and aggression: A meta-analytic review. *Journal of Criminal Justice*, 39(4), 329–337.
- (20) Junger, M., Greene, J., Schipper, R., Hesper, F., & Estourgie, V. (2013). Parental criminality, family violence and intergenerational transmission of crime within a birth cohort. *European journal on criminal policy and research*, 19(2), 117–133.
- (21) Knežević, G. (2003). *Koreni amoralnosti*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Institut za psihologiju.
- (22) Kujačić, D., Mededović, J., & Knežević, G. (2015). The relations between personality traits and psychopathy as measured by ratings and self-report. *Psihologija*, 48(1), 45–59.
- (23) Hall, J. R., Drislane, L. E., Patrick, C. J., Morano, M., Lilienfeld, S. O., & Poythress, N. G. (2014). Development and Validation of Triarchic Construct Scales From the Psychopathic Personality Inventory. *Psychological Assessment*, 26(2), 447–461.
- (24) Haney, C., Banks, W., & Zimbardo, P. (1973). Interpersonal dynamics in a simulated prison. *International Journal of Criminology and Penology*, 1, 69–97.
- (25) Hanzec-Marković, I., Vujnović-Malivuk, K., & Wertag, A. (2019). Early family experiences, narcissistic traits and adjustment in emerging adulthood. *Psihološka istraživanja*, 22(1), 33–45.
- (26) Hare, R. D. (2006). Psychopathy: A clinical and forensic overview. *Psychiatric Clinics of North America*, 29, 709–724.
- (27) Herberger, J., Magda, E. (2015). Aggression in prison service personnel and its causation. *The Open Criminology Journal*, 8, 12–18.
- (28) Lee, K., & Ashton, M. C. (2012). Getting mad and getting even: Agreeableness and honesty-humility as predictors of revenge intentions. *Personality and Individual Differences*, 52, 596–600.
- (29) Lehmann, J. Y. K., Nuevo-Chiquero, A., & Vidal-Fernandez, M. (2018). The early origins of birth order differences in children's outcomes and parental behavior. *Journal of Human Resources*, 53(1), 123–156.
- (30) Lynam, D. R., Caspi, A., Moffit, T. E., Wikström, P. O., Loeber, R., & Novak, S. (2000). The interaction between impulsivity and neighborhood context on offending: the effects of impulsivity are stronger in poorer neighborhoods. *Journal of abnormal psychology*, 109(4), 563–574.
- (31) McHale, S. M., Updegraff, K. A., & Whiteman, S. D. (2012). Sibling relationships and influences in childhood and adolescence. *Journal of Marriage and Family*, 74(5), 913–930.
- (32) Mededović, J. (2009). Bazična struktura ličnosti i kriminalitet. *Primenjena psihologija*, 2(4), 339–367.
- (33) Mededović, J. (2012). Topography of dishonesty: Mapping the opposite pole of Honesty-humility personality domain. *Primenjena Psihologija*, 5(2), 115–135.
- (34) Mededović, J. (2015). Nomološka mreža psihopatije [Nomological network of psychopathy]. *Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja*.
- (35) Mededović, J. (2017). The profile of a criminal offender depicted by HEXACO personality traits. *Personality and Individual Differences*, 107, 159–163.
- (36) Mededović, J. (2018). Exploring the links between psychopathy and life history in a sample of college females: a Behavioral ecological approach. *Evolutionary Psychological Science*, 4(4), 466–473.

- (37) Mededović, J. (2019). Life History in a Postconflict Society. *Human nature*, 30(1), 59-70.
- (38) Mededović, J., & Bulut, T. (2017). The Mini IPIP-6: Short, valid, and reliable measure of the Six-factor personality structure. *Primenjena psihologija*, 10(2), 185-202.
- (39) Mededović, J., Nešić, M., & Krstić, M. (2018). Dark traits and dark families: Family dysfunctions, psychopathy and sadism as facilitators of adolescent criminal behavior. *Child Friendly Justice* (321-333). Belgrade: Institute of Criminological and Sociological Research.
- (40) Miller, J. D. & Lynam, D. (2001). Structural models of personality and their relation to antisocial behavior: a meta-analytic review. *Criminology*, 39, 765-798.
- (41) Patrick, C. J., Fowles, D. C., & Krueger, R. F. (2009). Triarchic conceptualization of psychopathy: Developmental origins of disinhibition, boldness, and meanness. *Development and psychopathology*, 21(3), 913-938.
- (42) Paulhus, D. L., & Dutton, D. G. (2016). Everyday sadism. In V. Zeigler-Hill, & D. K. Marcus, (Eds.), *The dark side of personality: Science and practice in social, personality, and clinical psychology*, (109-120). Washington, DC: American Psychological Association.
- (43) Paulhus, D. L., & Williams, K. (2002). The dark triad of personality: Narcissism, Machiavellianism, and psychopathy. *Journal of Research in Personality*, 36, 556-568.
- (44) Porter, S., Woodworth, M., Earle, J., Drugge, J. & Boer, D. P. (2003). Characteristics of sexual homicides committed by psychopathic and nonpsychopathic offenders. *Law and Human Behavior*, 27, 459-470.
- (45) Preszler, J., Marcus, D. K., Edens, J. F., & McDermott, B. E. (2018). Network analysis of psychopathy in forensic patients. *Journal of Abnormal Psychology*, 127(2), 171-182. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/abn0000325>
- (46) Radulović, D. M. (2012). Zašto se nakon forenzičkog tretmana hroničnih delinkvenata nekada još više učvrsti njihovo kriminalno ponašanje. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 11(2), 340-359.
- (47) Raskin, R., & Hall, C. S. (1979). A Narcissistic Personality Inventory. *Psychological Reports*, 45, 590. <https://psycnet.apa.org/doi/10.2466/pro.1979.45.2.590>
- (48) Rolison, J. J., Hanoch, Y., & Gummerum, M. (2013). Characteristics of offenders: the HEXACO model of personality as a framework for studying offenders' personality. *The Journal of Forensic Psychiatry & Psychology*, 24, 71-82.
- (49) Sellbom, M., & Phillips, T. R. (2013). An examination of the triarchic conceptualization of psychopathy in incarcerated and nonincarcerated samples. *Journal of Abnormal Psychology*, 122, 208-214.
- (50) Sibley, C. G., Luyten, N., Purnomo, M., Moberly, A., Wootton, L. W., Hammond, M. D., & Robertson, A. (2011). The Mini-IPIP6: Validation and extension of a short measure of the Big Six factors of personality in New Zealand. *New Zealand Journal of Psychology*, 40, 142-159.
- (51) Southard, A. C., Noser, A. E., Pollock, N. C., Mercer, S. H., & Zeigler-Hill, V. (2015). The Interpersonal Nature of Dark Personality Features. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 34(7), 555-586.
- (52) Van Gelder, J. L., & De Vries, R. E. (2012). Traits and states: Integrating personality and affect into a model of criminal decision making. *Criminology*, 50, 637-671.
- (53) Vrućinić, Ž. (2017). Razlike u osobinama ličnosti između osuđenih i neosuđenih osoba-Hexaco model ličnosti kao referentni okvir. *Psihološka istraživanja*, 20(2), 255-271.

- (54) Walters, G. D. (2019). Tracing the delinquency acquisition sequence from older siblings, to friends, to self: A mediation analysis. *Journal of Adolescence*, 75, 113-122.
- (55) Weller, J. A., & Thulin, E. W. (2012). Do honest people take fewer risks? Personality correlates of risk-taking to achieve gains and avoid losses in HEXACO space. *Personality and Individual Differences*, 53, 923-926.
- (56) Zimbardo, P. (2007). *The Lucifer Effect: How People Turn Evil*. London: Rider Books.

PERSONALITY TRAITS AND FAMILY CONTEXT IN PRISONERS, MEMBERS OF THE PRISON SECURITY OFFICERS, AND THE GENERAL POPULATION

The aim of this research is to investigate the differences between members of the prison security service, convicts, and the control group, in the degree of expression of basic personality traits, Dark Tetrad traits, as well as differences in family context variables (family dysfunctions, childhood poverty, and the number of siblings). The sample consisted of three groups of 100 respondents each: sentenced prisoners, prison security officers, and the general population with no history of criminal behavior. We administered the following inventories: Dirty Dozen for Dark Triad traits, Core Sadism Scale - VAST, Mini IPIP - 6 for general personality traits, as well as a scale of adverse environment in childhood. We expected that the Dark Tetrad traits, unfavorable environment and the number of siblings would be the highest in the convicts group; furthermore, this group should have the lowest levels of Agreeableness, Conscientiousness, and Honesty traits. Most of the hypotheses raised have not been confirmed, however, those which were congruent with the data were mostly related to the family context. Discriminatory analysis showed that the general population was characterized by lower Conscientiousness and lower sibling numbers than convicted persons. This analysis further showed that members of the security service are distinguished by better family relationships and higher levels of Honesty trait than convicted persons. Deviations from the hypotheses can largely be the product of methodological limitations of the research - the instruments used and insufficient control in the data collection process.

KEYWORDS: *Personality / Dark personality traits / Family /
Convicts / Prison security officers*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2020 / Vol. XXXIX / 1 / 47-61
Pregledni naučni rad
Primljeno: 19. februara 2020. godine
Prihvaćeno: 13. aprila 2020. godine
UDK: 316.723:613.83-056.83
316.64-056.83
343.976

KULTURA DROGA*

Olivera Pavićević*

Ljeposava Ilijić*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Predmet ovog rada se odnosi na pitanje šta predstavlja kultura droge danas? Premda se ona pojavljuje kao podkultura u odnosu na dominantnu kulturu, u radu će se označavati kao kultura droge, kao izdvojeni kulturni fenomen sa specifičnom formom i sadržajem. Istraživanje kulture droge ima za cilj da razume kulturna značenja i razvije kulturnu kompetenciju kao istraživački pristup i postupak koji sagledava kvalitativnu dimenziju (zlo)upotrebe psihoaktivnih supstanci. Kulturna kompetencija čini deo istraživačko-terapeutskog pristupa u tretiraju zloupotrebe psihoaktivnih supstanci. Ona se ostvaruje kroz uvažavanje različitosti kao karakteristike međukulturnih situacija (socio-ekonomskih, etničkih, rasnih, rodnih, geografskih, seksualnih i na kraju konzumentskih). Kulturna kompetencija predstavlja i razvija sposobnost da se upoznaju, razumeju i poštuju uverenja pojedinaca koji učestvuju u tretmanu (kako davaoci, tako i primaoci). Kulturna kompetencija je dinamičan, trajan i razvojni proces koji zahteva dugoročnu posvećenost i postiže se vremenom (SAMSHA, 2014). Razumevanje konzumerskih kulturnih praksi zasniva se na saznanjima o socio-kulturnim svojstvima i značenjima tih praksi i mogućnosti da se na osnovu tih saznanja pristupa preventivi, terapiji i rehabilitaciji.

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E - mail: oliverapavicevic4@gmail.com

* E - mail: lelalela_bgd@yahoo.com

*KLJUČNE REČI: Psihoaktivne supstance / dominantna kultura /
kultura droga / kulturna kompetencija*

UVOD

Istorijski, društveni i kulturni aspekti (zlo)upotrebe psihoaktivnih supstanci čine specifično polje kvalitativnih istraživanja ovog fenomena. Ona su usmerena na društveni i kulturni kontekst korišćenja droge, kao i na relaciju između društvene strukture, dominantne kulture i specifičnih kulturnih praksi povezanih sa prodajom i upotrebom različitih droga. Odnos između dominantne, preovlađujuće kulture i podkulture droge ima međusobno uslovljenu dinamiku, te se refleksija promena koje se odvijaju u društvenoj strukturi i društvenim odnosima očituje i kroz veoma brze promene u kulturi droge.

Antropološki uvidi u društvenu istoriju upotrebe droga sežu do njene magijske, ritualne i tradicijske uloge u drevnim i plemenskim društvima Južne Amerike, Azije, Pacifičkih ostrva i centralne Afrike (Blum, 1969; Gossop, 1987/1975; Rubin, 1975; Chopra, 1965). Spiritualna i prosocijalna svojstva korišćenja droga činila su deo društveno odobrene i kontrolisane kulturne prakse. Kulturno sankcionisana upotreba droga je služila kao sredstvo povezivanja sa prirodom, rešavanja plemenskih problema i održavanja unutargupnog poretka i kohezije. Jedna od glavnih razlika između upotrebe droga u drevnim plemenskim društvima i modernom društvu jeste društveni status upotrebe droga – od društvene prihvaćenosti i odobravanja, u prvim, do neodobravanja i sankcionisanja u drugom. Odobravanje/kontrola nasuprot neodobravanju/kažnjavanju, kao temeljna razlika u odnosu na korišćenje psihoaktivnih supstanci u drevnom i modernom društvu, problematizuje se u postmodernom društvu otvaranjem nove perspektive liberalizacije i normalizacije psihoaktivnih supstanci.

Socio-kulturni status i značenje upotrebe droga navodi na razmišljanje o postojanju kontinuiteta potreba i funkcija koje je droga zadovoljavala kao obredna i prihvaćena socijalna praksa (incijacija u zrelo doba, potreba za zbližavanjem, unutar-gupna kohezija, statusno potvrđivanje, relaksacija, spiritualno otvaranje) - o kontinuitetu koji te potrebe i funkcije čini aktuelnim i danas. Međutim, one se pojavljuju u okolnostima antagonističkog, ali promenljivog odnosa normativne društvene prakse koja odbacuje i sankcioniše upotrebu droga, uz istovremeno izuzetno rasprostiranje, kako korišćenja droge, tako i shodnih podklutura droge. Rasvetljavajući ovaj fenomen, suočavamo se sa veoma dinamičnim odnosom između dominantne kulture i podkulture droge, čiji se sadržaji međusobno prepliću preko omladinskih podkultura i industrije zabave, odašiljući dvosmislene poruke o poželjnosti i nepoželjnosti konzumiranja droge.

Predmet ovog rada se odnosi na pitanje šta predstavlja kultura droge danas? Premda se ona pojavljuje kao podkultura u odnosu na dominantnu kulturu, u radu će se označavati kao kultura droge, kao izdvojeni kulturni fenomen sa specifičnom formom i sadržajem. Istraživanje kulture droge ima za cilj da razume kulturna

značenja i razvije kulturnu kompetenciju kao istraživački pristup i postupak koji sagledava kvalitativnu dimenziju (zlo)upotrebe psihoaktivnih supstanci. Kulturna kompetencija čini deo istraživačko-terapeutskog pristupa u tretiraju zloupotrebe psihoaktivnih supstanci. Ona se ostvaruje kroz uvažavanje različitosti kao karakteristike međukulturnih situacija (socio-ekonomskih, etničkih, rasnih, rodnih, geografskih, seksualnih i na kraju konzumentskih). Kulturna kompetencija predstavlja i razvija sposobnost da se upoznaju, razumeju i poštuju uverenja pojedinaca koji učestvuju u tretmanu (kako davaoci, tako i primaoci). Kulturna kompetencija je dinamičan, trajan i razvojni proces koji zahteva dugoročnu posvećenost i postiže se vremenom (SAMSHA, 2014). Razumevanje konzumerskih kulturnih praksi zasniva se na saznanjima o socio-kulturnim svojstvima i značenjima tih praksi i mogućnosti da se na osnovu tih saznanja delotvornije pristupa preventivnom i terapijskom delovanju i rehabilitaciji zavisnika.

1. KULTURA DROGE I KULTURNA KOMPETENCIJA

Razvijanje kulturne kompetencije kao centralne teme TIP-a (*Treatment Improvement Protocol*, SAMSHA, 2014), s početka je bilo fokusirano na upoznavanje sa kulturama zasnovanim na etničkoj, rasnoj, jezičkoj i nacionalnoj pripadnosti kao glavnim kulturnim snagama koje oblikuju život i poglede pojedinaca. Međutim, istraživanja su se okrenula i drugim vrstama podkulturnih grupa koje su organizovane oko zajedničkih vrednosti, verovanja, običaja, i tema. U tom smislu, kultura droge se odnosi na pravila, rituale i običaje povezane sa konzumiranjem određene droge. Ona uključuje manirizam, terminologiju, etiketu konzumenta i grupne preferencije, uključujući životni stil, uzrast i seksualne orijentacije. Literatura koja se bavi ovom oblašću je znatno ograničena, premda je poznato da kultura droga ima svoju istoriju, ima zajedničke vrednosti, običaje i tradicije, kao i rituale i ponašanja koji se razvijaju i menjaju tokom vremena.

Za većinu klijenata koji se leče od poremećaja zloupotrebe supstanci, kultura droga će verovatno uticati na upotrebu supstanci kao i na njihov oporavak (SAMSHA, 2014). Pripadnici kulture droga često dele slične načine oblačenja, obrasce socijalizacije, jezik, umetničko izražavanje, stil komunikacije (SAMSHA, 2014). Neki čak, razvijaju i socijalnu hijerarhiju koja različitim pripadnicima te kulture daje različiti status na osnovu njihovih uloga u kulturi droge (Jenkot, 2008). Kultura droge je u izvesnoj meri lokalizovana, ona postoji izvan matičnog društva, ali je u stalnom saodnošenju sa strukturnim, institucionalnim i kulturnim promenama koje se u njemu dešavaju. Kultura droge se neprekidno deli, grana i menja trenutni status na osnovu upotrebe supstance (McCoy i sar., 2005; Pierce, 1999; Spunt, 2003; Reynolds, 1998), različitih lokaliteta (Office of Applied Studies-OAS, 2004), socioekonomskog statusa korisnika (McCoy i sar., 2005; Pierce, 1999; Spunt, 2003), kao i različitih kulturnih stavova koji se odnose na upotrebu supstanci (Anderson, Levy, 2003).

Razlike u fiziološkim i psihološkim efektima droga stvaraju razlike u kulturi droge koje se kombinuju sa različitim faktorima (socio-ekonomski status, seksualna

motivacija, pripadnost bandama, generacijska pripadnost, rasne i etničke grupe, fluktuacija na tržištu narkotika i dr.). Preporuke TIP-a ukazuju na potrebu za sticanjem znanja o kulturi droge koja je zastupljena u populaciji klijenta. To znanje je neopходно savetnicima i kliničkim supervizorima kako bi mogli da pomognu klijentima da razumeju način na koji takva kultura podržava upotrebu droga, kao i njen značaj za dinamiku rizika od recidiva (SAMSHA, 2014).

Polazi se od pretpostavke da ljudi koji koriste drogu učestvuju u kulturi droga i da to učešće ima specifičnu važnost za njih. Treba reći, da nisu svi ljudi koji zloupotrebljavaju opojne supstance pripadnici kulture droga, da se njihovo korišćenje droga odvija u relativnoj izolaciji od drugih konzumentata. Takođe, iako kultura droge igra veću ulogu u životu ljudi koji koriste nedozvoljene droge, ljudi koji koriste legalne supstance poput alkohola, takođe mogu učestvovati u takvoj kulturi (Gordon i sar., 2012). U izvesnoj meri, podkulture se definišu u suprotnosti sa dominantnom kulturom, one mogu odbacivati ili prihvatati njene pojedine vrednosti i uverenja ili prilagođavati i kombinovati ih na način koji je drugačiji od prvobitno zamišljenog (Hebdige, 1991; Issitt, 2009). Pojedinci se identifikuju sa podkulturama poput kulture droga zato što se osećaju isključeni ili nesposobni da učestvuju u opšteprihvaćenim društvenim tokovima. Podkultura pruža alternativni izvor socijalne podrške i kulturnih aktivnosti, iako te aktivnosti mogu biti u suprotnosti sa najboljim interesima pojedinca, jer su fokusirane na zloupotrebu opojnih supstanci i alkohola.

Kulturu droge karakteriše specifičan jezik koji je prožet slengom i određenim stilom komunikacije. Specifičnost tog jezika je prepoznata u istraživanjima kulture droga, ali nije dovoljno prepoznata njegova raznolikost i promena koja se odvija u vremenu i prostoru. Kreiranje specifičnog jezika se često zasniva na pozajmljivanju termina iz dominantne kulture i njihovog prilagođavanja novim svrhama (Williams, 1992). Ovaj zajednički jezik služi međusobnom prepoznavanju i nije u potpunosti poznat ljudima izvan kulture droge.

Kao što je već rečeno, odnos između dominantne kulture i kulture droga nije jednosmeran i jedinstven. Međusobni uticaj se odvijao u različitim sociokulturnim sferama u kojima su se mešali, podsticali određeni umetnički, posebno muzički pravci i upotreba različitih opojnih supstanci. Nekonformističke, nekonvencionalne, kreativne, stvaralačke tendencije su od početka prošlog veka povezivale upotrebu droga se pojedinim muzičkim pravcima i omladinskim podkulturama koje su se formirale oko njih (od džeza do rejev kulture). Veza između popularne kulture, muzičkih žanrova i pojedinih narkotika toliko je isprepletena da je u nekim slučajevima teško razaznati gde se završava popularna kultura, a gde počinje kultura droga. Upotreba droga je postala važan element omladinske kulture (Blackman, 1996), ona je element različitosti, otpora, nepristajanja na vladajuća pravila, izraz bunta, otvorenosti, unutargeneracijske povezanosti. Ta tesna povezanost kulture mladih i pojedinih muzičkih i umetničkih pravaca sa konzumiranjem opojnih supstanci je, u velikoj meri, narkotike učinila prihvatljivim za mlade ljude

(Knutgarad, 1996). Urbana muzika i urbani stil života su mladima privlačni na osnovu njihovog antagonističkog odnosa prema vladajućoj kulturi (Esan, 2007)¹. Pri tome treba imati u vidu, brz proces recikliranja takozvanih alternativnih i “podzemnih” kulturnih trendova u komercijalnu industriju zabave koja određene elemente takvih životnih stilova čini popularnijim široj publici.

Još od Bekerovog (1953) pionirskog rada, većina istraživača se, uprkos mnoštvu različitih teorija, slaže da je zloupotreba psihoaktivnih supstanci u značajnoj meri naučeno ponašanje. Sama upotreba alkohola i opojnih supstanci dovodi do ponašanja koja pojačavaju njihovo dejstvo izvan stvarnih efekata koji oni proizvode. Aktivnosti kao što su rituali upotrebe koji uključuju određeni ritam, dobijaju instrumentalne i društvene funkcije (Alverson, 2005; Carlson, 2006; Carnes i sar., 2004; Grund, 1993; 1996, navedeno prema: SAMSHA, 2014).

Društvena funkcija rituala ogleda se demonstraciji pripadnosti kulturi droga i stvaranju zajedništva u njoj. Ona uključuje nabavljanje i deljenje supstanci ili razmenu iskustava u konzumiranju alkohola i droga. Neki društveni rituali su toliko važni za korisnike da ih oni upražnjavaju i kada nemaju drogu. Primer su pušači marihuane koji u nedostatku marihuane puše konjsko stajsko đubrivo ili kore od banane (White, 1996). Upotreba droga može proizvesti i druga ritualizovana ponašanja, poput seksualnih aktivnosti (Carnes i sar., 2004). Maksimiziraje efekata droge i minimiziranje negativnih efekata, razvija rituale koji kontrolišu vreme i upotrebu droge i uključuju kombinovanje različitih supstanci (kokain sa heroinom, energetska pića i alkohol, alkohol i metilfenidat) (SAMSHA, 2013).

Kultura droga ima snažnu privlačnost koja podstiče posezanje za upotrebom droga. Uzbudjenje zbog same upotrebe je veliko koliko i efekat same droge (Stephens, 1991). Medijske slike, autobiografije zvezda iz sveta šou-biznisa i industrije zabave glamurizuju život povezan sa upotrebom droge povećavajući njegovu privlačnost (Manning, 2007; Oksanen, 2012) i dajući privid da se život konzumenta, uz izvesnom smislu, približava glamurnom životu ličnosti iz medijskih slika. Pronalaženje uzbudjenja i smisla koji nosi svakodnevana potraga za drogom razvija snalažljivost i sposobnosti koje se u grupi tretiraju kao uspešnost kompenzujući neodobravanje i neuspešnost u drugim sferama života. Iako je u nekim zajednicama učešće u trgovini drogom i ekonomski aspekt pripadnosti kulturi droge jedna od retkih prilika za sticanja sredstava, divljenja i poštovanja vršnjaka (Bourgois, 2003; Simon, Burns, 1997), trgovina drogom kao izvor statusa nije ograničena na ekonomski ugrožene pojedince i zajednice, što ne umanjuje njenu neospornu povezanost sa klasnom socijalnom strukturom. Istraživanje trgovine drogom među relativno imućnim studentima na privatnom fakultetu pokazalo je da su motivi

¹ Određene droge i životni stil uživaoca droge su istaknuti u različitim muzičkim pravcima, uključujući hip-hop (Esan, 2007; Schensul i sar., 2000), ili *narcocoridose* (popularane pesme meksičkih i američkih pograničnih zona) koje govore o životu narko trgovaca i trgovcima ljudima (Edberg, 2004). Čak ako, muzika nije direktno povezana sa uživanjem droga, upotreba opojnih supstanci i alkohola mogu povezivati doživljaj pojedinca sa određenim pesmama podsećajući ih na euforična iskustva (White, 1996, o čemu treba povesti računa u tretmanu lečenja (SAMSHA, 2014).

ovakvog izbora podizanje ega, statusa i želja za imidžom zabranjenosti (Mohamed, Fritsvold, 2006).

Pojedinačni, porodični i socijalni faktori rizika su povezani sa upotrebom opojnih supstanci. Osećanje otuđenosti i odbačenosti od društva, odbacivanje autoriteta i pronalaženje identiteta u podkulturi, uz odbacivanje tradicionalnih kulturnih institucija kao što su porodica, škola, crkva i druge, predstavljaju faktore koji vode posrednom ili neposrednom ulasku u kulturu droge (Hebdige, 1991). Individualne osobine poput emocionalnog traganja i slabe kontrole impulsa mogu ometati funkcionisanje u redovnim društvenim tokovima, a potrebna sloboda izražavanja se može ostvariti u kulturi droge (SAMSHA, 2014). Učešće porodice u nastanku problema sa opojnim supstancama predstavlja značajan faktor rizika, zbog dodatne izloženosti narkomanskom životnom stilu i ranom učenju vrednosti i ponašanja u vezi sa upotrebom droge (Haight i sar., 2005). Faktori socijalnog rizika (odbacivanje od strane vršnjaka, siromaštvo, neuspeh u školi) potencijalno povećavaju otuđenost mladih od tradicionalnih kulturnih institucija. Potreba za društvenim prihvatanjem je jedan od glavnih razloga što mnogi mladi ljudi počinju da koriste drogu ostvarujući društvenu potvrdu sa malo napora.

Osim što su atraktivne pri odluci da se počne sa upotrebom droga, kulture droga služe kao održive snage koje podržavaju kontinuiranu upotrebu i pojačavaju negiranje postojanja problema sa alkoholom ili drogama (SAMSHA, 2014). Važnost kulture droga se pojačava vremenom, a snaženje povezanosti individue sa kulturom droga reducira druge društvene, kulturne i identitetske elemente ličnosti. Bogatstvo i kvaliteti ličnih karakteristika se svode na model koji kreira droga i podkulturni obrazac koji je njome određen. Što je veći stepen zadovoljavanja potreba pojedinca unutar kulture droge, to će joj biti teže da je napusti. Osoba koja je u mladosti bila privučena kulturom droga zbog želje za društvenim prihvatanjem, a potom odrasla unutar nje, stižući određeni stepen samopoštovanja, menjajući porodičnu dinamiku, istažujući svoju seksualnost, formirajući trajna prijateljstva i gradeći (zabranjeni) karijerni put, teško će napustiti taj kulturni milje i nakon prekida sa upotrebom droga (White, 1996). Konačno, u podmaklim fazama zloupotrebe, sadržaji i obeležja kulture droga postaju manje značajni u odnosu na potrebu za „održavanjem odnosa sa drogom“ (White, 1996). Pripadnost kulturi droge podrazumeva učenje i sticanje mnogih veština koje korisnicima pomažu u izbegavanju hapšenja i različitih zamki koje prete da ugroze njihov način života, način dolaska do novca, dobavljača i sl. Najbolja ilustracija prethodno navedenog očituje se kroz primer koji navodimo:

(...) Lisa je 19-godišnja studentkinja koja živi u San Diegu, i koju su roditelji poslali na lečenje, nakon niza neuspeha na fakultetu, zbog školovanja. Dok je bila kod kuće, na pauzi ranije te godine, roditelji su joj u sobi pronašli tablete, ali su je pustili da se vrati na koledž, nakon njenog obećanja da će prestati sa upotrebom psihoaktivnih supstanci. Akademski proba bila je samo deo razloga zbog kojeg su je roditelji poslali na lečenje. Marihuanu je počela da koristi u 15. godini. U srednjoj školi imala je poteškoća sa prilagođavanjem, sve dok se nije sprijateljila sa vršnjačkom grupom okupljenom oko elektronske plesne muzike, koja joj je pomogla da definiše sopstven identitet, i uvede u svet sintetičkih psihoaktivnih supstanci, zajedno sa novim idejama o politici, muzici i umetnosti. Kasnije, na koledžu pronašla je slične

prijatelje i održavala vezu sa nekoliko članova iz srednje škole. (...)Na lečenju, Lisa je otkrila svom savetniku da se dugo osećala zapostavljenom od strane roditelja, koji su previše zainteresovani za materijalne stvari. Svoje uživanje droge, kao i uzak krug prijatelja sa kojima se druži, doživljava kao pobunu protiv materijalističkih stavova njihovih roditelja. Takođe odbacuje kulturno nasleđe svoje porodice, insistirajući da se njeni roditelji identifikuju samo kao Amerikanci, iako su Amerikanci prve generacije sa evropskim poreklom. Ona detaljno govori o načinima za nabavku i pripremu relativno nepoznatih halucinogena, opisujući i najbolju muziku za slušanje tokom korišćenja, ali i posebne načine na koje se može oceniti kvalitet marihuane. Lisa takođe ne veruje da ima problem. Smatra da njene neuspešne ocene odražavaju njenu nezainteresovanost za fakultet, za koji kaže da pohađa samo zato što se to očekuje od nje. Na pitanje šta bi radije radila, saopštava da nema jasno definisane ciljeve i da samo želi da uradi „nešto sa umetnošću ili muzikom“. Nepopustljiva je po pitanju zadržavanja kruga prijatelja sa kojima je uživala psihoaktivne supstance, za koje kaže da joj pružaju podršku i da nisu materijalistički „prodati“ poput njenih roditelja (...).(Treatment Improvement Protocol, 2014).

2. ZNAČAJ PREPOZNAVANJA KLJUČNIH KARAKTERISTIKA KULTURE DROGA ZA USPEŠNOST TRETMANA LEČENJA

Navedeni primer, kao i Protokol za poboljšanje tretmana (TIP), naglašava da mnoge podkulture postoje unutar i između različitih etničkih, rasnih populacija, ali i unutar dominantne kulture. Kultura droga je tipičan primer, jer se radi o kulturi koja može uticati na predstavljanje mentalnih poremećaja, upotrebu psihoaktivnih supstanci i/ili poremećaja koji nastaju istovremeno, kao i na strategije i ishode prevencije i tretmana lečenja.

Nosioci tretmana lečenja i rehabilitacije zavisnika od psihoaktivnih supstanci treba da razmotre na koje načine kulturni aspekti upotrebe supstanci - jačaju upotrebu supstanci, poremećaje upotrebe supstanci i recidive kod pojedinca. Faktori koje treba napomenuti uključuju mogućnosti klijenta za samo-lečenje psiholoških tegoba ili mentalnih poremećaja. Pored specifičnih bio-psiho-socijalnih pitanja koja doprinose riziku od poremećaja povezanih sa supstancama, kao i pokretanja i napredovanja upotrebe, savetnici i organizacije za lečenje moraju neprekidno sticati znanje o stalno promenljivim, raznovrsnim kulturama droga u kojima može učestvovati populacija klijenata i koje pojačavaju upotrebu droga i alkohola. Štaviše, pružaoci zdravstvenih usluga i administratori programa tretmana lečenja zavisnika, moraju ovo znanje preneti u kliničke i administrativne prakse koje se bave i suprotstavljaju uticaju ovih kultura u okruženju lečenja.

Usvajanje višedimenzionalnog modela za razvoj kulturne kompetencije omogućava identifikovanje kulture droga kao domena koji zahteva poznavanje kliničkih veština, razvoj adekvatnih programa tretmana lečenja zavisnosti i administrativne prakse. To podrazumeva istraživanje koncepta kulture droga, odnos između kultura droga i dominantne kulture, vrednosti i rituale kultura droga, ali i otkrivanje načina i razloga zbog kojih pojedinci vrednuju svoje učešće u kulturama droga. U praksi, ovaj pristup

naglašava: važnost utvrđivanja nivoa klijentove uključenosti u kulturu droga, otkrivanje načina koji mogu biti od pomoći klijentima u cilju identifikacije i razvoja adekvatne alternative kulturama droga u kojima učestvuju i važnost pomaganja klijentima u razvoju kulture oporavka.

Adekvatan terapijski pristup podrazumeva razumevanje kulturnog identiteta klijenta, detektovanje prisutnosti socijalne podrške i/ili marginalizovanosti², nivoa samopoštovanja i nevoljnosti za lečenje koje proizilazi iz socijalne stigme. Česta tema kulturno kompetentne nege je da je pružalac lečenja - a ne osoba koja traži lečenje - odgovoran za osiguranje efikasnosti lečenja za različite klijente. Udovoljavanje potrebama različitih klijenata uključuje dve komponente: (1) razumevanje potrebe za specifičnim pristupom tretmanu zavisnika koji pripadaju različitim kulturama i (2) razumevanje specifične kulture pojedinačnog zavisnika (Jezewski, Sotnik 2001). U tom pogledu, biti kulturno kompetentan kliničar podrazumeva odgovornog, brižnog kliničara koji sagledava prve utiske i stereotipe, tretira klijente s poštovanjem, izražava iskreno interesovanje za klijenta kao pojedinaca.

3. SLOŽENOST SOCIO-KULTURNE ANALIZE KULTURE DROGE

Kultura droge, predstavljajući kulturnu praksu nastalu oko procesa proizvodnje, distribucije i upotrebe narkotika, istovremeno predstavlja presek društvenih fenomena predloženih u različitim sociološkim, kulturološkim i kriminološkim teorijama. Reč je o socijalnoj devijaciji (Lemert, 1951; Matza, Sykes, 1961), socijalnoj marginalizaciji i etiketiranju (Becker, 1963), kontrakulturi (Roszak, 1978; Miler, 1991) omladinskoj podkulturi (Hebdige, 1979/91; Willis, 1977), moralnoj panici (Cohen, 1972; Young, 1971), kulturnim identitetima i ulogama (Coleman, 1961; Ericson, 1968) i dr. Uticaj ovih istraživanja je pomerio fokus istraživanja na simboličko razumevanje kulturnih praksi i formiranje identiteta razvijajući nezavisno istraživačko polje koje nastoji da objasni trendove i obrasce opijanja i korišćenja psihoaktivnih supstanci kod mladih, korišćenjem novih saznanja iz socioloških i kulturnih omladinskih studija (Cieslik, Pollock, 2002; Furlong, Cartmel, 1997; Hayward, Hobbs, 2007).

Složenost fenomena kulture droge povezan je sa aspektima globalizacije, organizovanog kriminala, geo-političkim i ekonomskim poretom, kao i njenom geografskom i socio-kulturnom raznovrsnošću, koja se pojavljuje izvan zapadne kulture, poput kulture droge u Indiji (Charles, Britto, Nair, 1999), narko kulture u Meksiku i Kolumbiji (Cabanas, 2014), narko kulture u Africi (Dirk, 2009) i dr.

² Kada su zavisnici od psihoaktivnih supstanci marginalizovani, oni obično ne traže pristup institucijama koje pružaju sociokulturnu podršku (Myers et al. 2009), što može da proizvede još jače povezivanje sa kulturom droga. Kultura droga omogućava svojim članovima da vide poremećaje upotrebe psihoaktivnih supstanci kao normalne ili čak kao statusne simbole. Poremećaj postaje izvor ponosa, a zavisnici mogu da slave svoj identitet povezan sa drogom sa drugim pripadnicima kulture (Pearson, Bourgois 1995; White, 1996). Socijalna stigma takođe pomaže u formiranju opozicionih vrednosti i uverenja koja mogu promovisati jedinstvo među pripadnicima narko kulture.

Shodno tome, kulturološka i društvena značenja kulture droge predstavljaju ogromno simboličko polje nastalo unutar različitih etničkih i kulturnih zajednica, sa jedne strane, i podkulturnih formacija unutar dominantnih kultura pojedinih društava, sa druge. Istovremeno je prisutno delovanje unificirajućih kulturoloških procesa pod uticajem globalizacije (masovna industrija zabave, potrošaki modni trendovi, uticaj Interneta) i diverzifikujućih procesa brze smene značenja i simbola kreiranih unutar specifične i partikularne kulture droge.

Konstruktivni programi nemenjeni rešavanju problema zloupotrebe psihoaktivnih supstanci treba da prepoznaju njene društvene i kulturne pretpostavke, izbegavajući senzacionalističke javne diskurse koji je prate. Poseban značaj imaju pitanja socijalne nejednakosti i nejednake distribucije socijalne pravde koja su povezana socijalnim poreklom i socijalnim statusom konzumenata. Troj Daster je ukazao, da je u američkom društvu moralna indignacija prema uživaocima narkotika socijalno selektivna, da je usmerena protiv socijalno ugroženih grupa i da se shodno tome, zavisnik pripadnik bele srednje klase smatra medicinskim problemom, dok se crni zavisnik pripadnik niže klase posmatra kao objekat ekstremnog neprijateljstva i odbacivanja (Duster, 1970).

Refleksija takvog društvenog odnosa generiše društveno značenje za uživaoce droga, te se njihova težnja da postanu deo kulture droga mora razumeti sa stanovišta različite pozicije u socijalnoj strukturi. Veza između upotrebe psihoaktivnih supstanci i pripadnosti različitim društvenim klasama neosporna je i dokumentovana u brojnim istraživanjima koja ukazuju na pojavu kompenzacije nedostajućeg društvenog i kulturnog kapitala upotrebom alkohola i droga kod pripadnika nižih klasa, kao kontra-strategiju stvaranja sopstvenog alternativnog polja nad kojim imaju kontrolu (Kolind, 2011). Sa tog stanovišta, upotreba droga se ne može objasniti kao rezultat individualne ili kolektivne patologije, već predstavlja smisleni izbor alternative koju predstavlja pripadnost podkulturi, te „značenje droge treba tražiti u kontekstu vrednosti i svetonazora grupe“ (Yong, 1971: 124). Da bi se objasnio fenomen droge potrebno je povezati „neposredno poreklo“ takvog ponašanja, da bi se identifikovalo njegovo „strukturno poreklo“ (*Ibid.*). Pri tome, informacije usmerene na kontrolu upotrebe droga moraju biti izražene terminima vrednosti podkulture, a ne u smislu vrednosti spoljnog sveta (Yong, 1971: 222).

Delo *Drugtakers* (Yong, 1971) predstavlja vrhunac novijih teorija devijacije angažovanih u okviru sociologije upotrebe droga (Shiner, 2014). Međutim, nakon devedesetih godina prošlog veka, pojavio se poziv na novu perspektivu koji je razvijan u okviru *Longitudinalne studije o severozapadu* (Measham et al., 1994, 1998; 2001; Parker et al., 1995, 1998, 2002; Williams, Parker, 2001, navedeno prema: Shiner, 2014: 31). Ta perspektiva je zasnovana na tvrdnji da je upotreba nedozvoljenih droga postala izuzetno omasovljena i normalizovana među mladima (Parker et al., 1995). Normalizacija se odvija u kontekstu rekreativne upotrebe droga, te iako tu činjenicu ne treba ni pojednostaviti ni preuveličati, postoji zabrinutost zbog širenja devijantnih aktivnosti sa margine prema centru kulture mladih, gde se upotreba droga pridružuje drugim uključenim „devijantnim aktivnostima“, kao što su prekomerno opijanje, povremeni seksualni susreti i svakodnevno pušenje (Parker et al. 1998). Kultura droga evoluirala, ona postaje uobičajena, čak poželjna i izmenjena

tako da odgovara novim zahtevima prihvatljivosti. "Nova kultura intoksikacije" (Measham, Brain, 2005) povezana je sa promenama koje su se odigrale u postindustrijskom društvu (promene na tržištu rada, novi rizici, povećana komodifikacije kulture mladih). Mladi ljudi se nalaze u paradoksalnoj situaciji velike nesigurnosti i preterane kontrole (Garland, 2001; Hayward, 2012). Individualna kontrola rizika u nekontrolisanim uslovima na koje ne mogu da utiču, mlade ljude dovodi do identitetskog angažmana u rizičnom ponašanju koje karakteriše opijenost (Plant, Plant, 1992).

Glavni elementi normalizacijske teze koja je nastala iz rezultata istraživanja pomenute *Longitudinalne studije o severozapadu* (Measham et al., 1994, 1998 and 2001; Parker et al., 1995, 1998, and 2002; Williams, Parker, 2001, navedeno prema: Shiner, 2014: 31) ukazuju da je došlo do značajnog povećanja raspoloživosti i pristupačnosti droga; razvijen je diskurs „rekreativne“ upotrebe droga; normativna priroda korišćenja droga se očituje u dezintegraciji tradicionalnih razlika između korisnika i nekorisnika (Parker et al., 1998). Takođe, takvo ponašanje se više ne može objasniti neuspehom u učenju, delinkvencijom ili niskim samopoštovanjem. Normalizacijska teza više ne govori o rezultatu pojedinačne patologije, već racionalne prirode procesa donošenja odluka mladih koja se zasniva na prepoznatljivoj proceni troškova i koristi (Shiner, 2014).

Indikativni znaci da se rekreativna upotreba droga prihvata u širem društvenom okruženju pokazuju da je reč o realističnoj „stvarnosti“ (Parker, Williams, Aldridge, 2002). Odnos dozvoljenog i nedozvoljenog je zamagljen, on čini deo socijalnih svetova kao kulturno odobrena potreba opuštanja za vikend, opisana u medijskim sadržajima (serije, filmovi, stand up komedije, časopisi za mlade). Zvezde popularne muzike koje koriste drogu, sve više se opisuju neutralnim, umesto osuđujućim terminima, a sve veći broj Britanaca podržava dekriminalizaciju nekih droga, stvarajući hijerarhiju opasnosti koja je atrikulisana vrstom droge, što se odražava na zvanične stavove, pa čak i mišljenje roditelja (*Ibid.*).

Razvijajući se kontekstu promena u razumevanju društvene i kulturne stvarnosti, koje čine teorije postmoderne, kasne moderne (Lyotard, 1984; Baudrillard, 1988) i visoke moderne (Giddens, 1990, 1991; Beck, 1992), zagovornici normalizacijske teorije ističu da su slom moralnog autoriteta, globalizacija, potrošnja i promena klasnih i rodni odnosa doveli do neopozivih razlika u socio-kulturnom odnosu prema konzumiranju droga (Shiner, 2014). Tradicionalne razlike u socijalnoj klasi i rodu su nestale, i možda konzumiranje droga najbolje odslikava ove promene. Droga je postala proizvod koji se uzgaja, proizvodi, pakuje i plasira putem poslovne kulture kojom legitimno i nelegitimno tržište postaje spojeno (Parker et al., 1995). Romantizacija kulture droge, njena prožetost popularnim trendovima u sferi stila i ukusa, traganje za identitetom koji je određen popularizacijom određenih životnih stilova, izborom prijatelja i deljenjem poverenja, čini kulturne studije i kulturnu kompetenciju - neizostavnim elementom u pokušaju da se razume mesto i značenje psihoaktivnih supstanci u savremenom društvu. Sledstveno tome, otvaraju se diskusije (kao što je niz kritičkih kontra-teza teorijama normalizacije (Shiner, Newburn, 1996, 1997, 1999; Shiner, 2000; Pearson, Shiner, 2002, navedeno prema: Shiner, 2014: 36) koje doprinose sveobuhvatnijem pristupu ovom problemu. Razvoj

socioloških i kulturnih omladinskih studija o upotrebi droga i alkohola, uzimajući u obzir njihovu istoriju, značajan je za sprovođenje istraživanja povezanih sa potrebama vladinih i lokalnih agencija koje moraju razumeti i uzeti u obzir i alternativne perspektive. Evaluacija mera usredsređenih na lečenje i prevenciju zloupotrebe psihoaktivnih supstanci zahteva razvoj teorijskih i empirijskih istraživanja koja će imati kvalitativan pristup kao dopunu kvantitativnom i statističkom metodu.

UMESTO ZAKLJUČKA

Osim što pomažu u započinjanju upotrebe droga, kulture droga služe i kao održive snage. One podržavaju kontinuiranu upotrebu i pojačavaju negiranje postojanja problema zavisnosti od droga ili alkohola. Važnost kulture droga za osobu koja koristi drogu često se povećava s vremenom, kako se povezanost te osobe s drogom produbljuje (Moshier et al. 2012). Kako osoba napreduje od eksperimentisanja do zavisnosti, tako i razvija intenzivniju potrebu za „traženjem podrške za održavanje odnosa sa drogom“ (White, 1996: 9). Većina ljudi traži neku vrstu socijalne pripadnosti i to je jedan aspekt života koji daje značenje svakodnevnom postojanju. Pružaoci zdravstvenih usluga i nosici tretmana rehabilitacije zavisnika, stoga, moraju bolje razumeti i pomoći svojim klijentima ako imaju razumevanje za kulturu(e) sa kojom se zavisnici identifikuju. Ovo razumevanje može biti još važnije kada se govori o ulozi kulture droge u životu klijenta, jer će, od svih kulturnih pripadnosti, verovatno biti ona najprisnije povezana sa njegovom ili njenom zloupotrebom supstanci. Kultura narkotika će verovatno imati značajan uticaj na ponašanje klijenta u vezi sa upotrebom supstanci, ali u velikoj meri i određivati tok i ishode tretmana lečenja zavisnosti.

LITERATURA

- (1) Anderson, T. L., Levy, J. A. (2003) Marginality among older injectors in today's illicit drug culture: Assessing the impact of aging, *Addiction*, 98(6): 761–770
- (2) Becker, H. (1963) *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*, New York, NY: The Free Press.
- (3) Becker, H. (1953) Becoming a Marihuana User. *The American Journal of Sociology*, 59(3): 235–242.
- (4) Blackman, S. J. (1996) Has drug culture become an inevitable part of youth culture? A critical assessment of drug education. *Educational Review*, 48(2): 131–142.
- (5) Blum, R. H. (1969) A background history of drugs, In: Blum, R. H. (Eds.) *Society and drugs*. pp. (3–24) California: Jossey and Bass.
- (6) Bourgois, P. (2003) *In Search of Respect: Selling Crack in El Barrio*. 2nd ed. New York: Cambridge University Press.
- (7) Cabanas, M. (2014) Introduction: Imagined Narcoscapes: Narco culture and the Politics of Representation. *Latin American Perspectives*, 41(2): 3–17.
- (8) Carnes, P. J., Murray, R. E., & Charpentier, L. (2004) Addiction interaction disorder. In: Coombs, R. H. (Ed.) *Handbook of Addictive Disorders: A Practical Guide to Diagnosis and Treatment*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons. pp. 31–60.

- (9) Charles, M., Britto, G., Nair, K. S. (1999) *Drug Culture in India, A street ethnographic study of heroin addiction in Bombay*, Jaipur: Rawat Publisher.
- (10) Choen, S. (1972) *Folk Devils and Moral Panic. The creation of the Mods and Rockers*, London: Routledge.
- (11) Chopra, R. N., Chopra, I. C. (1965) *Drug Addiction: With Special Reference to India*. Council of Scientific and Industrial Research Delhi Press, Rafi Marg, New Delhi.
- (12) Cieslik, M., Pollock, G. (2002). Introduction: Studying young people in late modernity. In M. Cieslik & G. Pollock (Eds.), *Young people in risk society. The restructuring of youth identities and transitions in late modernity* (pp. 1–22). Hampshire: Ashgate
- (13) Coleman, J. (1961). *The adolescent society: The social life of the teenager and its impact on education*. London: The Free Press of Glencoe.
- (14) Dirk, K. (2009) Democratisation via elections in an African 'narco state'? The case of Guinea-Bissau. GIGA - German Institute of Global and Area Studies / Institute of African Affairs. Online at: <https://mpr.a.ub.uni-muenchen.de/23352/> MPRA Paper No. 23352, posted 18 Jun 2010 16:04 UTC
- (15) Duster, T. (1970) *The Legalisation of Morality*, New York: Free Press.
- (16) Edberg, M. C. (2004) *El Narco traficante: Narcocorridos and the Construction of a Cultural Persona on the U.S. Mexican Border*. Austin, TX: University of Texas Press.
- (17) Erik, E. (1968) *Identity, youth and crisis*. New York: W. W. Norton Company
- (18) Esan, O. (2007) Echoes of drug culture in urban music. In: Manning, P. (Ed.) *Drugs and Popular Culture: Drugs, Media and Identity in Contemporary Society*. Devon, United Kingdom: Willan Publishing, pp. 196–210.
- (19) Furlong, A., Cartmel, F. (1997). *Young people and social change: Individualization and risk in late modernity*. Buckingham: Open University Press.
- (20) Garland, D. (2001). *The culture of control: Crime and social order in contemporary society*. Chicago: The University of Chicago Press
- (21) Gordon, R., Heim, D., & MacAskill, S. (2012) Rethinking drinking cultures: A review of drinking cultures and a reconstructed dimensional approach. *Public Health*, 126(1): 3–11
- (22) Gossop, M. (1987) *Living with drugs*, England: Wildwood House.
- (23) Haight, W., Jacobsen, T., Black J., et al. (2005) "In these bleak days": Parent methamphetamine abuse and child welfare in the rural Midwest. *Children and Youth Services Review*, Vol. 27, pp. 949–971.
- (24) Hayward, K., Hobbs, D. (2007). Beyond the binge in "Booze Britain": Market-led liminalization and the spectacle of binge drinking. *British Journal of Sociology*, 58(3): 437–456.
- (25) Hayward, K. (2012) Five spaces of cultural Criminology. *British Journal of Criminology*, 52(3): 441–462.
- (26) Hebdige, D. (1991) *Subculture: The Meaning of Style*. New York: Routledge
- (27) Issitt, M. L. (2009) *Hippies: A Guide to an American Subculture*. Santa Barbara, CA: Greenwood Press/ABC-CLIO.
- (28) Jenkot, R. (2008) Cooks are like gods: Hierarchies in methamphetamine-producing groups. *Deviant Behavior*, 29(8): 667–689.
- (29) Jezewski, M. A., & Sotnik, P. (2001) *Culture Brokering: Providing Culturally Competent Rehabilitation Services to Foreign-Born Persons*. Buffalo, NY: Center for International Rehabilitation Research Information and Exchange
- (30) Knutagard, H. (1996) New trends in European youth & drug cultures. *Youth Studies Australia*, 15(2): 37–42.
- (31) Kolind, T. (2011). Young people, drinking and social class: Mainstream and counterculture in the everyday practice of Danish adolescents. *Journal of Youth Studies*,

- 14(3): 295–314 (PDF) *Studies in youth, drug and alcohol consumption at Centre for Alcohol and Drug Research*. Available from:
https://www.researchgate.net/publication/262320480_Studies_in_youth_drug_and_alcohol_consumption_at_Centre_for_Alcohol_and_Drug_Research [accessed Feb 18 2020].
- (32) Lemert, E. (1951) *Social Pathology*, New York: McGraw-Hill.
 - (33) Manning, P. (2007) *Drugs and Popular Culture: Drugs, Media and Identity in Contemporary Society*. Devon, United Kingdom: Willan Publishing.
 - (34) Matza, D., Sykes, G. M. (1961) Juvenile Delinquency and Subterranean Values, *American Sociological Review*, 26(5): 712–719.
 - (35) McCoy, K., McGuire, J., Curtis, R., & Spunt, B. (2005) White chicks on dope: Heroin and identity dynamics in New York in the 1990's. *Journal of Drug Issues*, 35(4): 817–842.
 - (36) Measham, F., Brain, K. (2005). 'Binge' drinking, British alcohol policy and the new culture of intoxication. *Crime Media Culture*, 1 (3): 262–283
 - (37) Miller, T. (1991). *The Hippies and American Values*. The University of Tennessee Press.
 - (38) Mohamed, A. R, Fritsvold. E. (2006) Damn, it feels good to be a gangsta: The social organization of the illicit drug trade servicing a private college campus. *Deviant Behavior*, 27(1): 97–125.
 - (39) Moshier, S. J., McHugh, R. K, Calkins, A. W., Hearon, B. A., Rosellini, A. J, Weitzman, M. L, Otto, M. W. (2012) The role of perceived belongingness to a drug subculture among opioid-dependent patients. *Psychology of Addictive Behaviors*, 6(4): 812–820
 - (40) Myers, B., Fakier, N., Louw, J. (2009) Stigma, treatment beliefs, and substance abuse treatment use in historically disadvantaged communities. *African Journal of Psychiatry*, 12(3): 218–222.
 - (41) Office of Applied Studies (2003) *National Survey on Drug Use & Health: Detailed Tables. Results from the 2003 National Survey on Drug Use and Health: National Findings*. Rockville, MD: Department of Health and Human Services, Substance Abuse and Mental Health Services Administration; 2004
 - (42) Oksanen, A. (2012) To hell and back: Excessive drug use, addiction, and the process of recovery in mainstream rock autobiographies. *Substance Use & Misuse*, 47(2): 143–154
 - (43) Parker, H., Aldridge, J., Measham, F. (1998) *Illegal Leisure: The Normalization of Adolescent Recreational Drug Use*, London: Routledge.
 - (44) Parker, H., Measham, F., Aldridge, J. (1995) *Drugs Futures: Changing Patterns of Drug Use Amongst English Youth*, London: Institute for the Study of Drug Dependence.
 - (45) Parker, H., Williams, L., Aldridge, J. (2002) The Normalization of 'Sensible' Recreational Drug Use: Further Evidence from the North West England Longitudinal Study. *Sociology*, 36(4): 941–964.
 - (46) Pearson, C., Bourgois, P. (1995) Hope to die a dope fiend. *Cultural Anthropology*, 10(4): 587–593.
 - (47) Pierce, T. G. (1999) Gen-X junkie: Ethnographic research with young White heroin users in Washington, DC. *Substance Use & Misuse*, 34(14): 2095–2114.
 - (48) Plant, M., Plant, M. (1992) *Risk-takers: Alcohol, Drugs, Sex and Youth*, London: Routledge.
 - (49) Reynolds, S. (1998) *Generation Ecstasy: Into the World of Techno and Rave Culture*. New York: Routledge
 - (50) Roszak, T. (1978) *Kontrakultura - razmatranje o tehnokratskom društvu i njegovoj mladenačkoj opoziciji*. Zagreb: Naprijed
 - (51) Rubin V. (1975) *Cannabis and Culture*(World Anthropology). New York: De Gruyter Mouton.

- (52) SAMSHA (2014) TIP 59. Substance Abuse and Mental Health Services Administration Center for Substance Abuse Treatment. U.S. Department of Health and Human Services. HHS Publication No. (SMA) 14-4849
- (53) Schensul, J. J., Huebner, C., Singer, M., et al. (2000). The high, the money, and the fame: The emergent social context of “new marijuana” use among urban youth, *Medical Anthropology*, 18(4): 389–414.
- (54) Shiner, M. J. (2014) Drug Use and Social Change Secondary Analysis of the British Crime Survey (1994-8) and Youth Lifestyles Survey (1998/9). London School of Economics and Political Science Thesis submitted for the degree of PhD in Social Policy.
- (55) Simon, D., Burns, E. (1997) *The Corner: A Year in the Life of an Inner-City Neighborhood*. New York: Broadway Books.
- (56) Spunt, B. (2003) The current New York City heroin scene. *Substance Use & Misuse*, 38(10): 1539–1549.
- (57) Stephens, R.C. (1991) *The Street Addict Role: A Theory of Heroin Addiction*. Albany, NY: State University of New York Press.
- (58) Treatment Improvement Protocol (TIP) Series, No. 59. (2014) Center for Substance Abuse Treatment (US). Rockville (MD) Substance Abuse and Mental Health Services Administration (US)
- (59) White, W. L. (1996) *Pathways: From the Culture of Addiction to the Culture of Recovery. A Travel Guide for Addiction Professionals*. 2nd ed. Center City, MN: Hazelden
- (60) White, W. L. (1996) *Pathways: From the Culture of Addiction to the Culture of Recovery. A Travel Guide for Addiction Professionals*. 2nd ed. Center City, MN: Hazelden.
- (61) Williams, T. M. (1992) *Crack house: Notes from the End of the Line*. New York: Penguin Books.
- (62) Willis, P. (1977) *Learning to Labour: How Working Class Kids Get Working Class Jobs*. New York: Columbia University Press.
- (63) Young, J. (1971) *The Drug takers: The Social meaning of Drug Use*, London: MacGibbon & Kee.

DRUG CULTURE

The subject of this paper addresses the question of what constitutes a drug culture today? Although it appears as a subculture compared to a dominant culture, it will be referred to in the paper as a drug culture, as isolated cultural phenomena with a specific form and contained. Drug culture research aims to understand cultural meanings and develop cultural competence as an exploratory approach and procedure that looks at the qualitative dimension of psychoactive substance use. Cultural competence forms part of a research-therapeutic approach in the treatment of psychoactive substance abuse. It is realized through an appreciation of diversity as a characteristic among cultural situations (socio-economic, ethnic, racial, gender, geographical, sexual and ultimately consumer). Cultural competence represents and develops the ability to know, understand and respect the beliefs of individuals who participate in treatment (both donors and recipients). Cultural competence is a dynamic, ongoing and developmental process that requires long-term commitment and is achieved over time (SAMSHA, 2014). Understanding consumer cultural practices is based on knowledge of the socio-cultural traits and meanings of those practices and the ability to access prevention, therapy and rehabilitation based on these.

KEY WORDS: *Psychoactive Substances / Dominant Culture / Drug Culture / Cultural Competence*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2020 / Vol. XXXIX / 1 / 63-79
Pregledni naučni rad
Primljeno: 07. aprila 2020. godine
Prihvaćeno: 24. aprila 2020. godine
UDK: 343.82:343.541

OSNOVNI MODELI TRETMANA ODRASLIH SEKSUALNIH PRESTUPNIKA

Marija Stojanović*

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerzitet u Beogradu

Seksualno prestupništvo predstavlja svetski problem koji pogađa ljude svih društvenih i kulturnih slojeva, ostavljajući mnogobrojne štetne posledice po direktne i indirektne žrtve, ali i zajednicu u celini. Društveno-politička reakcija na seksualno prestupništvo menjala se kroz istoriju. Prvobitna reakcija podrazumevala je izuzetno retributivan pristup, ali su razvoj i humanizacija društva uticali da se fokus tretmana proširi na podsticanje pozitivnih potencijala u ličnosti i ponašanju prestupnika. Cilj ovog pregleda literature je prikaz osnovnih modela tretmana seksualnih prestupnika koji imaju potporu u rezultatima istraživanja. To su model prevencije relapsa, model samoregulacije, model rizika, potreba, responzivnosti i model dobrog života. U radu će biti prikazana i učestalost seksualnog prestupništva u Srbiji, kao i aktuelna saznanja u oblasti procene seksualnih prestupnika.

KLJUČNE REČI: seksualno prestupništvo / seksualni prestupnici / modeli tretmana / kognitivno-bihevioralne intervencije

*E-mail: marija.stojanovic@fasper.bg.ac.rs

UVOD

Seksualno prestupništvo predstavlja svetski problem koji pogađa ljude svih društvenih i kulturnih slojeva, izazivajući oštru i snažnu reakciju javnog mnjenja (Ryan, McCauley, Walsh, 2018). Podrazumeva širok spektar postupaka i radnji s mnogobrojnim štetnim posledicama po direktne i indirektno žrtve, ali i zajednicu u celini.

Društveno-politička reakcija na seksualno prestupništvo menjala se kroz istoriju. Prvobitna reakcija podrazumevala je izuzetno retributivan pristup koji je obuhvatao primenu medicinskih intervencija, poput psihohirurgije, kastracije i različitih farmakoloških intervencija (Marshall et al., 1991). S razvojem i humanizacijom društva sedamdesetih godina 20. veka fokus tretmana proširio se na redukovanje ili eliminisanje neželjenih obrazaca ponašanja i podsticanje pozitivnih potencijala u ličnosti i ponašanju prestupnika kako bi se uspostavio društveno prihvatljiv obrazac funkcionisanja (Illescas, Genovés, 2008).

Tretman seksualnih prestupnika nesumnjivo je jedno od težih i kontroverznijih pitanja. Činjenice da seksualni prestupi izazivaju snažne negativne reakcije javnosti, da prestupnici nerado učestvuju u tretmanu, kao i da zakonodavne politike stigmatizuju prestupnike i skreću fokus s tretmana predstavljaju faktore koji pojedinačno ili u kombinaciji otežavaju pozitivne promene seksualnih prestupnika tokom tretmana (Stinson, Becker, 2013). U stručnoj literaturi ne postoji konsenzus o efektima penalnog tretmana seksualnih prestupnika. S jedne strane, stručnjaci smatraju da penalni tretman u određenoj meri redukuje stope recidivizma (Schmucker, Lösel, 2017), odnosno da se može smatrati dokazano efektivnim ili barem obećavajućim (Kim, Benekos, Merlo, 2015). Drugi su, pak, ustanovili da ne postoje dokazi ili da su dokazi preslabi da bi se takav zaključak mogao izvesti (Långström et al., 2013; Seewald et al., 2017). Na nekonzistentnost dobijenih nalaza mogu uticati brojni faktori, kao što su različiti tipovi krivičnih dela, različite grupe seksualnih prestupnika, prisustvo komorbiditeta, sadržaj tretmana, postupak evaluacije efekata tretmana, kriterijumi procene, zakonska regulativa i institucionalni kontekst tretmana (Seto, 2018).

Osnovni cilj rada je pružanje uvida u savremena dostignuća u oblasti tretmana seksualnih prestupnika i prikaz osnovnih modela tretmana koji imaju potporu u rezultatima istraživanja. Pored toga, u radu će biti prikazana učestalost seksualnog prestupništva u Srbiji, kao i aktuelna saznanja u oblasti procene. U cilju identifikovanja relevantnih naučnih izvora pretražene su sledeće elektronske bibliografske baze: Academia.edu, Elsevier, Google Scholar, KoBSON, ResearchGate i ScienceDirect. Ključne reči koje su korišćene za pretragu su: sexual offending, sexual offenders, sex crime, sex offender treatment, sex offender rehabilitation.

1. POJMOVNO ODREĐENJE I UČESTALOST SEKSUALNOG PRESTUPNIŠTVA U SRBIJI

Definicija seksualnog nasilja razlikuje se u zavisnosti od teorijskog i empirijskog opredeljenja autora. Prema Svetskoj zdravstvenoj organizaciji seksualno nasilje predstavlja „bilo koji seksualni čin, pokušaj seksualnog čina, nepoželjni seksualni komentar ili čin trgovine ili druge radnje usmerene protiv seksualnosti osobe, uz istovremeno korišćenje prinude od strane bilo koje osobe, bez obzira na to u kakvom je odnosu sa žrtvom, u bilo kom okruženju, uključujući, ali ne ograničavajući se na dom i posao” (WHO, 2012: 2). Iz perspektive krivično-pravnog sistema, seksualno prestupništvo podrazumeva izvršenje tzv. seksualnih krivičnih dela (MacKenzie, 2006), odnosno krivičnih dela protiv polne slobode. Krivični zakonik Republike Srbije (Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005-ispr., 107/2005-ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019) od člana 178. do člana 185. inkriminiše krivična dela protiv polne slobode. Radi efektivnije zaštite maloletnih lica, u našoj zemlji je 2013. godine donet Zakon o posebnim merama za spečavanje vršenja krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima (Službeni glasnik RS, br. 32 od 8. aprila 2013). Zakon propisuje posebne mere za učinioce krivičnih dela protiv polne slobode izvršenih prema maloletnim licima i uređuje vođenje posebne evidencije lica osuđenih za ta krivična dela.

Na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije (RZS, 2019) u periodu od 2009-2018. godine zapažaju se oscilacije učešća osuđenih punoletnih lica za krivična dela protiv polne slobode u ukupno prijavljenom kriminalitetu (Tabela 1).

Tabela 1. Broj osuđenih punoletnih lica za krivična dela protiv polne slobode

Godina	Broj osuđenih punoletnih lica za krivična dela protiv polne slobode			Ukupan broj osuđenih punoletnih lica	
	Broj	%	Index	Broj	Index
2009	238	0,6	100	40880	100
2010	164	0,8	68,9	21681	53
2011	190	0,6	79,8	30807	75,4
2012	244	0,8	102,5	31322	76,6
2013	236	0,7	99,1	32241	78,9
2014	242	0,7	101,7	35367	86,5
2015	174	0,5	73,1	33189	81,2
2016	204	0,6	85,7	32525	79,6
2017	189	0,6	79,4	31759	77,9
2018	188	0,6	79	29750	72,8

Na osnovu prikazanih podataka u Tabeli 1 možemo uočiti da je najveći broj osuđenih punoletnih lica za krivična dela protiv polne slobode bio tokom 2012. godine, a najmanji u toku 2010. godine. Međutim, kada posmatramo učešće broja osuđenih punoletnih lica za krivična dela protiv polne slobode u ukupnom broju osuđenih punoletnih lica, zapažamo najveću zastupljenost ove kategorije osuđenih punoletnih lica u 2010. (0,8%) i 2012. godini (0,8%), a najmanju u 2015. godini (0,5%). Tokom 2018. godine zastupljenost osuđenih punoletnih lica za krivična dela protiv polne

slobode u ukupnom broju osuđenih iznosi 0,6%. Najviše je osuđenih punoletnih lica za krivično delo nedozvoljene polne radnje (84), polno uznemiravanje (26) i silovanje (25).

Pored podataka iz izveštaja Republičkog zavoda za statistiku, podaci o seksualnom nasilju obično se preuzimaju iz policijskih izveštaja, zdravstvenih ustanova, nevladinih organizacija i iz različitih istraživanja (Kuzmanović, 2018). O seksualnom nasilju žrtve veoma retko govore, najčešće zbog stida i patrijarhalnog vaspitanja (Petrović, 2010). Zbog toga je za seksualno nasilje karakteristična najviša proporcija tamnih brojki. U prilog tome govori izveštaj američkog Federalnog istražnog biroa (FBI), koji ukazuje da se samo jedan od 10 izvršenih seksualnih prestupa prijavi policiji (Jovanić, 2017). Takođe, Mamula (2011) ističe da prema podacima većine domaćih i svetskih istraživanja na jedno prijavljeno silovanje dolazi 15 do 20 neprijavljenih.

2. PROCENA RIZIKA KOD SEKSUALNIH PRESTUPNIKA

Procena prestupnika je ključan segment koji determiniše celokupan način postupanja tokom izvršenja krivične sankcije. Napredak u proceni rizika recidivizma može se sagledati kroz četiri velike faze. Prva faza vezuje se za prvu polovinu 20. veka (Žunić-Pavlović, Kovačević, 2011). Podrazumeva pristup procene rizika utemeljen na nestrukturisanom mišljenju stručnjaka, čije su osnovne karakteristike ujedno i glavne slabosti: pristrasnost, subjektivnost, nekonzistentnost i nepouzdanost (Grove et al., 2000).

U tretmanu seksualnih prestupnika druga faza procene rizika počinje krajem devedesetih godina 20. veka s primenom instrumenata druge generacije, koji se zasnivaju na proceni isključivo statičkih faktora rizika (McGrath, Lasher, Cumming, 2012). Neki od instrumenata druge generacije koji se baziraju na proceni statičkih faktora rizika su Brza procena rizika seksualnih prestupnika (Rapid risk assessment for sex offense recidivism – RRASOR), Matrica seksualnog rizika 2000 (Risk matrix 2000 sexual – RM2000/S), Statik-99 (Static-99), Statik-99R (Static-99R), Statik-2002 (Static-2002), Minesota skrining seksualnih prestupnika – revidirana verzija (Minnesota sex offender screening tool-revised – MnSOST-R), Rizik od seksualnog nasilja 20 (Sexual violence risk-20 – SVR-20), Vermont procena rizika seksualnog prestupnika (Vermont assessment of sex offender risk – VASOR) (Rettenberger, Craig, 2016).

Skale treće generacije zasnivaju se na proceni većeg broja kriminogenih potreba, odnosno dinamičkih faktora (Jovanić, Žunić-Pavlović, 2018). Primeri instrumenata treće generacije su Skala rizika od nasilja – verzija za seksualne prestupnike (The violence risk scale-Sexual offender version – VRS-SO) (Beggs, Grace, 2010; Olver et al., 2007) i Okvir strukturirane procene rizika i potreba (The Structured Assessment of Risk and Need Framework – SARN) (Rettenberger, Craig, 2016). S obzirom da su dinamički faktori rizika potencijalno promenljivi, instrumenti koji se bave procenom ovih faktora ujedno pružaju smernice za koncipiranje tretmana prestupnika.

Četvrta faza podrazumeva primenu instrumenata koji integrišu procenu i planiranje u konkretnom slučaju (McGrath, Lasher, Cumming, 2012). Endruz i Bonta (Andrews, Bonta, 2010) navode da četvrta faza procene rizika podrazumeva procenu rizika i potreba u kombinaciji s vođenjem slučaja. Primer instrumenata četvrte generacije procene rizika je Nivo usluga/Inventar za vođenje slučaja (Level of Service/Case Management Inventory – LS/CMI), koji uključuje procenu kriminogenih potreba, responzivnosti, plan upravljanja slučajem i vođenje evidencije napredovanja tokom primenjenih intervencija (Andrews, Bonta, Wormith, 2011).

3. MODELI TRETMANA SEKSUALNIH PRESTUPNIKA

U penalnom tretmanu seksualnih prestupnika vremenom su primenjivani razni modeli postupanja, poput fizičke kastracije, neurohirurgije, farmakološke terapije, opšte psihoterapije, kao i bihevioralnog razuslovljavanja u cilju redukovanja neželjenog ponašanja (Yates, 2013). Za mnoge rane intervencije, poput psihoterapije i neurohirurgije, otkriveno je da su neefektivne (Yates, 2003), dok su se druge, poput farmakoloških intervencija, pokazale potencijalno obećavajućim u specifičnim slučajevima (Grossman, Martis, Fichtner, 1999). Iako su veličine efekata hirurških, hormonalnih ili hemijskih intervencija četiri puta veće u poređenju s veličinom efekta psihosocijalnih intervencija (Kim, Benekos, Merlo, 2015), humanost i poštovanje osnovnih ljudskih prava doprinelo je promeni pristupa u penalnom tretmanu seksualnih prestupnika. Pojedini autori (Wood, Grossman, Fichtner, 2000) navode da se u proteklih nekoliko decenija mogu identifikovati tri pristupa u penalnom tretmanu seksualnih prestupnika, to su: psihoanalitički, bihevioralni i kognitivno-bihevioralni pristup. Drugi autori (Brampton, 2010) navode da je moguće identifikovati i četvrtu fazu, koja uključuje upravljanje rizikom.

U prvoj polovini 20. veka tretman se uglavnom zasnivao na psihoanalitičkom pristupu, usmerenom na prestupnike sa seksualno devijantnim ponašanjem i psihopatijom (Brown, 2005). Pored Martinsonove (Martinson, 1974) ideologije da „ništa ne funkcioniše“, kritike psihoanalitičkog pristupa i sve veći uticaj kognitivizma uticali su na nastanak novog bihevioralnog pristupa u penalnom tretmanu seksualnih prestupnika (Beech, Fisher, 2004). Prvi bihevioralno orijentisani programi pretpostavljali su da etiologija seksualnog prestupništva leži u devijantnim seksualnim interesovanjima, te su najčešće korišćene metode tretmana podrazumevale primenu averzivne terapije i razuslovljavanje seksualnog uzbuđivanja (Redondo, Garrido, 2008). Sedamdesetih godina 20. veka prepoznata je potreba ne samo za smanjenjem neprihvatljivog ponašanja prestupnika već i za razvojem veština koje su neophodne za uspostavljanje prihvatljivog seksualnog odnosa (Illescas, Genovés, 2008). Pored toga, vremenom je multidimenzionalna priroda seksualnog prestupništva postala evidentna tako da je fokus tretmana proširen na više različitih faktora (Yates, 2013). Brojni autori bavili su se identifikovanjem karakteristika koje mogu predstavljati rizične faktore za izvršenje seksualnih prestupa. Na temelju tih nastojanja identifikovana su određena obeležja seksualnih prestupnika koja predstavljaju metu tretmana. Aktuelno se smatra da

seksualne prestupnike karakteriše agresivnost, impulsivnost, bogatije seksualno iskustvo na ranijem uzrastu, izloženost pornografiji na mlađem uzrastu, iskustvo viktimizacije seksualnim nasiljem u ranom detinjstvu (Martinez-Cantena et al., 2016), hiperseksualnost (Kingston, Bradford, 2013), teškoće i poremećaji učenja, neadekvatan obrazovni status (Langevin, Curnoe, 2007), neurokognitivni deficiti u redukovanju i kontroli seksualnih nagona (Ristow et al., 2019), kognitivne distorzije (Hazama, Katsuta, 2019) i devijantne fantazije (Beech et al., 2009).

S obzirom na to da su osamdesetih godina 20. veka evaluacije tretmana seksualnih prestupnika ukazale na neefektivnost primenjenih metoda, pristupilo se promeni pristupa u tretmanu seksualnih prestupnika, što je rezultiralo primenom kognitivno-bihevioralne terapije (Gelb, Council, 2007). Danas su programi obično bazirani na kognitivno-bihevioralnim modelima intervencije i uglavnom se sprovode u grupi (Harkins et al., 2012; Jennings, Deming, 2013). U praksi, kognitivno-bihevioralne intervencije usmerene su na promenu stavova, kognitivnih distorzija, unapređivanje veština rešavanja problema, intimnih i društvenih odnosa, upravljanje snažnim afektivnim stanjima, kao i na uspostavljanje samoregulacije (Yates, 2013). Efektivnost kognitivno-bihevioralnih intervencija u tretmanu seksualnih prestupnika dokazana je u većem broju studija. Skoriji pregled (Mpofu et al., 2018) efekata kognitivno-bihevioralnih intervencija, koji je obuhvatio 10 studija objavljenih u periodu od 2001-2014. godine, ukazuje na značajno niže stope opšteg recidivizma kod seksualnih prestupnika tretiranih primenom kognitivno-bihevioralnih intervencija (27%) u odnosu na seksualne prestupnike koji su pohađali druge vidove tretmana (51%). I drugi pregledi (Schmucker, Lösel, 2017) ukazuju na značajne umerene efekte kognitivno-bihevioralnih intervencija na smanjenje recidivizma kod seksualnih prestupnika. Često primenjivani i evaluirani kognitivno-bihevioralni programi tretmana seksualnih prestupnika su *The Kia Marama sex offender treatment program* (Bakker et al., 1998; Hudson, Wales, Ward, 1998; Beggs, Grace, 2011; Moore, 2012), *Clearwater sex offender program* (Nicholaichuk et al., 2000; Olver, Wong, Nicholaichuk, 2009; Olver, Wong, 2013a), *New South Wales Australia's custody based intensive treatment program* (Ware, Bright, 2008; Woodrow, Bright, 2011; Olver, Wong, 2013b), *Circles of support and accountability – COSA* (Wilson, Cortoni, McWhinnie, 2009; Youssef, 2013; Youssef, Casey, Birgden, 2017; Duwe, 2018).

Danas se kao glavni modeli tretmana, zasnovani na principima kognitivno-bihevioralne terapije, izdvajaju: Model prevencije relapsa (Relapse prevention model), Model samoregulacije (Self regulation model), Model rizika, potreba i responzivnosti (Risk-need-responsivity model) i Model dobrog života (Good lives model). Modeli tretmana određuju šta treba činiti u tretmanu, a kognitivno-bihevioralna terapija govori kako (Willis et al., 2012).

3.1. Model prevencije relapsa

Prevencija relapsa predstavlja intervenciju koja je prvobitno osmišljena da utiče na održivost efekata tretmana osoba s problemom zloupotrebe PAS (Rich, 2011). U ovom modelu primenjuju se kognitivno-bihevioralne tehnike koje omogućavaju

suočavanje i izbegavanje situacija visokog rizika, kao i nošenje s emocijama, mislima i ponašanjima koja mogu dovesti do problematičnog ponašanja (Fortune, Ward, Print, 2014). Marlat i sar. (Marlatt, Nathan, 1978, prema Witkiewitz, Marlatt, 2007) razvili su taksonomiju situacija visokog rizika koja obuhvata tri hijerarhijska nivoa. Na prvom nivou pravi se razlika između intrapersonalnih i interpersonalnih faktora relapsa. Drugi nivo sadrži osam potkategorija: pet u okviru intrapersonalnih faktora i tri u okviru interpersonalnih faktora. U prvu grupu faktora spada: suočavanje s negativnim emocionalnim stanjima, suočavanje s negativnim psiho-fiziološkim stanjima, unapređivanje pozitivnih emocionalnih stanja, testiranje lične kontrole i prepuštanje iskušenjima i nagonima. Druga grupa faktora uključuje suočavanje s interpersonalnim konfliktima, pritisak sredine i jačanje pozitivnih emocionalnih stanja. Treći nivo omogućava detaljniju razradu pet od osam potkategorija iz drugog nivoa (npr. suočavanje s negativnim emocionalnim stanjima razdvaja se na suočavanje s frustracijom i/ili besom i na suočavanje s drugim negativnim emocionalnim stanjima).

Sredinom osamdesetih godina 20. veka, prevencija relapsa integrisana je u tretman seksualnih prestupnika u dva modaliteta: kao opšti okvir intervencije i kao poseban modul na kraju programa tretmana (Thakker, Ward, Tidmarsh, 2006). Iako je primena Modela prevencije relapsa predstavljala značajan napredak u postupanju sa seksualnim prestupnicima, prati ga niz konceptualnih problema (Kingston, 2010). Kritike upućene Modelu prevencije relapsa se prema mišljenju pojedinih autora (Thakker, Ward, 2010) mogu svesti na pet osnovnih zamerki: nedovoljno pažnje posvećuje uspostavljanju terapijske alijanse; ne priznaje značaj delanja prestupnika; zanemaruje lična dobra; prilično je rigidan na štetu individualnih potreba; prenaglašava rizik zanemarivanja pojedinih faktora. Drugi autori (Yates, 2003) navode da se u ovom modelu na uštrb razvoju veština, mnogo pažnje posvećuje identifikaciji rizičnih situacija i strategija suočavanja, koje nisu pozitivno orijentisane već su usmerene na izbegavanje. Model zanemaruje i različitost motivacije za činjenje seksualnih prestupa tako što identifikuje samo jednu putanju seksualnog prestupništva, pretpostavljajući da svi prestupnici žele da izbegnu činjenje prestupa ali im nedostaju veštine da bi u tome uspeali (Kingston et al, 2011).

3.2. Model samoregulacije

Model samoregulacije razvijen je kao rezultat nedostataka Modela prevencije relapsa. Utemeljen je na teoriji samoregulacije. Razvijen je kako bi se uočile različite putanje prestupa i pružio obuhvatniji model tretmana (Yates & Ward, 2007). U Modelu samoregulacije istaknute su četiri bazične putanje seksualnog prestupništva. Četiri bazične putanje se dalje diferenciraju na dve putanje koje opisuju pristupne ciljeve i dve koje opisuju ciljeve inhibicije ili izbegavanja (Lindsay et al., 2007). To su: „eksplicitna“ putanja gde individua ima jasnu želju da učini seksualni prestup i ima eksplicitne planove i postupke za sprovođenje dela; „automatska“ putanja koja podrazumeva angažovanje pojedinca u naučenim bihevioralnim skriptama koje su u skladu sa seksualnim postupom; „aktivna“ putanja u kojoj pojedinac nastoji da kontroliše svoje misli i ponašanje koje može dovesti do seksualnog prestupa

(međutim, njegove strategije su neefikasne i kontraproduktivne); „pasivna“ putanja gde pojedinac možda želi da izbegne seksualni prestup, ali nema razvijene veštine kojima bi to postigao (Lindsay et al., 2007). Rezultati istraživanja (Bickley & Beech, 2002; Webster, 2005) potvrđuju validnost ovog modela i pokazuju da se većina seksualnih prestupnika može svrstati u jednu od četiri predložene putanje.

Model sledi kognitivno-bihevioralnu orijentaciju, pristup zasnovan na razvoju veština, rad na pozitivnim ciljevima i upotrebu efikasnih terapijskih tehnika (Yates & Ward, 2007). Pored četiri bazične putanje seksualnih prestupa, izdvojeno je i devet faza u progresiji prestupa. Te faze podrazumevaju procenu životnog događaja (I), želju za seksualnim prestupom (II), ciljeve seksualnog prestupa (III), izbor strategija za ostvarivanje postavljenih ciljeva (IV), situaciju visokog rizika (V), ponašanje koje prethodi i vodi seksualnom prestupu (VI), seksualni prestup (VII), evaluaciju ponašanja neposredno nakon prestupa (VIII) i razvoj stavova, namera i očekivanja u vezi sa budućim prestupničkim ponašanjem (IX) (Ward & Hudson, 2000).

Prednosti Modela samoregulacije ogledaju se u naglašavanju značaja delanja i samoregulacije prestupnika, kao i u poimanju da se prestup može adekvatno sagledati samo u svetlu interakcija pojedinaca, njihovih ciljeva i relevantnih životnih okolnosti (Yates & Ward, 2007). Nedostaci ovog modela ogledaju se u preneglašavanju ciljeva koji se odnose na kontrolu ponašanja i u neuspehu da se objasni način na koji su ljudske potrebe i želja za njihovim zadovoljenjem povezane sa seksualnim prestupništvom. Bez obzira na pomenute nedostatke, istraživanja (Kingston, Yates, Firestone, 2011) potvrđuju validnost Modela samoregulacije u tretmanu seksualnih prestupnika.

3.3. Model rizika, potreba i responzivnosti

Opsežan pregled empirijske građe ukazuje da su najefektivnije intervencije one koje deluju u skladu s principom rizika, potreba i responzivnosti (Andrews et al., 1990). I dok pojedini autori (Ward, Melser, Yates, 2007) smatraju da je Model rizika, potreba i responzivnosti vodeći model postupanja sa prestupnicima, istraživanje (McGrath et al., 2010) karakteristika 1.379 programa tretmana seksualnih prestupnika širom SAD i Kanade, pokazalo je da je Model rizika, potreba i responzivnosti u prva tri vodeća modela tretmana samo u oko 18% slučajeva.

Princip rizika sugerise da se recidivizam prestupnika može redukovati ukoliko je nivo usluga tretmana proporcionalan nivou rizika prestupnika (Bonta, Andrews, 2007). To znači da prema visokorizičnim prestupnicima treba primenjivati intenzivnije i sveobuhvatne intervencije, dok tretman niskorizičnih prestupnika treba da bude niskog intenziteta. Navedeni princip potvrđuje i studija (Smidt et al., 2014) relativno novijeg datuma, čiji rezultati ukazuju da primena visoko intenzivnih programa tretmana značajno utiče na smanjenje recidivizma kod umereno-visokorizičnih i visokorizičnih seksualnih prestupnika, dok takvi efekti nisu pronađeni u grupi niskorizičnih i nisko-umerenorizičnih seksualnih prestupnika.

Princip potreba zahteva da se fokus tretmana usmeri na kriminogene faktore, odnosno dinamičke faktore rizika koji su snažno povezani s kriminalnim

ponašanjem (Andrews, Bonta, Wormith, 2011). Pored dinamičkih faktora rizika koji predstavljaju metu programa postupanja, značajna je diferencijacija faktora rizika koji ne podležu promeni niti daju smernice za dalje postupanje s prestupnikom, tzv. statički faktori rizika (npr. istorija kriminalnog ponašanja). Pojedini autori (Thornton, 2002) ukazuju na četiri stabilna dinamička faktora rizika kod seksualnih prestupnika: seksualna interesovanja/seksualna samokontrola; iskrivljeni stavovi/stavovi koji podržavaju seksualno prestupništvo; socijalno-emocionalno funkcionisanje/deficit u intimiziranju; samoupravljanje/problemi samoregulacije. Pored navedenih, drugi autori (Ward, Willis, 2016) ukazuju na značaj sledećih dinamičkih faktora rizika: seksualne preokupacije, devijantna seksualna interesovanja, loše veštine rešavanja problema, nestabilno zaposlenje, negativni socijalni uticaji i opoziv uslovnog otpusta.

Princip responzivnosti nalaže da stil i model usluga tretmana treba da budu usklađeni sa specifičnim stilom učenja prestupnika (Žunić-Pavlović, Kovačević, 2011). Prema generalnoj responzivnosti najdelotvornije intervencije koje vode učenju novih oblika prihvatljivog ponašanja jesu intervencije zasnovane na principima bihevioralnog i socijalnog učenja (Andrews et al., 1990). Tretman treba da se realizuje na način koji odgovara različitim karakteristikama pojedinca, kao što su jezik, kultura, ličnost, inteligencija, nivo anksioznosti, stil učenja i kognitivne sposobnosti (Andrews, Bonta, 2010). Na primer, psihopatija je jedna od karakteristika koja u značajnoj meri utiče na negativne ishode tretmana seksualnih prestupnika (Harkins, Beech, 2007). Iz tog razloga, visoki skorovi seksualnih prestupnika na Hejrovoj ček-listi za procenu psihopatije (PCL-R) u pojedinim državama predstavljaju kontraindikaciju za uključivanje u specijalizovane kognitivno-bihevioralne programe tretmana (Beech et al., 2005, prema Harkins, Beech, 2007).

Kritičari (Ward, Stewart, 2003) modela rizika, potreba i responzivnosti ističu da fokus na dinamičke faktore rizika zanemaruje osnovne ljudske potrebe, kao što su potreba za prijateljstvom, željenim poslom, ljubavnim odnosima, seksualnim zadovoljstvom, pozitivnim samopoštovanjem i intelektualno izazovnom sredinom. Zadovoljavanje navedenih potreba treba da bude primarni cilj rehabilitacije, što posledično dovodi do redukovanja kriminogenih potreba.

3.4. Model dobrog života

Model dobrog života privlači sve veću pažnju stručnjaka koji se bave tretmanom seksualnih prestupnika. Pojavio se kao alternativa tradicionalnom pristupu zasnovanom na principima rizika, potreba i responzivnosti, jer nastoji da umanjí postojeći rizik, uz istovremeni rad na unapređivanju kvaliteta života prestupnika (Fortune, Ward, Willis, 2012). U Modelu dobrog života se, pored identifikovanja kriminogenih potreba, posebna pažnja pridaje razumevanju vrednosti, životnog stanovišta i ciljeva svakog seksualnog prestupnika (Yates et al., 2010, prema Blasko, 2016). Ovaj model predstavlja pozitivan, ka zajednici orijentisan pristup koji je usmeren na razvoj kapaciteta prestupnika (npr. veština, znanja, mogućnosti) i omogućavanje lakšeg pristupa resursima zajednice, istovremeno uzimajući u obzir

pitanja javne bezbednosti i redukovanja rizika (Purvis, Ward, Willis, 2011). U osnovi Modela dobrog života nalazi se pretpostavka da, u određenoj meri, svi pojedinci imaju slične osnovne potrebe (Fortune, Ward, Print, 2014). Razlika prestupnika u odnosu na neprestupničku populaciju je u tome što prestupnici imaju društveno neprihvatljive pristupe u ostvarivanju svojih osnovnih potreba i ciljeva. Centralni fokus u ovom modelu je na uspostavljanju prosocijalnog načina zadovoljenja primarnih dobara. Osnovna primarna dobra podrazumevaju: zdrav život i funkcionisanje; znanje; uspeh na poslu i igri; autonomija i samo-upravljanje; unutrašnji mir; povezanost (intimnost, romantičnost, porodične veze); zajednica; duhovnost; sreća; kreativnost (Yates, Prescott, 2011, prema Willis, Prescott, Yates, 2013). Pored primarnih dobara, istaknuta su i instrumentalna ili sekundarna dobra, koja se odnose na konkretna sredstva ili akcije kojima se primarna dobra ostvaruju (Willis, Prescott, Yates, 2013).

Prvi način smanjenja rizika tokom intervencije podrazumeva uspostavljanje unutrašnjih i spoljašnjih kapaciteta potrebnih za postizanje primarnih dobara na društveno prihvatljiv način, čime se direktno menjaju kriminogene potrebe (Fortune, Ward, Print, 2014). Drugi, indirektan način smanjenja rizika podrazumeva rad na rešavanju primarnog problema, što kasnije rezultira mogućnošću uključivanja u prosocijalne aktivnosti. Fokus je na unapređivanju samoupravljanja, psihičkog blagostanja i mogućnosti da se živi na društveno prihvatljiv način (Ward, Gannon, 2006). Kriminogene potrebe se shvataju kao prepreke za dostizanje primarnih ljudskih dobara na poželjan način (Willis, Prescott, Yates, 2013). Model dobrog života pretpostavlja da dinamičke faktore rizika treba razložiti i operacionalizovati na nekoliko uzročnih elemenata kako bi se istraživanja i praksa usmerili na konkretne ciljeve. Na primer, dinamički faktor rizika kod seksualnih prestupnika koji se odnosi na deficite u intimiziranju može podrazumevati: maladaptivna uverenja i norme koji se odnose na interpersonalne veze, strategije interpersonalne i emocionalne regulacije koje su štetne za odnos s odraslima; aktivnu potragu i izgradnju socijalnog konteksta u kome se takvi pojedinci osećaju ugodno i u kojima su njihove potrebe zadovoljene (Ward, Willis, 2016). U praksi, procena zasnovana na Modelu dobrog života uključuje procenu vrednovanja 11 primarnih dobara, identifikovanje konkretnih načina zadovoljavanja primarnih dobara i bilo kakvih problema povezanih s postizanjem svakog dobra (Willis et al., 2012).

U istraživanju (McGrath et al., 2010) karakteristika 1.379 programa tretmana seksualnih prestupnika širom SAD i Kanade, pokazalo se da Model dobrog života predstavlja jedan od tri vodeća modela u 28% slučajeva. Superiornost Modela dobrog života u odnosu na Model rizika, potreba i responzivnosti ogleda se u većem stepenu teorijske koherentnosti i sposobnosti da uvrsti aspekte otpora i tretmana koje RNR model zanemaruje (terapijska alijansa, osnovne vrednosti, lični identitet itd.) (Ward, Willis, 2016). Model dobrog života integriše određene komponente tretmana koje Modelom rizika, potreba i responzivnosti nisu obuhvaćene, poput terapijske alijanse, podsticanja samousmeravanja, motivacije za tretmanom, kao i pitanje otpornosti na prestupničko ponašanje (Ward, 2010). Podaci o primeni Modela dobrog života sugerišu da implementacija osnovnih principa ovog modela

doprinosi pozitivnim efektima tretmana i redukciji recidivizma (Gannon et al., 2011). Pozitivni efekti ovog modela pronađeni su i u zatvorskim uslovima u našoj zemlji (Kuzmanović, 2018)

ZAKLJUČAK

U radu je dat sažet prikaz saznanja o učestalosti seksualnog prestupništva u Srbiji, proceni i osnovnim modelima tretmana seksualnih prestupnika. Specifične karakteristike seksualnih prestupnika impliciraju potrebu za adaptiranim pristupom u njihovom tretmanu. To podrazumeva primenu specijalizovanih instrumenata za procenu i specijalizovanih modela tretmana. U suprotnom, očekivani efekti tretmana izostaju. Na temelju toga, može se zaključiti da je u našoj penalnoj i postpenalnoj praksi evidentna potreba za uvažavanjem i integrisanjem inostranih savremenih saznanja o efektivnoj praksi postupanja prema seksualnim prestupnicima.

LITERATURA

- (1) Andrews, D. A., & Bonta, J. (2010). Rehabilitating criminal justice policy and practice. *Psychology, Public Policy, and Law*, 16(1), pp. 39-55.
- (2) Andrews, D. A., Bonta, J., & Wormith, J. S. (2011). The Risk-Need-Responsivity (RNR) Model: Does adding the Good Lives Model contribute to effective crime prevention. *Criminal Justice and Behavior*, 38(7), pp. 735-755.
- (3) Andrews, D. A., Zinger, I., Hoge, R. D., Bonta, J., Gendreau, P., & Cullen, F. T. (1990). Does correctional treatment work? A clinically relevant and psychologically informed meta-analysis. *Criminology*, 28(3), pp. 369-404.
- (4) Bakker, L., Hudson, S., Wales, D., & Riley, D. (1998). *And there was light: Evaluating the Kia Marama Treatment Programme for New Zealand Sex Offenders Against Children*. Wellington, New Zealand: Psychological Service Report, Department of Corrections.
- (5) Beech, A., & Fisher, D. (2004). Treatment in prison and probation settings. In: H. Kemshall (Ed.), *Research highlights in social work: Managing sex offender risk*. London: Jessica Kingsley Publishers, pp. 137-164.
- (6) Beech, A., Swaffer, T., Multra, V., & Fisher, D. (2009). Evaluating rapists' distorted beliefs and deviant sexual fantasies: a preliminary study. *Journal of Aggression, Conflict and Peace Research*, 1(1), pp. 25-35.
- (7) Beggs, S. M., & Grace, R. C. (2010). Assessment of dynamic risk factors: An independent validation study of the violence risk scale: Sexual offender version. *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 22(2), pp. 234-251.
- (8) Beggs, S. M., & Grace, R. C. (2011). Treatment gain for sexual offenders against children predicts reduced recidivism: A comparative validity study. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 79(2), pp. 182-192.
- (9) Bickley, J. A., & Beech, A. R. (2002). An investigation of the Ward and Hudson Pathways Model of the sexual offense process with child abusers. *Journal of Interpersonal Violence*, 17(4), pp. 371-393.
- (10) Blasko, B. L. (2016). Overview of sexual offender typologies, recidivism, and treatment. In: E. L. Jeglic & C. Calkins (Eds.), *Sexual violence: Evidence based policy and prevention*. Springer International Publishing, pp. 11-29.

- (11) Bonta, J., & Andrews, D. A. (2007). Risk-need-responsivity model for offender assessment and rehabilitation. *Rehabilitation*, 6(1), pp. 1-22.
- (12) Brampton, L. L. (2011). *Working with sexual offenders: the training and support needs SOTP facilities*. (Unpublish Doctoral dissertation). University of Birmingham. Available from:
https://etheses.bham.ac.uk/id/eprint/1394/1/Brampton_11_PhD.pdf
- (13) Brown, S. (2005). *Treating sex offenders: An introduction to sex offender treatment programmes*. Cullumpton: Willan Publishing.
- (14) Duwe, G. (2018). *Minnesota Circles of Support and Accountability (MnCoSA) at 50: Updated results from a randomized controlled trial*. Department of corrections.
- (15) Fortune, C. A., Ward, T., & Print, B. (2014). Integrating the Good Lives Model with relapse prevention: Working with juvenile sex offenders. In: D. S. Bromberg & W. T. O'Donhue (Eds.), *Toolkit for working with juvenile sex offenders*. Academic Press, pp. 405-426.
- (16) Fortune, C. A., Ward, T., & Willis, G. M. (2012). The rehabilitation of offenders: Reducing risk and promoting better lives. *Psychiatry, Psychology and Law*, 19(5), pp. 646-661.
- (17) Gannon, T. A., King, T., Miles, H., Lockerbie, L., & Willis, G. M. (2011). Good lives sexual offender treatment for mentally disordered offenders. *The British Journal of Forensic Practice*, 13(3), pp. 153-168.
- (18) Gelb, K., & Council, S. A. (2007). *Recidivism of sex offenders research paper*. Melbourne: Sentencing Advisory Council.
- (19) Grossman, L., Martis, B., & Fichtner, C. (1999). Are sex offenders treatable? A research Overview. *Psychiatric Services*, 50(3), pp. 349-361.
- (20) Grove, W. M., Zald, D. H., Lebow, B. S., Snitz, B. E., & Nelson, C. (2000). Clinical versus mechanical prediction: a meta-analysis. *Psychological assessment*, 12(1), pp. 19-30.
- (21) Harkins, L., & Beech, A. R. (2007). A review of the factors that can influence the effectiveness of sexual offender treatment: Risk, need, responsivity, and process issues. *Aggression and Violent Behavior*, 12(6), pp. 615-627.
- (22) Harkins, L., Flak, V. E., Beech, A. R., & Woodhams, J. (2012). Evaluation of a community-based sex offender treatment program using a Good Lives Model approach. *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 24(6), pp. 519-543.
- (23) Hazama, K., & Katsuta, S. (2016). Cognitive distortions among sexual offenders against women in Japan. *Journal of Interpersonal Violence*, 34(16), pp. 3372-3391.
- (24) Hudson, S. M., Wales, D. S., & Ward, T. (1998). Kia Marama: A treatment program for child molesters in New Zeland. In: W. L. Marshall, Y. M. Fernandez, S. M. Hudson, & T. Ward (Eds.), *Sourcebook of treatment programs for sexual offenders*. Boston: Springer Science, pp. 17-28.
- (25) Illescas, S. R., & Genovés, V. G. (2008). Efficacy of a psychological treatment for sex offenders. *Psicothema*, 20(1), pp. 4-9.
- (26) Jennings, J. L., & Deming, A. (2013). Effectively utilizing the “behavioral” in cognitive-behavioral group therapy of sex offenders. *International Journal of Behavioral Consultation and Therapy*, 8(2), pp. 7-13.
- (27) Jovanić, G. (2017). Mogućnosti primene specijalizovanih penalnih tretmana prema seksualnim prestupnicima. U: J. Petrović i G. Jovanić (ur.), *Zbornik radova „Društvene devijacije, anomija društva i posljedice“, Banja Luka, 13 – 14.10.2017*. Banja Luka: Centar modernih znanja, str. 21-30.
- (28) Jovanić, G., i Žunić Pavlović, V. (2018). Primena principa rizika, potreba i responzivnosti u penalnom tretmanu seksualnih prestupnika. U: O. Vujović (ur.), *Zbornik radova naučnog skupa sa međunarodnim učešćem „Univerzalno i osobeno u pravu “ Tom II, Kosovska Mitrovica, 18.05.2018*. Kosovska Mitrovica:

Pravni fakultet Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, str. 115-138.

- (29) Kim, B., Benekos, P. J., & Merlo, A. V. (2015). Sex offender recidivism revisited. *Trauma, Violence & Abuse*, 17(1), pp. 105-117.
- (30) Kingston, D. A. (2010). *The offence progression in sexual offenders: An examination of the self-regulation model of the offence process*. Unpublished doctoral dissertation. Ottawa: University of Ottawa.
- (31) Kingston, D. A., & Bradford, J. M. (2013). Hypersexuality and recidivism among sexual offenders. *Sexual Addiction & Compulsivity*, 20(1-2), pp. 91-105.
- (32) Kingston, D., Yates, P., & Firestone, P. (2011). The self-regulation model of sexual offending: Relationship to risk and need. *Law and Human Behavior*, 36(3), pp. 215-224.
- (33) Krivični zakonik RS (2019). Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005-ispr., 107/2005-ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019. Dostupno na: <https://www.paragraf.rs/propisi/krivicni-zakonik-2019.html>
- (34) Kuzmanović, M. (2018). *Uticaj specijalizovanog penalnog tretmana na redukciju rizika recidivizma kod seksualnih delinkvenata* (doktorska disertacija). Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- (35) Langevin, R., & Curnoe, S. (2007). The therapeutic challenge of the learning impaired sex offender. *Sexual Offender Treatment*, 2(1), pp. 1-10.
- (36) Långström, N., Enebrink, P., Laurén, E. M., Lindblom, J., Werkö, S., & Hanson, R. K. (2013). Preventing sexual abusers of children from reoffending: systematic review of medical and psychological interventions. *British Medical Journal*, 347(f4630), pp. 1-11.
- (37) Lindsay, W. R., Ward, T., Morgan, T., & Wilson, I. (2007). Self-regulation of sex offending, future pathways and the Good Lives Model: Applications and problems. *Journal of Sexual Aggression*, 13(1), pp. 37-50.
- (38) MacKenzie, D. L. (2006). *What works in corrections: reducing the criminal activities of offenders and delinquents*. NY: Cambridge University Press.
- (39) Mamula, M. (2011). *Seksualno nasilje u Hrvatskoj 2000-2010*. Zagreb: Ženska soba – Centar za seksualna prava. Dostupno na: <http://zenskasoba.hr/docs/Seksualno%20nasilje%20izvjestaj%202011.pdf>
- (40) Marshall, W. L., Jones, R., Ward, T., Johnston, P., & Barbaree, H. E. (1991). Treatment outcome with sex offenders. *Clinical Psychology Review*, 11(4), pp. 465-485.
- (41) Martínez-Catena, A., Redondo, S., Frerich, N., & Beech, A. R. (2016). A dynamic risk factors-based typology of sexual offenders. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 61(14), pp. 1623-1647.
- (42) Martinson, R. (1974). *What works: Questions and answers about prison reform*. The Public Interest.
- (43) McGrath, R. J., Cumming, G. F., Burchard, B. L., Zeoli, S., & Ellerby, L. (2010). *Current practices and trends in sexual abuser management: The Safer Society 2009 North American Survey*. Brandon, Vermont: Safer Society Press.
- (44) McGrath, R. J., Lasher, M. P., & Cumming, G. F. (2012). The sex offender treatment intervention and progress scale (SOTIPS). *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 24(5), pp. 431-458.
- (45) Moore, L. (2012). *A comparison of offence history and post-release outcomes for sexual offenders against children in New Zealand who attended or did not attend the Kia Marama Special Treatment Unit*. Master's Theses. University of Canterbury: Department of Psychology.

- (46) Mpofu, E., Athanasou, J. A., Rafe, C., & Belshaw, S. H. (2016). Cognitive-behavioral therapy efficacy for reducing recidivism rates of moderate- and high-risk sexual offenders: A scoping systematic literature review. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 62(1), pp. 170-186.
- (47) Nicholaichuk, T., Gordon, A., Gu, D., & Wong, S. (2000). Outcome of an institutional sexual offender treatment program: A comparison between treated and matched untreated offenders. *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 12(2), pp. 139-153.
- (48) Olver, M. E., & Wong, S. C. P. (2013a). A description and research review of the Clearwater sex offender treatment programme. *Psychology, Crime & Law*, 19(5-6), pp. 477-492.
- (49) Olver, M. E., & Wong, S. C. P. (2013b). Treatment programs for high risk sexual offenders: Program and offender characteristics, attrition, treatment change and recidivism. *Aggression and Violent Behavior*, 18(5), pp. 579-591.
- (50) Olver, M. E., Wong, S. C. P., & Nicholaichuk, T. (2009). Outcome evaluation of a high intensity sex offender treatment program. *Journal of Interpersonal Violence*, 24(3), pp. 522-536.
- (51) Olver, M. E., Wong, S. C., Nicholaichuk, T., & Gordon, A. (2007). The validity and reliability of the Violence Risk Scale-Sexual Offender version: Assessing sex offender risk and evaluating therapeutic change. *Psychological assessment*, 19(3), pp. 318-329.
- (52) Petrović, N. (2010). Rasprostranjenost nasilja u porodici u Vojvodini. U: V. Nikolić Ristanović (ur.), *Nasilje u porodici u Vojvodini*. Novi Sad: Pokrajinski sekretarijat za rad, zaštitu i ravnopravnost polova i Viktimološko društvo Srbije, str. 20-48.
- (53) Purvis, M., Ward, T., & Willis, G. (2011). The Good Lives Model in practice: Offence pathways and case management. *European Journal of Probation*, 3(2), pp. 4-28.
- (54) Republički zavod za statistiku (2019). *Bilten 653 – Punoletni učinioци krivičnih dela u Srbiji, 2018. – prijave, optuženja i osude*. Preuzeto sa: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2019/Pdf/G20195653.pdf>
- (55) Rettenberger, M., & Craig, L. A. (2016). Actuarial risk assessment of sexual offenders. *The Wiley Handbook on the Theories, Assessment and Treatment of Sexual Offending*, pp. 609-641.
- (56) Rich, P. (2011). *Understanding, assessing, and rehabilitating juvenile sexual offenders (2nd ed.)*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- (57) Ristow, I., Foell, J., Kärger, C., Borchardt, V., Li, S., Denzel, D., Witzel, J., Drumkova, K., Beier, K., Kruger, T. H. C., Ponseti, J., Schiffer, B., Schiltz, K., Walter, H., & Walter, M. (2019). Expectation of sexual images of adults and children elicits differential dorsal anterior cingulate cortex activation in pedophilic sexual offenders and healthy controls. *NeuroImage: Clinical*, 23(101863), pp. 1-11.
- (58) Ryan, M., McCauley, M., & Walsh, D. (2018). The virtuous circle: a grounded theory exploration of the Good Lives Model. *Sexual Abuse*, 31(8), pp. 908-929.
- (59) Schmucker, M., & Lösel, F. (2017). Sexual offender treatment for reducing recidivism among convicted sex offenders: a systematic review and meta-analysis. *Campbell Systematic Reviews*, 13(1), pp. 1-75.
- (60) Seewald, K., Rossegger, A., Gerth, J., Urbaniok, F., Phillips, G., & Endrass, J. (2017). Effectiveness of a risk-need-responsivity-based treatment program for violent and sexual offenders: Results of a retrospective, quasi-experimental study. *Legal and Criminological Psychology*, 23(1), pp. 85-99.
- (61) Seto, M. C. (2018). *Pedophilia and sexual offending against children: Theory, assessment, and intervention (2nd ed.)*. Washington: American Psychological Association.

- (62) Smidt, W. J., Kamphuis, J. H., Wever, E. C., & Van Beek, D. J. (2014). A comparison of the predictive properties of nine sex offender risk assessment instruments. *Psychological assessment*, 26(3), pp. 691-703.
- (63) Stinson, J. D., & Becker, J. V. (2013). *Treating sex offenders: An evidence-based manual*. New York: Guilford Press.
- (64) Thakker, J., & Ward, T. (2010). Relapse Prevention: A critique and proposed reconceptualisation. *Behaviour Change*, 27(3), pp. 154-175.
- (65) Thakker, J., Ward, T., & Tidmarsh, P. (2006). A reevaluation of relapse prevention with adolescents who sexually offend: A Good-Lives Model. In H. E. Barbaree & W. L. Marshall (Eds.), *The juvenile sex offender*. New York: Guilford Press, pp. 313-335.
- (66) Thornton, D. (2002). Constructing and testing a framework for dynamic risk assessment. *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 14(2), pp. 139-153.
- (67) Ward, T. (2010). Punishment or therapy? The ethics of sexual offending treatment. *Journal of Sexual Aggression*, 16(3), pp. 286-295.
- (68) Ward, T., & Hudson, S. M. (2000). A self-regulation model of relapse prevention. In: Laws, D.R., Hudson, S.M., Ward, T., (eds.), *Remaking relapse prevention with sex offenders: A sourcebook*. Thousand Oaks, CA: Sage, pp. 79-101.
- (69) Ward, T., & Gannon, T. A. (2006). Rehabilitation, etiology, and self-regulation: The comprehensive good lives model of treatment for sexual offenders. *Aggression and Violent Behavior*, 11(1), pp. 77-94.
- (70) Ward, T., & Stewart, C. A. (2003). The treatment of sex offenders: Risk management and good lives. *Professional Psychology: Research and Practice*, 34(4), pp. 353-360.
- (71) Ward, T., & Willis, G. M. (2016). Responsivity dynamic risk factors and offender rehabilitation: A comparison of the good lives model and the risk-need model. In: D.R. Laws, W. O'Donohue (Eds.), *Treatment of sex offenders*. Cham: Springer, pp. 175-190.
- (72) Ward, T., Melser, J., & Yates, P. M. (2007). Reconstructing the Risk-Need-Responsivity model: A theoretical elaboration and evaluation. *Aggression and Violent Behavior*, 12(2), pp. 208-228.
- (73) Ware, J., & Bright, D. A. (2008). Evolution of a treatment programme for sex offenders: Changes to the NSW Custody-based intensive treatment (CUBIT). *Psychiatry, Psychology and Law*, 15(2), pp. 340-349.
- (74) Webster, S. D. (2005). Pathways to sexual offense recidivism following treatment. *Journal of Interpersonal Violence*, 20(10), pp. 1175-1196.
- (75) Willis, G. M., Prescott, D. S., & Yates, P. M. (2013). The Good Lives Model (GLM) in theory and practice. *Sexual Abuse in Australia and New Zealand*, 5(1), pp. 3-9.
- (76) Willis, G. M., Yates, P. M., Gannon, T. A., & Ward, T. (2012). How to integrate the Good Lives Model into treatment programs for sexual offending. *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 25(2), pp. 123-142.
- (77) Wilson, R. J., Cortoni, F., & McWhinnie, A. J. (2009). Circles of Support & Accountability: A Canadian national replication of outcome findings. *Sexual Abuse: A Journal of Research and Treatment*, 21(4), pp. 412-430.
- (78) Witkiewitz, K., & Marlatt, G. A. (2007). Overview of relapse prevention. In: K. Witkiewitz & G. A. Marlatt (Eds.), *Therapist's guide to evidence-based relapse prevention*. Academic Press, pp. 3-17.
- (79) Wood, R. M., Grossman, L. S., & Fichtner, C. G. (2000). Psychological assessment, treatment, and outcome with sex offenders. *Behavioral Sciences & the Law*, 18(1), pp. 23-41.
- (80) Woodrow, A. C., & Bright, D. A. (2010). Effectiveness of a sex offender treatment programme: A risk band analysis. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 55(1), pp. 43-55.

- (81) World Health Organization. (2012). *Understanding and addressing violence against women: Sexual violence* (No. WHO/RHR/12.37). World Health Organization. Available from: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/77434/WHO_RHR_12.37_eng.pdf
- (82) Yates, P. M. (2003). Treatment of adult sexual offenders: A therapeutic cognitive-behavioral model of intervention. *Journal of Child Sexual Abuse*, 12(3-4), pp. 195-232.
- (83) Yates, P. M. (2013). Treatment of sexual offenders: Research, best practices, and emerging models. *International Journal of behavioral consultation and therapy*, 8(3-4), pp. 89-95.
- (84) Yates, P. M., & Ward, T. (2007). Treatment of sexual offenders: Relapse prevention and beyond. In: K. Witkiewitz & G. A. Marlatt (Eds.), *Therapist's guide to evidence-based relapse prevention*. Academic Press, (pp. 215-234).
- (85) Youssef, C. (2013). Community maintenance programs for sexual offenders. *Journal of Offender Rehabilitation*, 52(3), pp. 217-232.
- (86) Youssef, C., Casey, S., & Birgden, A. (2017). Potential underpinnings for community maintenance programs for sexual offenders. *Aggression and Violent Behavior*, 36, pp. 108-117.
- (87) *Zakon o posebnim merama za spečavanje vršenja krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima* (2013). Službeni glasnik RS, br. 32 od 8. aprila 2013. Dostupno na: <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2013/32/1/reg>
- (88) Žunić-Pavlović, V., i Kovačević, R. (2011). *Penološka rehabilitacija – zakonski, teorijski i praktični aspekti*. Tuzla: OFF-SET.

BASIC TREATMENT MODELS FOR ADULT SEXUAL OFFENDERS

Sexual delinquency is a worldwide problem that affects people of all social and cultural backgrounds, leaving many detrimental consequences for direct and indirect victims as well as the community. The socio-political reaction to sexual offending has changed throughout history. The initial reaction involved an extremely retributive approach, but the development and humanization of society forced the focus of treatment to expand to foster positive potential in the offender's personality and behavior. The main objective of this paper is to present the basic models of treatment of sex offenders that are supported by the research results: Relapse prevention model, Self-regulation model, Risk-need-responsivity model and Good lives model. The paper will also discuss the incidence of sexual delinquency in Serbia, as well as current findings in the field of sex offender assessment.

KEYWORDS: *sexual delinquency / sex offenders / models of treatment / cognitive-behavioral interventions*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2020 / Vol. XXXIX / 1 / 81-94
Pregledni naučni rad
Primljeno: 07. marta 2020. godine
Prihvaćeno: 14. aprila 2020. godine
UDK: 343.85:343.91-053.6(497.11)

STANJE I TENDENCIJE KRIMINALITETA MALOLETNIKA U REPUBLICI SRBIJI*

Nikola Vujičić*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Kriminalitet maloletnika predstavlja jednu od tema koja zavređuje posebnu pažnju naučne i stručne javnosti, budući da je reč o postupanju sa onom kategorijom učinilaca koja se neretko označava kao posebno osetljiva. U ovom radu, nakon ukazivanja na teorijske aspekte predmetne problematike i neke od mnogobrojnih studija, pre svega longitudinalne i studije o samooptuživanju, autor sagledava kretanje maloletničkog kriminaliteta u Republici Srbiji, u periodu od 2009. do 2018. godine (desetogodišnji presek) na osnovu zvaničnih statističkih podataka i pokazatelja, koje registruje Reublički zavod za statistiku. Posebna pažnja, posvećena je prijavljenom i presuđenom kriminalitetu, vrsti izrečenih krivičnih sankcija, ali i poređenju sa kriminalitetom punoletnih lica. Imajući u vidu da se poslednjih nekoliko godina često govori o izmenama krivičnog zakonodavstva u ovoj materiji, koje su po svoj prilici i vrlo izvesne, te se u tom smislu iznose i mnoge (ne)proverene izjave u pogledu uvećanja broja registrovanih krivičnih dela izvršenih od strane maloletnika, osnovni cilj rada je da se analizom zvaničnih podataka ukaže na stanje i tendencije maloletničkog kriminaliteta u Republici Srbiji.

KLJUČNE REČI: maloletnici / fenomenologija / prijave / osude / Srbija

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E - mail: nikola.vujicic.law@gmail.com

UVOD

Ljudsko ponašanje, naročito ono koje se označava kao društveno neprihvatljivo, oduvek je zavrđivalo posebnu pažnju društvenih nauka. Kada je reč o ponašanjima koja su opisana u posebnom delu krivičnog zakona, veliki broj istraživanja poslednjih decenija je usmeren na problematiku maloletničke delinkvencije, odnosno maloletničkog kriminaliteta, pri čemu bi takva istraživanja trebalo da doprinesu, ne samo boljem razumevanju svih pitanja i nedoumica koja se na tom polju javljaju, već da se na osnovu određenih zaključaka daju predlozi u *de lege ferenda* smislu. Ipak, i pored velikog broja sprovedenih studija, o uzrocima nasilja kod ove kategorije ispitanika i dalje se ne zna dovoljno, usled problema koji se javljaju na teorijskom i metodološkom planu (Savage, Wozniak, 2016: 1).¹ Navedeni problemi koji se javljaju u praksi, svakako ne umanjuju značaj istraživanja koja su do sada sprovedena, pri čemu su u ovoj oblasti od posebne važnosti longitudinalne studije, kao i studije samoopuživanja (Ignjatović, 2013: 83-88; 109-111).

Etiološka objašnjenja nasilja se po prirodi stvari moraju temeljiti na razumevanju ljudske agresivnosti, o čijem poreklu postoji spektar konkurentnih koncepcija. Danas široko prihvaćeni multifaktorski, „ekološki“ modeli objašnjenja nasilja, premda nude komprehenzivnu platformu za koncipiranje preventivnih intervencija, prikrivaju i dalje aktuelnu podeljenost stavova i uverenja o poreklu agresivnosti, a koja variraju u rasponu od instinktivističke teze Konrada Lorenca, do teorije socijalnog učenja Alberta Bandure (Simeunović-Patić, 2017: 175). U literaturi koja je posvećena maloletničkoj delinkvenciji, ukazano je na niz varijabli koje utiču na delinkventno ponašanje, pri čemu se sa pravom ukazuje na činjenicu da ispitivanje faktora rizika može biti od značaja za uspešno reagovanje u cilju prevencije maloletničkog kriminaliteta (Church, Wrahton & Taylor, 2009: 3).

Kako Loeber sa saradnicima pravilno primećuje, longitudinalne studije su bile ključne u otkrivanju razvojnih puteva delinkvencije, budući da su na jedan sveobuhvatan način pokušale da sagledaju sve moguće uticaje koji dovode do

¹ Na ovom mestu, bez želje za zauzimanjem bilo kakvog stava, ukazujemo da problemi postoje već i u pogledu razumevanja osnovne terminologije. Naime, u našoj kriminološkoj literaturi se ukazuje na značaj razlikovanja maloletničke delinkvencije i maloletničkog kriminaliteta, pri čemu delinkvencija predstavlja vršenje u pravu kažnjivih radnji (delikata) što znači - ne samo krivičnih dela, nego i prekršaja, privrednih prestupa, a tu spadaju i disciplinske krivice. U tom smislu, maloletnički kriminalitet je uži pojam u odnosu na maloletničku delinkvenciju (Ignjatović, 2015: 20). Ipak, ni ovo shvatanje nije apsolutno, jer se neretko pomenuta dva termina poistovećuju (*to shvatanje je u jednom delu diskursa (bilo) prisutno i kod nas, vid. npr. Milutinović, 1990.*) pri čemu se uvodi i pojam antisocijalnog ponašanja, koji ima drugačije i šire značenje (Newburn, 2007: 717-718) koji pod pojmom maloletničke delinkvencije podrazumeva vršenje krivičnih dela od strane maloletnika, a ne i druga neželjena ponašanja koja bi se mogla svrstati u tzv. antisocijalna ponašanja (Škulić, 2011: 26-27). Primera radi, vandalizam, izazivanje buke u toku noći, ispisivanje grafita i sl. navode se kao klasični primeri antisocijalnog ponašanja mladih (Joyce, Wain, 2010). Sa druge strane, iako su npr. autori grafita mlade, najčešće maloletne osobe, pri čemu je grafitni način izražavanja motivisan mladalačkom željom da se na takav način bude viđen, u literaturi se sa pravom ukazuje da na ovakav način mladi često mogu da izvrše neko od krivičnih dela koja se u kriminološkoj literaturi označavaju kao zločini mržnje (Mršević, 2015: 213-214). U tom smislu, granica između antisocijalnog i kriminalnog ponašanja može biti tanka.

nastanka kriminaliteta maloletnika (Loeber *et al.* 1999: 249).² U jednoj poznatoj longitudinalnoj studiji, koja je sprovedena u šest različitih gradova, u okviru tri zemlje, ispitan je razvojni tok fizičke agresije u detinjstvu (deca uzrasta od pet do sedam godina) i njena povezanost sa (ne)nasilnim ponašanjem u adolescenciji. Rezultati su pokazali da među dečacima postoji kontinuitet u problematičnom ponašanju od detinjstva do adolescencije i da je takav kontinuitet posebno akutan kada rano problematično ponašanje ima oblike fizičke agresije. Hronična fizička agresija tokom osnovne škole, posebno povećava rizik za kontinuirano fizičko nasilje, kao i za druge nenasilne oblike prestupništva tokom adolescencije. Ono što je važno naglasiti, jeste da je ovakav zaključak pre svega rezervisan za dečake, ali ne i za devojčice. Naime, iako su među dečacima i devojčicama primetne sličnosti u razvojnem toku fizičke agresije tokom detinjstva, na osnovu dobijenih rezultata se ne pokazuje jasna povezanost između fizičke agresije u detinjstvu i nasilničkog ponašanja maloletnika u periodu adolescencije (Broidy *et al.* 2003: 222-224).³ Takođe, vršenje krivičnih dela u periodu adolescencije, jedan je od najčešćih faktora rizika na koji se ukazuje u nauci, a čije prisustvo uvećava šanse za vršenje krivičnih dela u kasnijim fazama života, odnosno za recidiv (Haynie, 2001: 1050). Ipak, ne treba ispustiti iz vida da npr. mladalački bunt ne mora da se posmatra kao nešto što je inicijalno loše, primarno je normalan i zdrav, ali ako nema sadržaj, nešto životno afirmativno ka čemu može da se okrene, onda skreće u stranu i hvata se za zavodljive bizarne životne stilove kvaziheroja, koje propagira industrija laži. Mladim ljudima je svojstvena potreba za društvenom moći i popularnošću, a što se ostvaruje i nasilničkim ponašanjem, nasilničkim ponašanjem kroz koji se traga za sopstvenim identitetom (prema: Ćirić, 2015: 180).

Kada je reč o neregistrovanim krivičnim delima maloletnika, studije samoopuživanja imaju veliki značaj. Iako se nastanak ovog vida istraživanja vezuje za SAD i period tridesetih i četrdesetih godina dvadesetog veka, nakon čega je ovaj metod izučavanja tamne brojke kriminaliteta prenet najpre u skandinavske, a potom i ostale zemlje zapadne Evrope, prva komparativna - međunarodna studija samoopuživanja *Nordic Drafter Study* je sprovedena u periodu od 1961-1964. godine, a njome su bile obuhvaćene nordijske zemlje. Ovom studijom, stvorena je nova metodologija ispitivanja maloletničkog kriminaliteta (Kivivuori, 2011: 19). Ankete o samoopuživanju usmerene su na sve vrste krivičnih dela, pri čemu je veći stepen verovatnoće da će biti prikupljene informacije o lakšim krivičnim delima, posebno o onim za koje je najmanje verovatno da će / da bi rezultirala hapšenjem u praksi (Agnew, Brezina, 2012). Kada je reč o savremenim istraživanjima ovog tipa, najpoznatija serija ispitivanja na globalnom nivou je *International Self-Report Delinquency Study - ISRD* (Međunarodna anketa samoprijavljivanjem

² Tako je, primera radi, u longitudinalnim studijama koje datiraju iz pedesetih godina prošlog veka, započeto proučavanje faktora rizika koji su uključivali biološke i ekološke uticaje (Zolkoski, Bullock, 2012: 2296).

³ Postoji niz istraživanja koja ispituju problem veze između nasilja, rodnog identiteta i rodnog režima na poluperiferiji. Istraživači koji se bave rodno zasnovanim nasiljem, ističu ključni značaj hegemonog maskuliniteta koji uključuje nasilje kao potvrdu muškog identiteta, koji je naročito prisutan u periodu adolescencije (prema: Hughson, 2015: 191).

delinkvencije). Poslednje sprovedena studija - ISRD3, značajna je i za naš region, budući da su mnoge balkanske zemlje, uključujući i Srbiju, po prvi put uzele učešće u anketnom ispitivanju (prema: Bezić, 2014: 433).

Ispitivanje (ISRD3) koje je sprovedeno u Republici Srbiji, u periodu od 2013. i 2014. godine, obuhvatilo je ukupno 1.344 ispitanika, učenika 20 škola koje se prema stepenu obrazovanja klasifikuju na gimnazije, srednje stručne škole i osnovne škole. Shodno tome, uzorkom je obuhvaćeno 11 srednjih i 9 osnovnih škola (Kovačević, 2016: 19). Dobijeni podaci, između ostalog, pokazuju da u strukturi delinkvencije u užem smislu dominiraju imovinska dela, odnosno ponašanja koja su usmerena protiv imovine, bilo da se radi o oduzimanju tuđe stvari (različiti oblici krađe) ili o uništenju i oštećenju tuđe stvari, odnosno imovine (vandalizam i pisanje grafita). Kada je u pitanju struktura delinkvencije maloletnih lica prema polu, istraživanjem nisu zabeležene statistički značajne razlike između dečaka i devojčica u pogledu upuštanja u ponašanja koja predstavljaju delinkvenciju u širem smislu, i to tokom njihovog života. Međutim, nalazi pokazuju da se dečaci češće upuštaju u vršenje različitih vidova delinkvencije u užem smislu nego devojčice, pri čemu su razlike posebno izražene u slučaju vandalističkog ponašanja, nošenja oružja ili drugih predmeta kojima mogu da se nanese teške telesne povrede, učestvovanja u tuči i nanošenju povreda drugome u tuči, dakle, u slučaju ponašanja koja su povezana sa ispoljavanjem agresije i nasiljem (Čopić, 2016: 46). Na ovom mestu, važno je ukazati i na činjenicu da podaci koji su objavljeni u poslednjem izdanju *European Sourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics* (Evropski izvornik) a koja publikacija je bazirana pre svega na pravosudnim statistikama koje objavljuju zvanični državni organi unutar evropskih država, takođe pokazuju da maloletnici uglavnom vrše imovinska krivična dela. Prema navedenoj publikaciji, prosečno učešće maloletnika u populaciji prestupnika u periodu od 2007. do 2011. godine iznosi oko 9.3% (Aebi *et al.*, 2014: 78).

Mada se pravosudnim statistikama neretko upućuju zamerke, one i dalje imaju jednu od najznačajnijih uloga kada je reč o sagledavanju rasprostranjenosti kriminaliteta u jednoj državi, pre svega sa aspekta broja prijava, optuženja i osuda. Kao takve, daju jednu opštu sliku, koja bi morala da se sagleda prilikom lociranja problema, postavljanja istraživačkih zadataka i ono što je možda najznačajnije, prilikom izmena odredaba krivičnog zakonodavstva (naravno, ne kao jedini značajan parametar). Poslednjih nekoliko godina, neretko se ukazuje na nužne potrebe izmena maloletničkog krivičnog pravosuđa u Republici Srbiji, pre svega osnovnog propisa - Zakona o maloletnim učinocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica (ZMUKD). Tako je Ministarstvo pravde Republike Srbije u toku 2015. godine predstavilo Nacrt novog Zakona o maloletnim učinocima krivičnih dela i zaštiti maloletnih lica u krivičnom postupku, koji ipak nije usvojen, da bi potom, u februaru 2018. godine formiralo radnu grupu, čiji je zadatak da sačini izmene i dopune osnovnog propisa iz 2005. godine, koje bi pre svega trebalo da doprinesu proširenju liste i mogućnosti primene vaspitnih naloga, kao svojevrsne alternative zatvaranju, što je u skladu sa savremenim tendencijama i pravosuđem po

meri deteta. Predmet ovog rada nije sagledavanje zakonodavnog okvira, međunarodnih standarda i davanje predloga u *de lege ferenda* smilu,⁴ već je osnovni cilj da se, imajući u vidu važeći propisi, sagleda kretanje kriminaliteta maloletnika u Republici Srbiji, u periodu od 2009. do 2018. godine (*desetogodišnji presek*) na osnovu podataka koje beleži Republički zavod za statistiku.

1. FENOMENOLOŠKA DIMENZIJA

Republički zavod za statistiku (RZS) sredinom jula meseca 2019. godine, objavio je podatke - Bilten o *maloletnim* učinocima krivičnih dela (*u nastavku*: Bilten)⁵ kao i Bilten o *punoletnim* učinocima krivičnih dela⁶, oba za 2018. godinu, u okviru kojih su, pored detaljne analize prijave, optuženja i osuda za navedenu godinu, dostupni i opšti podaci o kretanju kriminaliteta u periodu od 2009. do 2018. godine (*desetogodišnji presek*).⁷

1.1. Prijavljena krivična dela

U posmatranom periodu, prosečno učešće maloletnika u ukupnoj strukturi prijavljenih krivičnih dela iznosi 3.74% (3.564 prijavljenih dela) pri čemu je u poslednje posmatranoj godini zabeleženo minimalno učešće od 2.87% (2.744 prijavljenih dela). Ukoliko se prijavljena krivična dela maloletnika posmatraju nezavisno od kriminaliteta punoletnih lica, najveći broj prijava je zabeležen u 2011. godini (4.323 prijavljenih dela) a najmanji broj u 2018. godini. Detaljan prikaz po godinama i procentualno učešće maloletnika u ukupnoj strukturi dela u periodu od 2009. do 2018. godine, dat je u Tabeli 1.

⁴ Na ovom mestu, ukazujemo na rad koji se, između ostalog, detaljno bavio analizom međunarodnih standarda u ovoj oblasti. Stevanović, I. & Vujičić, N. (2019) Adequate Training of Juveniles Deprived of Liberty: A Step Toward Successful Reintegration. In: Pavlović, Z. (ed.) *Protection of the Rights of the Child "30 Years After the Adoption of the Convention of the Rights of the Child"*. Novi Sad: Provincial Protector of Citizens – Ombudsman & Institute of Criminological and Sociological Research, pp. 255-282.

⁵ Republika Srbija: Republički zavod za statistiku (2019) *Bilten: maloletni učinoci krivičnih dela u Republici Srbiji, 2018 - prijave, optuženja i osude*. Beograd: Republički zavod za statistiku.

⁶ Republika Srbija: Republički zavod za statistiku (2019) *Bilten: punoletni učinoci krivičnih dela u Republici Srbiji, 2018 - prijave, optuženja i osude*. Beograd: Republički zavod za statistiku.

⁷ Iako je fokus rada na maloletnim učinocima krivičnih dela, na odgovarajućim mestima će biti izršena komparacija kriminaliteta maloletnih i punoletnih učinilaca krivičnih dela u Republici Srbiji, sa ciljem da se sagledaju osnovne sličnosti i razlike između navedene dve kategorije učinilaca.

Tabela 1. Prijavljena krivična dela u periodu od 2009. do 2018. godine.

PRIJAVE				
Godina	Punoletni	Maloletni	Ukupno	Maloletni % učešće
2009	100026	3497	103523	3.38
2010	74279	3747	78026	4.80
2011	88207	4323	92530	4.67
2012	92879	3913	96792	4.04
2013	91411	3844	95255	4.04
2014	92600	3110	95710	3.25
2015	108759	3355	112114	2.99
2016	96237	3643	99880	3.65
2017	90348	3465	93813	3.69
2018	92874	2744	95618	2.87
PROSEK	92762	3564.1	96326.1	3.74

Na osnovu dostupnih podataka, a u odnosu na višegodišnji prosek (3.564) primetne su oscilacije u broju prijavljenih krivičnih dela koja vrše maloletna lica. Kao što se može videti na Slici 1, u periodu od 2010. zaključno sa 2013. godinom, taj broj je bio iznad prosečnih vrednosti, da bi od 2014. godine bio zabeležen pad, pri čemu se jedino u 2016. godini ponovo beleži blagi porast (3.643) da bi u 2017. a naročito u 2018. godini ta brojka bila znatno ispod proseka (primeru radi, u 2018. godini je za 20.8% prijavljeno manje dela u odnosu na 2017. godinu, odnosno 23% manje u odnosu na desetogodišnji prosek).⁸

Ukoliko bi se sagladale stope⁹, odnosno broj prijavljenih krivičnih dela maloletnika na 100.000 stanovnika¹⁰, desetogodišnji prosek iznosi 51, dok je u poslednje posmatranoj - 2018. godini stopa iznosila 39 (sa druge strane, prosečna stopa

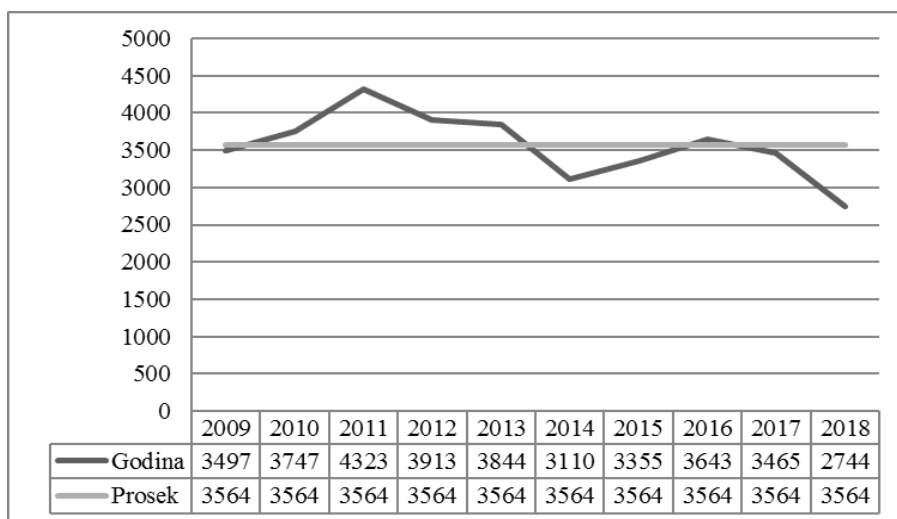
⁸ Mada se na osnovu datih parametara jasno vidi da se poslednjih godina mahom registruje manji broj prijavljenih dela izvršenih od strane maloletnika, u javnosti su početkom 2020. godine, izneti suprotni stavovi, odnosno da je „broj krivičnih dela koja čine maloletnici, drastično povećan pre nekoliko godina, a u poslednje tri zadržan je isti visok nivo”. Izvor: <http://www.politika.rs/sr/clanak/446755/Zakon-ne-moze-nista-mladima-od-14-godina>, pristupljeno: 27.2.2020. godine.

⁹ U krivičnim naukama, pre svega kriminologiji, ukazuje se da apsolutne brojke koje sadrže pravosudne statistike, same po sebi ne znače mnogo. Na osnovu apsolutnih pokazatelja, moguće je, njihovim dovođenjem u vezu sa drugim podacima, utvrditi njihove odnose (izražene relativnim brojevima). Iz tog razloga, kvota kriminaliteta (tzv. stope) daju nam mnogo značajnije podatke o određenoj kriminalnoj pojavi (Ignjatović, 2013: 98).

¹⁰ Za parametar ukupnog broja stanovnika u Republici Srbiji, uzet je podatak RZS, odnosno procena iz 2018. godine, prema kojoj u Republici (bez AP Kosovo i Metohija) živi ukupno 6.982.604 stanovnika.

prijavljenih dela punoletnih lica, u datom periodu iznosi 1,328). Dakle, prema ovoj vrsti pokazatelja, kriminalitet maloletnika nije u porastu, naprotiv.

Slika 1. Kretanje kriminaliteta maloletnika u Republici Srbiji u periodu od 2009. do 2018. godine.

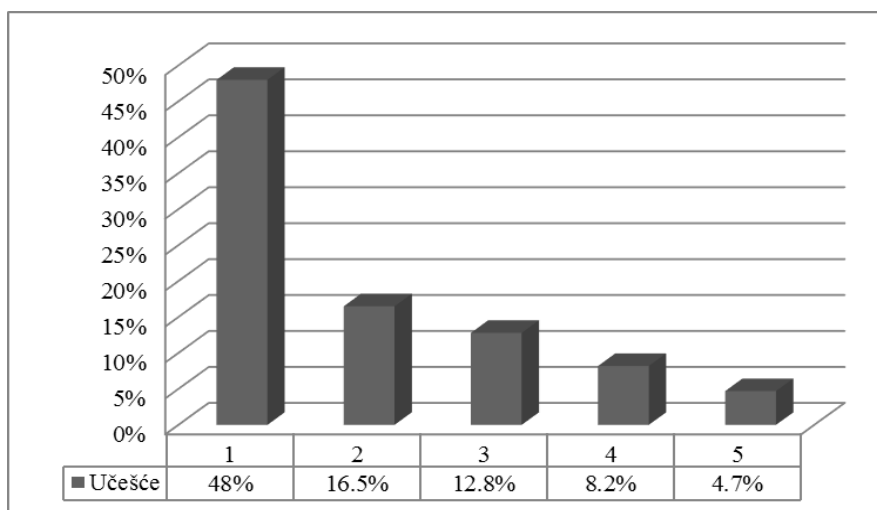
Kada je reč o polnoj strukturi, učešće devojčica u ukupnom broju prijavljenih lica iznosi 10.8%. Taj podatak je sličan i kod punoletnih lica, odnosno osobe ženskog pola sa 10.2% učestvuju u ukupnoj strukturi prijavljenog kriminaliteta. Najveći broj maloletnika - 45.1% ima završenu osnovnu školu, sa nepotpunom osnovnom školom je 17.1% lica, 16.5% ima završenu srednju školu, dok je najmanje onih ispitanika koja su bez škole - 2% (podatak nije dostupan za 19.3% lica). Podaci o obrazovanju se relativizuju, budući da je reč o licima koja su i dalje uključena u obrazovni proces. Naime, oko 2/3 maloletnika se i dalje školuje (62.8% redovno i 3% vanredno) dok je van obrazovnog procesa ukupno 10.1% (podatak nije dostupan za 24.1% lica). Kada je reč o teritorijalnoj distribuciji, primetna je znatna razlika između maloletnih i punoletnih učinioaca krivičnih dela. Prema sistematici koja je primenjena u *Biltenu*, distribucija prijavljenog kriminaliteta sagledava se kroz sledeću podelu: *sever* (obuhvata grad Beograd i Vojvodinu) i *jug* (sa jedne strane obuhvata Šumadiju i zapadnu Srbiju, a sa druge južnu i istočnu Srbiju). Posmatrajući ove kriterijume, u statističkoj jedinici sever, zabeleženo je učešće od 31.7% (u Beogradu 5.6%, a u Vojvodini 26.1%) dok je u statističkoj jedinici jug zabeleženo učešće od 68.3% (Šumadija i zapadna Srbija 28.5%, južna i istočna Srbija 39.8%).¹¹ Sa druge strane,

¹¹ Ovakvi podaci, samo sa znatno manjom razlikom: sever (44%) i jug (56%) bili su prisutni i u analizi koju je autor ovog rada izvršio pre nekoliko godina, odnosno zaključno sa 2014. godinom (vid. Vujičić, 2017: 223). Sa druge strane, sa pravom se u našoj literaturi ukazuje da bi buduća

kod punoletnih lica, postoji relativna ujednačenost između dve osnovne statističke jedinice sever (52%) i jug (48%).

Struktura prijavljenog kriminaliteta maloletnika za 2018. godinu potvrđuje da oni u Srbiji najčešće budu prijavljeni za krivična dela protiv imovine (48%). Iako krivična dela protiv imovine i dalje imaju primat, primetno je da je u odnosu na neke ranije periode taj procenat ipak smanjen, što ne bi bio problem da ujedno nije uvećan broj prijavljenih krivičnih dela protiv života i tela (16.5%). Na trećem mestu u strukturi dela se nalaze krivična dela iz grupe krivičnih dela protiv javnog reda i mira i pravnog saobraćaja (12.8%) potom krivična dela protiv zdravlja ljudi (8.2%) i na petom mestu krivična dela protiv sloboda i prava čoveka i građanina (4.7%) što je prikazano na Slici 2. Učešće krivičnih dela iz preostalih grupa krivičnih dela je neznatno.

Slika 2. Struktura prijavljenih krivičnih dela, prema grupama krivičnih dela, 2018. godina.

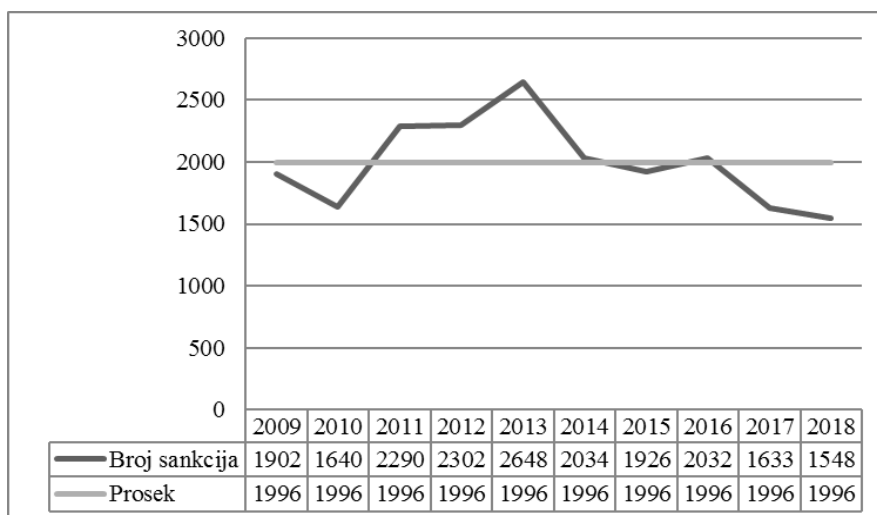

kriminološka istraživanja trebalo da objasne zašto je stopa prijavljenog kriminaliteta maloletnika znatno niža na severu u odnosu na jug (Ignjatović, 2015: 21).

1.2. Presuđeni kriminalitet

Ukoliko se posmatra kretanje broja izrečenih krivičnih sankcija prema maloletnim licima (*vaspitne mere i maloletnički zatvor*)¹² kao i slučaju prijavljenog kriminaliteta, od 2014. godine se beleži pad u odnosu na desetogodišnji prosek (1.996) uz napomenu da je od tada, jedino u 2016. godini zabeleženo nešto više izrečenih krivičnih sankcija (2.032). Takođe, u posmatranom periodu je najveći broj sankcija izrečen 2013. godine (2.648) dok je najmanje (1.548) izrečeno u 2018. godini. Detaljniji prikaz izrečenih krivičnih sankcija po godinama i u odnosu na višegodišnji prosek, dat je na Slici 3.

Slika 3. Izrečene krivične sankcije prema maloletnicima u Republici Srbiji u periodu od 2009. do 2018. godine.

Vrsta izrečene krivične sankcije - U ukupnoj strukturi izrečenih krivičnih sankcija prema maloletnicima, u periodu od 2009. do 2018. godine, najviše je vaspitnih mera, od kojih su: 9.657 (48.6%) mere pojačanog nadzora, potom 9.308 (46.9%) mere upozorenja i usmeravanja i 904 (4.5%) zavodske mere. Kada je reč o kazni maloletničkog zatvora, kao najtežoj krivičnoj sankciji koja se može izreći

¹² U okviru dostupnih Biltena, vaspitni nalozi se popisuju u okviru II sekcije - Optuženja, odnosno u okviru dela koji se tiče obustavljanja postupka pred većem za maloletnika. Kao jedan od razloga za obustavu postupka, navodi se i primena vaspitnog naloga, koji je u 2018. godini primenjen u svega 59 slučajeva (nešto više od 3% od ukupnog broja izrečenih sankcija). Upravo je to jedan od pokazatelja neophodnosti šire preмене vaspitnih naloga, odnosno mogućih izmena ZMUKD, koje bi trebalo da doprinesu njihovoj široj primeni u praksi.

maloletniku, od ukupnog broja svih izrečenih sankcija (19.955) ona je u desetogodišnjem periodu izrečena u svega 86 (0.4%) slučajeva.

Tabela 2. Vaspitne mere izrečene u periodu od 2009. do 2018. godine.

GODINA	VASPITNE MERE					
	Mlađi maloletnici			Stariji maloletnici		
	Mere upozorenja i usmeravanja	Mere pojačanog nadzora	Zavodske mere	Mere upozorenja i usmeravanja	Mere pojačanog nadzora	Zavodske mere
2009	363	387	41	471	573	48
2010	316	320	34	431	509	25
2011	452	467	60	562	692	44
2012	460	472	52	535	728	53
2013	471	559	64	651	818	77
2014	428	362	35	576	573	54
2015	386	320	38	594	543	36
2016	406	327	50	639	550	51
2017	360	270	36	490	431	39
2018	286	292	41	431	464	26
UK.	3928	3776	451	5380	5881	453

Ukoliko se vaspitne mere sagledaju sa aspekta dve kategorije učinilaca koje ZMUKD poznaje, ujednačenost postoji u broju izrečenih zavodskih mera prema mlađim (451) i starijim maloletnicima (453). Međutim, razlika je primetna u pogledu mera upozorenja i usmeravanja, sa jedne strane i mera pojačanog nadzora, sa druge. Naime, od ukupnog broja izrečenih mera upozorenja i usmeravanja, 58% je izrečeno starijim maloletnicima, dok je ta razlika u korist iste kategorije maloletnika još veća u pogledu broja izrečenih mera pojačanog nadzora - 61%. Drugim rečima, ako se sagleda procentualno uvećanje između različitih kategorija maloletnika i različitih vrsta vaspitnih mera, za 37% su mere upozorenja i usmeravanja češće izricane starijim maloletnicima, kao što je to slučaj i sa merama pojačanog nadzora - oko 56%. Detaljniji podaci, navedeni su u Tabelli 2.

Dužina trajanja postupka - Za predmetnu analizu, pre svega sa aspekta načela hitnosti, od posebnog je značaja i dužina trajanja postupka prema maloletnicima (*ovi podaci se odnose na sva prijavljena krivična dela, a ne samo na presuđeni kriminalitet*). U 2018. godini, oko 75% postupaka je završeno u periodu do šest meseci (od čega je preko 50% postupaka okončano u vrlo kratkom periodu - do dva meseca). U 17.5% postupci su trajali od šest meseci do godinu dana, dok su u 7.5% slučajeva postupci trajali duže od godinu dana.

ZAKLJUČAK

Delinkventno ponašanje maloletnika sa pravom zauzima posebno mesto u naučnom diskursu, pri čemu su istraživanja uglavnom postavljena tako da se ispituju, ne samo ponašanja koja su opisana u krivičnom zakonu, već pre svega ona ponašanja koja se smatraju društveno neprihvatljivim. Značaj studija koje sagledavaju neželjena ponašanja mladih u širem kontekstu, koji se sve češće označava kao antisocijalno ponašanje, doprinosi otkrivanju potencijalnih faktora rizika, sa jedne i protektivnih (zaštitnih) faktora, sa druge strane, što bi trebalo da ima direktne posledice u kreiranju određenih javnih politika koje se nalaze izvan krivičnog zakonodavstva koje u ovoj materiji ponajviše predstavlja *ultima ratio*.

Kratak prikaz određenih longitudinalnih i studija o samooptuživanju, koji je dat u uvodnim razmatranjima, kroz multidisciplinarni pristup daje odgovore na određena pitanja koja ostaju skrivena organima formalne socijalne kontrole. Mada su takve studije prilagođene mladima, ne treba zaboraviti da se dobijenim rezultatima ne može u potpunosti verovati. Osnovno nepoverenje u takve studije, pre svega studije o samooptuživanju, koje služe za otkrivanje tamne brojke kriminaliteta, leži u činjenici da ispitanici, usled anonimnosti prilikom popunjavanja anketnih pitanja, mogu davati netačne, najčešće preuveličane odgovore u pogledu izvršnih dela, nezavisno od toga što su upitnici kreirani na takav način da se uz dodatni set podpitanja proveravaju ranije dati odgovori.

Iako se prilikom objašnjenja svake društvene pojave, tako i kriminaliteta, polazi od teorija, prilikom davanja odgovora o rasprostranjenosti određene pojave, moraju se u obzir uzeti određeni sigurni parametri, koji ne ostavljaju mnogo prostora za različita tumačenja. Rasprostranjenost i osnovne karakteristike maloletničkog kriminaliteta u Republici Srbiji, u ovom radu su sagledane na osnovu zvaničnih podataka koje je u toku 2019. godine objavio Republički zavod za statistiku. Korišćeni Bilteni nisu izabrani slučajno, već su analizirani iz razloga što su se, u cilju opravdanja izmena ZMUKD, mnogi pozivali na zvanične statističke podatke, ukazujući na „alarmantno” stanje u ovoj oblasti. Analizirani podaci ukazuju na sledeće opšte karakteristike kriminaliteta maloletnika u Republici Srbiji:

- Prosečno učešće maloletnika u ukupnoj strukturi prijavljenih dela iznosi 3.74%. Kada je reč o stopama kriminaliteta, prosečna stopa iznosi 51 što je za oko 26 puta manje od stope kriminaliteta punoletnih lica. U 2018. godini, zabeleženo je najniže učešće od 2.87%, odnosno ukoliko govorimo o stopama, na 100.000 stanovnika, prijavljeno je svega 39 krivičnih dela izvršenih od maloletnih lica.
- Od 2014. godine se beleži pad u broju prijavljenih krivičnih dela izvršenih od strane maloletnika i taj trend je nastavljen do poslednje posmatrane godine, uz napomenu da je jedino u 2016. godini zabeležen blagi porast u odnosu na prosečne vrednosti.
- U 2018. godini, devojčice su prijavljene u 10.8% slučajeva, što je uglavnom ujednačeno sa procentualnim učešćem žena u strukturi prijavljenih krivičnih

dela punoletnih lica. U odnosu na ranije periode, može se reći da je zabeležen blagi porast.

- Najveći deo maloletnika ima završenu osnovu školu 45.1%, pri čemu ne treba zanemariti činjenicu da je oko 66% lica i dalje uključeno u obrazovni proces (podaci za 2018. godinu).
- Teritorijalna distribucija prijavljenih dela pokazuje da je u poslednje posmatranoj godini u statističkoj jedinici sever prijavljeno 31.7% dela, dok je u statističkoj jedinici jug prijavljeno 68.3% dela. Uzroke ovakve nejednačenosti je neophodno detaljnije ispitati u nekom od budućih istraživanja.
- Iako je u 2018. godini zabeleženo ne samo minimalno učešće u ukupnoj strukturi dela, već je i prema apsolutnim brojkama najmanje prijava bilo u navedenoj godini, lociran je problem u pogledu strukture prijavljenih dela. Naime, iako imovinski kriminalitet i dalje ima primat (48%) beleži se porast broja nasilnih krivičnih dela, uz napomenu da je u čak 16.5% slučajeva reč i prijavljenim delima iz krupe krivičnih dela protiv života i tela.
- Prosečan broj izrečenih krivičnih sankcija na godišnjem nivou iznosi 1.966, pri čemu se sudovi najčešće opredeljuju za izricanje vaspitnih mera, a najmanje za kaznu maloletničkog zatvora. Navedena praksa je u skladu sa opštim pravilima u postupanju sa ovom kategorijom učinilaca.
- Mere upozorenja i usmeravanja, kao i mere pojačanog nadzora, u desetogodišnjem periodu su češće izricane starijim maloletnicima, što nije slučaj sa zavodskim merama, koje su izricane u podjednakom broju prema obe grupe maloletnika.
- Može se oceniti da su postupci u najvećem broju slučajeva (75%) relativno brzo okončani, odnosno nisu trajali duže od šest meseci. Primedbu je moguće uputiti na račun postupaka koji su trajali duže od godinu dana (7.5%).

Na osnovu prikazanih podataka, može se zaključiti da je kriminalitet maloletnika poslednjih godina u opadanju, čime se opovrgavaju određeni navodi da se beleži porast u broju izvršenih krivičnih dela od strane maloletnika. Kao osnovna negativna karakteristika, može se oceniti porast broja prijavljenih nasilnih krivičnih dela u ukupnoj strukturi dela, koja pojava se ne može objasniti na osnovu sagledanih podataka, već iziskuje jedno sveobuhvatno multidisciplinarno istraživanje. Takođe, smatramo da bi trebalo omogućiti širu primenu vaspitnih naloga u praksi, koji su u 2018. godini primenjeni u svega 59 slučajeva.

LITERATURA

- (1) Aebi et al. (2014) *European Sourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics*. Helsinki: European Institute for Crime Prevention and Control.
- (2) Agnew, R. & Brezina, T. (2012) *Juvenile Delinquency, Causes and Control*. Oxford: Oxford University Press.
- (3) Bezić, R. (2014) Juvenile Delinquency in the Balkans: A Regional Comparative Analysis of the ISRD3 - Study Findings. In: Getoš-Kalac, A-M., Albrecht, H-J., Kilchling, M. (eds.) *Mapping the Criminological Landscape of the Balkans - A*

- Survey on Criminology and Crime with an Expedition into the Criminal Landscape of the Balkans*. Berlin: Duncker & Humblot, pp. 429-445.
- (4) Broidy, L.M. *et al.* (2003) Developmental Trajectories of Childhood Disruptive Behaviors and Adolescent Delinquency: A Six-Site, Cross-National Study. *Developmental Psychology*, 39(2), pp. 222-245.
 - (5) Church, W., Wrahton T. & Taylor, J. (2009) An Examination of Differential Association and Social Control Theory: Family Status and Delinquency. *Youth Violence and Juvenile Justice*, 7 (1), pp.
 - (6) Ćirić, J. (2015) Mladi i bunt. U: Stevanović, I. (ur.) *Maloletnici kao učinioci i žrtve krivičnih dela i prekršaja*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 179-189.
 - (7) Ćopić, S. (2016) Delinkventno ponašanje maloletnih lica: obim i struktura. U: Nikolić-Ristanović, V. (ur.) *Delinkvencija i viktimizacija maloletnih lica u Srbiji: Rezultati Međunarodne ankete samoprijavlivanjem delinkvencije*. Beograd: IGP Prometej, pp. 23-48.
 - (8) Enzmann, D. *et al.* (2018) *A Global Perspective on Young People as Offenders and Victims - First Results from the ISRD3 Study*. Cham: Springer International Publishing.
 - (9) Haynie, D. (2001) Delinquent Peers Revisited: Does Network Structure Matter?. *American Journal of Sociology*, 106.
 - (10) Hughson, M. (2015) Prilog razumevanju nasilja maloletnika u Srbiji: Perspektiva kritičkih studija muškaraca i maskuliniteta. U: Stevanović, I. (ur.) *Maloletnici kao učinioci i žrtve krivičnih dela i prekršaja*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 191-204.
 - (11) Ignjatović, Đ. (2015) Kriminalitet maloletnika: stara tema i nove dileme. U: Stevanović, I. (ur.) *Maloletnici kao učinioci i žrtve krivičnih dela i prekršaja*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 19-38.
 - (12) Ignjatović, Đ. (2013) *Metodologija istraživanja kriminaliteta*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
 - (13) Joyce, P., Wain, N. (2010) *A Dictionary of Criminal Justice*. London: Routledge.
 - (14) Kivivuori, J. (2011) *Discovery of Hidden Crime*. Oxford: Oxford University Press.
 - (15) Kovačević, M. (2016) Opis uzorka. U: Nikolić-Ristanović, V. (ur.) *Delinkvencija i viktimizacija maloletnih lica u Srbiji: Rezultati Međunarodne ankete samoprijavlivanjem delinkvencije*. Beograd: IGP Prometej, pp. 19-22.
 - (16) Loeber, R. *et al.* (1999) Behavioral antecedents to serious and violent juvenile offending: Joint analyses from the Denver Youth Survey, Pittsburgh Youth Study, and the Rochester Youth Development Study. *Studies in Crime and Crime Prevention*, 8, pp. 245-263.
 - (17) Mršević, Z. Maloletni autori grafita mržnje. U: Stevanović, I. (ur.) *Maloletnici kao učinioci i žrtve krivičnih dela i prekršaja*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 205-215.
 - (18) Newburn, T. (2007) *Criminology*. London: Willan Publishing.
 - (19) Savage, J., Wozniak, K. H. (2016) *Thugs and Thieves: The Differential Etiology of Violence*. Oxford: Oxford University Press.
 - (20) Simeunović-Patić, B. (2017) Prevencija nasilja mladih iz perspektive razvojne koncepcije Rišara Tromblija. U: Ignjatović, Đ. (ur.) *Kaznena reakcija u Srbiji VII deo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, str. 174-185.
 - (21) Stevanović, I. & Vujičić, N. (2019) Adequate Training of Juveniles Deprived of Liberty: A Step Toward Successful Reintegration. In: Pavlović, Z. (ed.) *Protection of the Right's of the Child "30 Years After the Adoption of the Convention of the Rights of the Child"*. Novi Sad: Provincial Protector of Citizens – Ombudsman & Institute of Criminological and Sociological Research, pp. 255-282.

- (22) Škulić, M. (2011) *Maloletničko krivično pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu & Službeni glasnik.
- (23) Vujičić, N. (2017) Phenomenological and Etiological Characteristics of Juvenile Crime in Serbia - Comparative Analysis. *Foreign Legal Life*, 61 (4), pp 219-237.
- (24) Zolkoski, S & Bullock, M. (2012) Resilience in children and youth: A review. *Children and Youth Services Review*, 34, pp. 2295-2303.

Ostalo:

- (25) Republika Srbija: Republički zavod za statistiku (2019) *Bilten: maloletni učinioci krivičnih dela u Republici Srbiji, 2018 - prijave, optuženja i osude*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- (26) Republika Srbija: Republički zavod za statistiku (2019) *Bilten: punoletni učinioci krivičnih dela u Republici Srbiji, 2018 - prijave, optuženja i osude*. Beograd: Republički zavod za statistiku.

STATUS AND TRENDS OF JUVENILE CRIME IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Juvenile delinquency is one of the topics that deserves special attention from the scientific and professional public, since it is about dealing with those categories of offenders who are often labeled as particularly sensitive. In this paper, after pointing out the theoretical aspects of the subject matter and some of the numerous studies, primarily longitudinal and self-reported studies, the author presents the trends of juvenile crime in the Republic of Serbia from 2009 to 2018 (10-year section) based on official statistics and indicators, which are registered by the Statistical Office. Particular attention was paid to the reported and adjudicated crime, the type of criminal sanctions imposed by the court, and the comparison of juvenile crime with adult crime. Bearing in mind that in the last few years there has been a lot of talk about changes in criminal legislation in this matter, which are probably very certain, and in that sense many (un)verified statements are made regarding the increase in the number of registered offenses committed by juveniles, the purpose of this paper is to analyze the status and trends of juvenile crime in the Republic of Serbia by analyzing official data.

KEY WORDS: juveniles / phenomenology / reported crime /
adjudication / Serbia

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2020 / Vol. XXXIX / 1 / 95-106
Pregledni naučni rad
Primljeno: 04. februara 2020. godine
Prihvaćeno: 19. februara 2020. godine
UDK: 343.2.01(4-672EU)
347.963(4-672EU)

KANCELARIJA EVROPSKOG JAVNOG TUŽIOCA – POTREBA ZA OSNIVANJEM I ULOGA U PRAVNOM SISTEMU EVROPSKE UNIJE

Petko Bijeljanin, MA*
Istraživački centar Banja Luka

Autor u radu razmatra pojedina pitanja u vezi sa uspostavljanjem i funkcionisanjem Kancelarije evropskog javnog tužioca. Naročito je razmotrena uloga Instituta u kontekstu pravnog sistema Evropske unije. Pre toga, dat je kratak osvrt na kontekst u kojem se razvijala ideja o uspostavljanju Kancelarije evropskog javnog tužioca. U delu rada koji se tiče potreba za uspostavljanjem Kancelarije, razmatran je pravni i političko-ekonomski ambijent u kojem egzistira ideja integracije u oblasti krivičnog prava Evropske unije. Posebno je ukazano na probleme koji su pratili proces relativnog „ustupanja“ suvereniteta nacionalnih jurisdikcija u oblasti krivičnog prava. Međutim, u radu je izneta teza da se sa formiranjem zajedničkog tržišta koje podrazumeva slobodno kretanje lica i robe, ukazala se potreba za jačom i zajedničkom saradnjom u kontroli spojnih granica Unije. To iz razloga što prekogranični kriminalitet i druge difuzne forme kriminaliteta sve negativnije utiču na budžet Evropske unije, a imajući u vidu sofisticiranost njihovih formi, neophodan je veći stepen saradnje država članica u krivičnim stvarima, pa čak i na uštrb relativnog „odricanja“ od apsolutnog suvereniteta u isledivanju krivičnopravnih stvari. U svakom slučaju, obezbeđivanje područja slobode, sigurnosti i pravde što je Unija „novom generacijom“ svoje normative postavila kao strateški cilj, biće mnogo lakše dostići ukoliko

* E-mail: petko_b@hotmail.com

Kancelarija evropskog javnog tužioca bude funkcionisala u skladu sa očekivanjima.

KLJUČNE REČI: Evropska unija / Kancelarija evropskog javnog tužioca / pravni sistem EU / budžet EU / finansijski interesi EU / prekogranični kriminal.

UVOD

Ideja o stvaranju jednog novog instituta Evropske unije, Kancelarije evropskog javnog tužioca (European Public Prosecutor's Office), nastala je krajem prošlog veka, a njenim tvorcima smatra se grupa profesora Krivičnog prava. Ta ideja je po prvi put predstavljena i prezentovana javnosti u dokumentu *Corpus Juris*¹ 1997. godine, a kasnije je, 2000. godine u tzv. „Fiorentinskom nacrtu“ obnovljena i dodatno razrađena. Ova dva dokumenta bila su polazna osnova za nastanak Zelene knjige o krivičnopravnoj zaštiti finansijskih interesa Zajednice i uspostavljanju Kancelarije evropskog tužioca², koju je Komisija predstavila krajem 2001, ideja dodatno razrađena, nakon serije akademskih i političkih debata, ali i reakcija javnosti. Postoje i takva tumačenja prema kojima je Kancelariju evropskog tužioca trebalo osnovati i organizovati po uzoru na sličan institut koji postoji u SAD (Herlin – Karnell, Diez, 2019:8).

Pravni osnov za uspostavljanje Kancelarije evropskog tužioca nalazi se u Ugovoru o funkcionisanju Evropske unije u kojem je članom 86. predviđena mogućnost uspostavljanja Kancelarije evropskog tužioca i to po dobijanju saglasnosti Evropskog parlamenta. Koncept postojanja Kancelarije evropskog tužioca, svakako je posledica redefinisavanja fundamentalnih principa i okvira Evropske unije kao naddržavnog entiteta. Naime, kako je to često isticano u relevantnoj literaturi, Ugovor o Evropskoj Uniji je strukturu Unije postavio na tzv. „tri stuba“ od kojih se jedan od njih (treći) odnosi na saradnju u oblastima policije i pravosuđa (Košutić et al., 2013: 141).

Uspostavljanje Kancelarije evropskog javnog tužioca svakako je jedan od odgovora na rast stope kriminaliteta u okvirima Evropske unije, a naročito prekograničnog, kako onog koji se odvija na teritorijama više država u okviru Unije, tako i onog koji obuhvata i države ne-članice. Tako je Savet EU tokom 2017. godine doneo Uredbu 2017/1939 o sprovođenju bliske saradnje u vezi sa osnivanjem Kancelarije evropskog javnog tužioca.³ To i dalje nije značilo i samo uspostavljanje Kancelarije, imajući u vidu predviđene pravne mehanizme za njeno uspostavljanje. Uredba o

¹ Dostupno na: http://ec.europa.eu/budget/budget_detail/current_year_en.htm, pristup 29.10.2019.

² European Commission, Green Paper on Criminal-law Protection of the Financial Interests of the Community and the Establishment of a European Prosecutor, COM(2001) 715 final

³ Council Regulation EU 2017/199 of 12 October 2017 implementing enhanced cooperation on the establishment of the European Public Prosecutor's Office (Official Journal of the European Union 293/2017)

osnivanju Kancelarije⁴ može se doneti isključivo jednoglasnom odlukom Saveta uz saglasnost Parlamenta (Matić, Reljanović, 2014:136). Međutim, ovako kruto postavljen model osnivanja Kancelarije, donekle je ublažen ostavljanjem mogućnosti osnivanja Kancelarije evropskog javnog tužioca modelom pojačana saradnje među državama članicama. U slučaju nepostojanja konsenzusa u Savetu, grupa koju mora činiti najmanje devet država članica može upotrebiti mehanizam za uspostavljanje pojačane saradnje i osnovati Kancelariju koja će delovati isključivo nad njihovim teritorijama, tj. na području saglasnih država. Tako su: Belgija, Bugarska, Kipar, Češka, Finska, Francuska, Grčka, Hrvatska, Litvanija, Luksemburg, Nemačka, Portugalija, Rumunija, Slovačka, Slovenija i Španija, inicijalno, zvaničnim putem obavestili Evropski parlament, Savet i Komisiju o nameri da učestvuju i sarađuju u uspostavljanju Kancelarije evropskog javnog tužioca. U međuvremenu se lista članica koje su se pridružile Uredbi o osnivanju Kancelarije evropskog javnog tužioca dodatno proširila.

1. POTREBA ZA OSNIVANJEM KANCELARIJE EVROPSKOG JAVNOG TUŽIOCA

Pitanje nadležnosti u krivičnopravnim stvarima je od osnivanja preteča sadašnje Evropske unije predstavljalo značajan pravni, ali i politički problem. O tome svedoči i činjenica da Ugovori o Evropskim zajednicama ne sadrže niti jednu krivičnopravnu odredbu, niti se na bilo koji način osvrću na oblast krivičnog prava (Matić, Reljanović, 2014: 133).

Međutim, iako ideja današnje Evropske unije dominantno počiva na tržišnoj zajednici, vremenom je uočeno da se finansijski interesi Evropske unije moraju biti zaštićeni, a da dotadašnji fleksibilni mehanizmi koji krivičnopravni progon u potpunosti ostavljaju u isključivu ingerenciju nacionalnih država članica nisu pokazali očekivane rezultate. Zato su i pre uspostavljanja bilo kakvog pravnog osnova počeli da se održavaju povremeni, a vremenom sve češći sastanci ministara država članica zaduženih za oblasti pravosuđa i unutrašnjih poslova na kojima su uglavnom bila razmatrana bezbednosna pitanja. U literaturi se može pronaći i da saradnja u krivičnim stvarima između država članica otpočinje još 1975. godine, kada je na jednom od sastanaka Evropskog saveta, uspostavljena neformalna grupa TREVI⁵ (Terrorism, Radicalism, Extremism, Violence International), koja danas ne postoji. Ta grupa je nastala kao vid reagovanja na terorističke pretnje u Evropi, budući da INTERPOL nije uspostavljao nadležnost kada je reč o delima političke prirode, tj. o političkom kriminalitetu.

Ipak, sa formiranjem zajedničkog tržišta koje podrazumeva slobodno kretanje lica i robe, ukazala se potreba za jačom i zajedničkom saradnjom u kontroli spojnih

⁴ Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/HTML/?uri=CELEX:32017R1939&from=EN>, pristup, 23.10.2019.

⁵ Grupa nazvana prema čuvenoj fontani u Rimu, budući da se sastanka tamo i održao

granica Unije (Lopandić, 2001: 62), ali i kooperacijom u cilju suzbijanja radnji koje štete budžetu Evropske unije. Postoje i autori koji napominju da interesovanje institucija Evropske unije za zaštitu svojih finansijskih interesa počinje sa procesom njenog proširenja (Kostić, 2018: 15). Čak je 1995. godine u toj oblasti usvojena Konvencija o zaštiti finansijskih interesa Evropskih zajednica, koja je kasnije, Direktivom o borbi protiv krivičnih dela na štetu finansijskih interesa Evropske unije iz 2017. godine, stavljena van snage. U svakom slučaju, priroda funkcionisanja Evropske unije uticala je da ona kao političko-ekonomski entitet postane izrazito vulnerabilna.

To nije samo stav upućene akademske javnosti, već su to imali u vidu i države članice Unije koje su istovremeno bile i članice grupe *Trevi*. One su svojevremeno pokrenule tzv. *Projekat Trevi 1992* sa ciljem proučavanja i analize pitanja u vezi sa prekograničnim kriminalom koji otvara brojna bezbednosna pitanja koja se implifikuju na formirano jedinstveno tržište. Kako bi taj jedinstveni tržišni prostor zaživeo u praksi i kako bi bile efikasne privredne transakcije među državama članicama EU, bilo je neophodno postepeno ukinuti kontrole na unutrašnjim granicama između članica, kao i fizičke-administrativne barijere kretanju.

Saradnja u oblasti pravosuđa i unutrašnjih poslova inicijalno nije bila predviđena osnivačkim Ugovorom iz Rima. Razlog takvom stanju stvari bio je utemeljen stav da je uređenje rada organa u dve navedene oblasti osnovni oslonac suverene države, s obzirom na značaj koji ove politike imaju za osiguranje monopola sile unutar jedne države. Stoga, sve do kraja Hladnog rata, saradnja u oblasti pravosuđa i unutrašnjih poslova ostajala je u isključivoj nadležnosti država članica. Iako je nespremnost za odricanje od suvereniteta nacionalnih država u krivičnim stvarima opšte mesto, potreba za saradnjom i zajedničkom aktivnošću odista je bila uzrokovana zajedničkim tržištem gde su različitost procedura i sporost u razmeni informacija nacionalnih država članica, u značajnoj meri uticali na neefikasnost u borbi protiv finansijskog kriminaliteta čije štetne posledice ugrožavaju finansijske interese Unije.

Tek sa usvajanjem Ugovorom iz Mastrihta, krivično pravo, koje je do tada bilo „ignorirano“ u okviru pravnog sistema Evropske unije, postaje deo tzv. trećeg stuba Evropske unije. Države članice su polako nastojale da deo svojih krivičnihopravnih nadležnosti prenesu na institucije Unije, što je donekle i formalizovano 29. oktobra 2004. godine, sa potpisivanjem Ustavnog ugovora u Rimu (Matić, Reljanović, 2014:134). Međutim, Francuska i Holandija na referendumu nisu podržale takav Ustavni ugovor, te je novim osnivačkim ugovorom potpisanim 17. decembra 2007. godine u Lisabonu, zapravo preuzeta velika većina krivičnihopravnih odredbi Ustavnog ugovora, što jasno pokazuje tendenciju razvoja prava Evropske unije u smeru integrisanja krivičnihopravnih odredbi u tzv. komunitarno pravo.

Na perspektivu država članica o potrebi za osnivanjem Kancelarije evropskog javnog tužioca, tj. o potrebi komunitarne saradnje u krivičnim stvarima, uticali su i empirijski pokazatelji da osude za pronevere i finansijske prevare prema zvaničnim podacima značajno variraju širom EU: samo se u 45,7% ovakvih slučajeva u zemljama članicama pokreću istrage nacionalnih pravosudnih organa dok je procenat osuđujućih presuda samo 42,3% (videti IP/13/709). Ovo znači da mnogi

akteri kriminalnih radnji koji protivpravno prisvajaju novac poreskih obveznika uspevaju da „umaknu pravdi“⁶ Postoje i podaci prema kojima je Evropska unija pre uspostavljanja Kancelarije evropskog javnog tužioca godišnje beležila gubitke od oko € 600 miliona na osnovu prevarnih radnji u vezi sa njenim budžetom.⁷

Naročito treba imati u vidu aktuelne procese globalizacije koji su multiplikovali prekogranične veze, a rezultat toga su intenzivirane konekcije u ekonomskoj, političkoj i kulturološkoj sferi. Mnogi autori navode da je *ratio* koji je ležao u osnovi inicijative za uspostavljanje Kancelarije evropskog javnog tužioca zapravo bila činjenica da postojanje razlika u krivičnopravnim, ali i poreskopravnim propisima među državama članicama, od pojedinih stvari „poreske rajeve“ gde organizovani kriminal i korupcija prosperiraju (Tupman, 1998: 44; Quirke, 1999: 23). Naglašavamo značaj globalizacije kao procesa, i prekograničnog kriminala koji je u dobroj meri potpomognut njime budući da je još ranije, pre osnivanja Kancelarije, bilo predloga da se nadležnost Evropskog javnog tužioca može proširiti i na ozbiljna dela prekograničnog kriminala.

Na scenu, dakle, stupa fenomen poznat kao „kupovina jurisdikcije“, a koji označava potrebu da se pronade zemlja u kojoj je dozvoljeno ono što je zabranjeno u sopstvenoj. Na primer, otrovni otpad se može odlagati u zemlji u kojoj taj proces nije ili je nedovoljno regulisan propisima. U nekim zemljama se čak i podmićivanje stranih službenika i zvaničnika (kako bi se obezbedilo dobijanje ili obnavljanje ugovora) tretiralo kao trošak poslovanja koji se može odbiti od poreske osnovice. Advokati, računovođe, bivši predstavnici vladinih tela i vojske, često se pojavljuju kao savetnici kontroverznih biznismena, nakon što napuste službu. Oni često pružaju savete o tome na koji način je delotvorno obavljati nezakonite aktivnosti, a da se time ne povređuju zakoni zemlja gde se takve radnje vrše. Otuda pojedine zemlje ne zabranjuju određene aktivnosti, koje se u drugim državama smatraju zabranjenim, a često su i inkriminisane. Širok je spektar aktivnosti koje su u jednom delu sveta kažnjive, ali se ipak mogu preduzimati tako što će se „eksportovati“ tamo gde je to moguće, kako bi se nastavilo uživanje u njihovim plodovima (Passas, 2003: 37).

Pored procesa globalizacije kao nesumnjivo važnog faktora, treba istaći i značaj vrtoglavog razvoja tehnologije, naročito mogućnosti koje pruža internet. Jednostavno rečeno, internet tehnologije stvaraju okruženje u kojem ne postoji više potreba da akteri vrše „velike“ zločine koji konsekventno nose i velike rizike po njih, jer sada jedna osoba može učiniti više „sitnih dela“ koja podrazumevaju značajno manje rizike. Savremeni pljačkaš banke, primera radi, radije će razmišljati o izvršenju krvičnog dela krađe tako što će recimo, 50 miliona puta ukrasti po jednu britansku funtu, iz fotelje svog udobnog i bezbednog doma, nego o krađi od 50

⁶ Dostupno na: <https://europa.rs/sta-ce-raditi-kancelarija-evropskog-javnog-tuzioca/>, pristup 22.10.2019.

⁷ Dostupno na: <https://www.eppgroup.eu/newsroom/news/european-public-prosecutor-plugging-the-600-million-hole>, pristupio, 23.10.2019.

miliona funti odjednom, budući da to sa sobom nosi i veliki rizik za učinioca, kao i da zahteva visok nivo organizacionih, kriminalnih i drugih veština (Wall, 2007: 70).

U svakom slučaju, kao što je to predviđeno brojnim dokumentima Evropske unije, a tako i Uredbom o osnivanju Kancelarije evropskog javnog tužioca,

2. TREĆI STUB EVROPSKE UNIJE

Ugovor o EU iz Maastrichta je utvrdio oblasti koje potpadaju pod saradnju u tzv. trećem stubu, tj. u oblastima unutrašnjih poslova i pravosuđa (eng. Justice and Home Affairs). Tu spadaju:

1. Politika azila;
2. Pravila kojima se reguliše prelazak i kontrola spoljnih granica;
3. Imigraciona politika i pitanja stranaca (ulazak i kretanje, prebivalište, mogućnost zapošljavanja, suzbijanje ilegalnih migracija);
4. Borba protiv zavisnosti od droga;
5. Borba protiv prevara na međunarodnom nivou;
6. Pravosudna saradnja u građanskim stvarima;
7. Pravosudna saradnja u krivičnim stvarima;
8. Saradnja carinskih organa;
9. Policijska saradnja.

Nakon usvajanja i stupanja na snagu Lisabonskog ugovora, razvoj krivičnog prava Evropske unije, koje je do tada bilo predmet komunitarnog regulisanja samo u tragovima, doživelo je promene koje se sa današnje tačke gledišta mogu označiti kao suštinske promene. Lisabonski ugovor je na određeni način i ukinuo institucionalne podele na stubove, iako je taj koncept u teoriji široko prihvaćen, a usvajanje redovnog zakonodavnog postupka, koji podrazumeva donošenje odluka kvalifikovanom većinom sada se primenjuje i u oblasti pravosudne i policijske saradnje. Unapređena je demokratska kontrola, jačanjem uloge Evropskog parlamenta (EP) i nacionalnih parlamenata država članica. Proširena je nadležnost Evropskog suda pravde (ESP), i omogućeno je pristupanje EU, sada kao pravnog subjekta, Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima.

Treći stub postojanja i funkcionisanja Evropske unije svodi se na pitanja koja se odnose na *bezbednost i pravosuđe* Unije. S tim u vezi, važno je imati u vidu da se integracijski procesi u oblasti privrede i u oblasti bezbednosti nikako ne mogu poistovetiti. Naime, privreda kao društveno- ekonomski, a u ogromnoj meri i politički fenomen, zahteva stalni rast koji se između ostalog, postiže i prodorom na druga tržišta. To naročito imajući u vidu kontekst geografske veličine većine država članica Evropske unije.

Kada pak reč o pitanju bezbednosti, stvari izgledaju sasvim drugačije. To posebno i z razloga što se tu radi o znatno osetljivijim temama, te države nisu olako spremne da dozvole bilo kakvu mogućnost gubitka apsolutne kontrole nad krivičnom jurisdikcijom u okviru svojih administrativnih granica. Takvo stanje stvari stoji u osnovi razlog što je sam proces osnivanja Kancelarije tekao izrazito usporenim tempom, uz neskrivenu sumnju mnogih od država članica. Pored toga, u tom leži i odgovor strogih i zahtevnih procedura.

Odluku o osnivanju Kancelarije evropskog javnog tužioca, naime, donosi Savet EU jednoglasno, nakon što dobije saglasnost Evropskog parlamenta. Budući da se radi, o kako smo prethodno naveli politički i državnički uopšte osetljivom pitanju, teško je postići saglasnost svih država članica. Zbog toga je Ugovorom o funkcionisanju EU predviđeno da, ukoliko se o tome ne postigne jednoglasna odluka u Savetu EU, najmanje devet država članica može podneti Evropskom savetu predlog akta o osnivanju Kancelarije evropskog javnog tužioca, čime se postupak u Savetu obustavlja.⁸ Ukoliko u naredna četiri meseca ne bude postignut konsenzus, Evropski savet vraća predlog akta Savetu na dalje postupanje. U suprotnom, najmanje devet država članica može među sobom uspostaviti unapređenu saradnju i osnovati Kancelariju, pa o tome obavestiti Evropski savet, Evropski parlament i Evropsku komisiju. O proširenju ovlašćenja Kancelarije evropskog tužioca odlučuje Evropski savet, koji takvu odluku donosi jednoglasno nakon što dobije saglasnost Evropskog parlamenta i konsultuje se sa Evropskom komisijom. Evropska komisija je 2013. godine podnela Savetu EU predlog uredbe o osnivanju Kancelarije evropskog javnog tužioca. Nakon bezuspešnog pokušaja da obezbedi saglasnost svih država članica Savet EU je 12. oktobra 2017. doneo Uredbu o primeni unapređene saradnje na osnivanje Kancelarije evropskog javnog tužioca. Odluku o učešću unapređenoj saradnji donelo je 20 država članica (Austrija, Belgija, Bugarska, Kipar, Hrvatska, Češka, Estonija, Nemačka, Grčka, Španija, Finska, Francuska, Italija, Letonija, Litvanija, Luksemburg, Portugalija, Rumunija, Slovenija i Slovačka).⁹

U skladu sa Ugovoru iz Lisabona, pravosudni sistem Evropske unije sastoji se od Evropskog suda pravde, Prvostepenog suda i sudskih veća pod čijim okriljem je 2004. godine osnovan Službenički tribunal. Uloga ovih sudskih tela jeste da se brinu o poštovanju prava prilikom tumačenja i primene ovog Ugovora.

Evrodžast (*Eurojust*) je agencija Evropske unije osnovana sa ciljem da se poboljša saradnja među državama - članicama u krivičnim stvarima, u smislu povećanja efikasnosti u radu nacionalnih službi u suzbijanju transnacionalnih oblika kriminala i terorizma kroz značajno povećan obim razmene informacija, uz omogućen direktan kontakt stručnih lica iz policije i pravosuđa država članica. Agencija je osnovana 2002. godine Odlukom Saveta i nasledila je Pro-Evrojusta, telo koje je 10-ak meseci pre formiranja Evrodžasta, na privremenoj osnovi obavljalo iste zadatke. Važno je napomenuti da Evrodžast ima svojstvo pravnog lica zbog čega može i samostalno

⁸ Pojmovnik EU, Delegacija Evropske unije u Republici Srbiji, Beograd: 2018.

⁹ *Ibid.*

(naravno u postavljenim okvirima) istupati u pravnom prometu. To se po pravilu svodi na zaključivanje različitih sporazuma, memoranduma o saradnji i drugih protokolarnih pravnih akata. Nedavno je, primera radi zaključen i sporazum između Evrodžasta i Republike Srbije, kojim se jača saradnja naše zemlje sa EU kada su u pitanju terorizam i organizovani kriminal.¹⁰

Upravo je, svim dokumentima koji su prethodili Uredbi o osnivanju Kancelarije evropskog javnog tužioca bilo predviđeno osnivanje Kancelarije evropskog javnog tužioca koja bi nastala upravo iz Evrodžasta, sa sličnim ciljem postojanja, ali uz veće ingerencije koje bi garantovale srazmerno veću efikasnost u isleđivanju krivičnihopravnih stvari.

3. OSNIVANJE KANCELARIJE EVROPSKOG JAVNOG TUŽIOCA I ULOGA U PRAVNOM SISTEMU EVROPSKE UNIJE

Novembra 2017. godine, na snagu je stupila Uredba o osnivanju Kancelarije evropskog javnog tužioca (EU 2017/1939). Uredbom je predviđeno da se materijalno polje nadležnosti prostire na zaštitu finansijskih interesa Unije. Opseg dela za koja je nadležna Kancelarija, detaljno je uređen Direktivom 2017/1371 o suzbijanju prevara na štetu finansijskih interesa Unije krivičnopravnim merama. Međutim, tu se javlja problem, ne samo akademskog tumačenja pojma „finansijski kriminal“ tj. dela koja potpadaju pod tu kategoriju, već pravilnog određivanja pojma od strane zakonodavca. To pogotovo što prema prihvaćenom stavu u pravnoj literaturi, da pojam finansijskog interesa Unije treba tumačiti na ekstenzivniji način koji bi obuhvatio ne samo fiskalne interese, već i privredne i monetarne (Kostić, 2018: 23).

Određivanje privrednog kriminaliteta isključivo preko grupnog zaštitnog objekta nije uvek i najsigurniji put za definisanje privrednog kriminaliteta i krivičnih dela i ostalih delikta koji ga sačinjavaju, budući da su, kako u domaćem, tako i u pojedinim inostranim krivičnim zakonima, u grupi dela protiv privrede, propisana i dela koja štite društvene vrednosti koje nisu isključivo vezana za privredu (Stevanović, Cvetković, 2018: 55).¹¹ Tako prema važećem Krivičnom zakoniku Republike Srbije¹² u grupi krivičnih dela protiv privrede, pored onih dela koja su nedvosmisleno usmerena protiv privrede poput: *Prevara u obavljanju privredne delatnosti, Pronevera u obavljanju privredne delatnosti, Zloupotreba poverenja u obavljanju privredne delatnosti*, predviđena su i dela koja su direktno usmerljena protiv fiskalnog sistema. Radi se o sledećim delima: *Poreska utaja, Neuplaćivanje poreza po odbitku, Falsifikovanje novca, Falsifikovanje hartija od vrednosti,*

¹⁰ Dostupno na: <http://rs.n1info.com/Vesti/a533596/Srbija-i-Evrodžast-potpisale-sporazum.html>, pristup 10.10.2019.

¹¹ Više o tome: Kostić J., Zirojević M. (2017) Objekt zaštite krivičnih dela protiv privrede . U: Stevanović, I., Čolović V. (ur.) *Privredna krivična dela*, Beograd.

¹² Krivični zakonik ("Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016)

Falsifikovanje i zloupotreba platnih kartica. Primera radi, u konkretnom primeru, krivična dela koja ostvaruju negativne reperkusije u oblasti fiskalne sigurnosti i funkcionisanja, odnosno poreskog sistema su u većini krivičnopravnih sistema svrstana u grupu krivičnih dela koja nosi naziv „krivična dela protiv ekonomije“ (Kostić, Zirojević, 2017: 260).

Kako je predviđeno Uredbom, Kancelarija će biti smeštena u Luksemburgu gde se nalazi i sedište Evropskog suda pravde. Kancelarija je ustrojena tako da predstavlja složeni mehanizam u kojem postoji glavni evropski tužilac, evropski tužioci i tužioci koju deluju u državama članicama, odnosno delegirani ili lokalni tužioci.

Delegirani (lokalni) tužioci bi trebalo da budu i najdelotvorniji, tj. najoperativniji subjekti ovog mehanizma. Oni su deo su pravosuđa nacionalnih država članica, ali su prema Uredbi istovremeno i podređeni glavnom evropskom tužiocu. Takođe su samostalni u sprovođenju istraga i donošenju odluka koje se tiču krivičnih postupaka u kojima postupaju. Ovde je приметna potencijalna prepreka u radu lokalnih tužilaca, imajući u vidu podređenost kako glavnom tužiocu u domaćoj zemlji, tako i glavnom tužiocu Unije. Ostaje da se vidi kako će se u praksi ponašati delegirani tužioci koji će način ovaj potencijalni problem, ukoliko bude kočio funkcionisanje kancelarije, biti prevaziđen.

ZAKLJUČAK

Kancelarije evropskog javnog tužioca (*European Public Prosecutor's Office*) osnovana je kao izraz potrebe da se područje Evropske unije i funkcionalno pretvori u područje slobode, sigurnosti i pravde što je Unija „novom generacijom“ svoje normative postavila kao strateški cilj. Ispunjenje tog cilja biva u velikoj meri otežano usled aktuelnog društveno-ekonomskog poretka, kao i tokova i procesa koji ga prožimaju.

Do izražaja naročito dolaze proces globalizacije i razvoj novih, sofisticiranih (pametnih tehnologija). U prvom slučaju, radi se o procesu koji doprinosi rastu stope prekograničnog kriminala. On je svakako praćen i osnivanjem tzv. „kriminalnih preduzeća“ širom Unije, ali i ostatka sveta, uz formiranje „poreskih rajeva“ gde se prenose sumnjivi računi i poslovanja. Rezultat svega toga su ogromni finansijski gubici Unije koji prema pojedinim pretpostavkama dosežu i iznose od oko € 600 miliona.

Nesporno je da će uspostavljanje Kancelarije evropskog javnog tužioca doprineti efikasnijoj borbi protiv prekograničnog, naročito finansijskog kriminala. Međutim neophodno je uključiti u razmatranje i pitanje odricanja/zadržavanja suvereniteta u krivičnim stvarima. Još od nastanka Evropske Zajednice, tržište i privreda sa jedne, i suverenitet u krivičnim stvarima sa druge strane, imali su obrnut proporcionalan istorijsko-politički razvoj. Izražena osetljivost institucionalizovanja bilo kog mehanizma za krivični progon u okviru EU pravabila je praćena snažnim političkim debatama i različitim vrstama pritisaka u cilju da se nametne „svoj“ interes. O tome svedoče i brojne kontroverze i borbe u procesu na čijem kraju je kao prva glavna

evropska tužiteljka imenovana Laura Kovesi iz Rumuniji, koja je postala poznata kao odlučan borac protiv korumpiranih političara za vreme dok je bila na čelu Direkcija za borbu protiv korupcije u Rumuniji.

Konačno, uspostavljanje Kancelarije evropskog javnog tužioca svakako je prvi korak u nastojanju da se odlučnije i efikasnije uhvati u koštac sa izazovima koje nosi finansijski prekogranični kriminal, ali je, s tim u vezi, potrebno dodatno unaprediti pravni osnov funkcionisanja Kancelarija, a možda i najvažnije, pronaći balans između potrebe za očuvanjem interesa EU i očuvanja nacionalnog suvereniteta u krivičnim stvarima. Ponovo se dakle radi o političkoj volji kao glavnom motoru ili kočnici svakojakog razvoja. U svakom slučaju, Kancelariju evropskog javnog tužioca ne treba posmatrati kao suvišan organ u moru mehanizama EU prava, već kao konkretan momenat u procesu integracije krivičnog prava EU.

LITERATURA

- (1) Tupman, W. A. (1998) Supranational Investigation after Amsterdam, *The Corpus Juris and Agenda 2000*. *Information & Communications Technology Law*, 7(2).
- (2) Quirke, B. J. (1999) Fraud Against European Public Funds. *Crime, Law and Social Change* 31(3): 173-190.
- (3) Ester, K., Díez, C. (2019) Prosecuting EU Financial Crimes: The European Public Prosecutor's Office in Comparison to the US Federal Regime. *German Law Journal*, vol 19, 1191-1220.
- (4) Wall, D. (2007) *Cybercrime: The transformation of crime in the information age*. Cambridge: Polity.
- (5) Passas, N. (2003) Cross-border Crime and the Interface between Legal and Illegal Actors. In: van Duyne, P., et al. (eds.) *Upper world and Underworld in Cross-border Crime*. Tilburg: Wolf Legal Publishers.
- (6) Košutić, B. et al., (2013) *Uvod u pravo evropskih integracija*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- (7) Matić, M., Reljanović, M. (2014) *Evropska unija, proces pridruživanja, treći stub i značaj za javno tužilaštvo u Republici Srbiji*. Beograd: Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca.
- (8) Kostić, J., Zirojević, M. (2017) Objekt zaštite krivičnih dela protiv privrede. U: Stevanović I., Čolaković V. (ur.) *Privredna krivična dela*. Beograd. Institut za uporedno pravo, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (9) Kostić, J. (2018) *Krivičnopravna zaštita finansijskih interesa Evropske unije*. Beograd: Institut za uporedno pravo.
- (10) Lopandić, D. (2001) Osvrt na evoluciju drugog i trećeg stuba saradnje Evropske unije. *Revija za evropsko pravo* vol 1.
- (11) Bogdanović, A. (2018) *Pojmovnik EU*. Beograd: Delegacija Evropske unije u Republici Srbiji.
- (12) Stevanović, A., Cvetković, D. (2019) Pojma i karakteristike privrednog kriminaliteta. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 1/2019.

Pravni izvori

- (13) European Commission, Green Paper on Criminal-law Protection of the Financial Interests of the Community and the Establishment of a European Prosecutor', COM(2001) 715 final
- (14) Council Regulation EU 2017/199 of 12 October 2017 implementing enhanced cooperation on the establishment of the European Public Prosecutor's Office (Official Journal of the European Union 293/2017)
- (15) Krivični zakonik ("Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016)

Internet izvori

- (16) http://ec.europa.eu/budget/budget_detail/current_year_en.htm
- (17) <https://eur-lex.europa.eu/legal>
- (18) <https://europa.rs/sta-ce-raditi-kancelarija-evropskog-javnog-tuzioca/>
- (19) <http://rs.n1info.com/Vesti/a533596/Srbija-i-Evrodzast-potpisalesporazum.html>

EUROPEAN PUBLIC PROSECUTOR - NEED FOR ESTABLISHMENT AND ROLE IN THE LEGAL SYSTEM OF THE EUROPEAN UNION

In this paper the author speaks about the key aspects of the European Public Prosecutor's Office. The Lisbon Treaty provides a legal basis for the Member States of the European Union (EU) to establish a European Public Prosecutor (EPP) with competence to prosecute, in the courts of the Member States, crimes against the financial interests of the Union. It has to be underlined that the EU has a strong interest to counter financial crimes and fraud against the EU budget as those crimes that hamper the trust in the market and undermine consumer confidence to engage in internal market transactions. The creation of the EPPO marks a fundamental development in the fight against crimes affecting the EU's budget. It is also an important step towards creating a common criminal justice area in the European Union as a whole. Processes of globalization have multiplied cross-border links and intensified interconnectedness in the economic, political and cultural spheres. Inevitably, criminal enterprises have also become global making many harmful consequences for the EU budget. It is necessary to take into account the modern technology that facilitate the spreading of cross-border crime and its sophisticated forms that require the need for cooperation in criminal matters.

KEY WORDS: *European Union / the European Public Prosecutor's Office / the legal system of the EU / the EU budget / the financial interests of the EU / cross-border crime.*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2020 / Vol. XXXIX / 1 / 107-122
Pregledni naučni rad
Primljeno: 10. februara 2020. godine
Prihvaćeno: 04. marta 2020. godine
UDK: 316.723:343.56(091)

SOCIO-KULTURNI ASPEKT KOCKANJA KROZ ISTORIJU

Sladana Milošević*
Institut za mentalno zdravlje

Cilj rada je analiza socio-kulturnog aspekta kockanja kroz istoriju. Kockanje je aktivnost koja je oduvek bila prisutna u većini kultura. Stav i društvena reakcija prema kockanju menjaju svoj oblik u zavisnosti od različitih socio-kulturnih aspekata i dominantnih epoha datog vremena. Najpre se posmatralo kao greh, zatim kao oblik kriminalne aktivnosti i na kraju, kao bolest zavisnosti. Rasprostranjeno je u svim društvima i u različitoj meri, u zavisnosti od zakonskih odredbi, legalizovano. Danas, kao društvena pojava, podleže složenom determinizmu, prepoznaje se i tretira kao „poremećaj kontrole ponašanja“. Društvena stanja i procesi poput anomije, industrijalizacije, liberalizacije, moći medijske propagande, tranzicije, imperativa modusa „imati“ kao ishoda u tržišnoj utakmici, te slabljenja uticaja tradicionalne porodice, savremeno društvo postaje pogodno tlo za razvoj patološkog kockanja. Zaključna razmatranja su usmerena na preporuke u cilju podizanja svesti individua i porodica o značaju pravilnog tumačenja poruka savremenog društvenog konteksta, a u cilju prevencije kockanja.

KLJUČNE REČI: kockanje / patološko kockanje / socio-kulturni aspekt / istorija

* E - mail: sladjanamilo@gmail.com

UVOD

Od davnina, čovek je svojim aktivnostima težio samoostvarenju, stvaranju sopstvenog identiteta, da živi bolje i srećnije. Do sreće je dolazio na različite načine kroz praznoverje, narodnu mudrost, igru i slično (Koprek, 2013). Kako je igra u tesnoj vezi sa srećom, s jedne strane, kao stvaralac privremene, kratkotrajne sreće u trenutku njenog odigravanja, a s druge strane, sreća se vidi kao rezultat rizika usled igre (igre na sreću) i vezuje za materijalnu stranu, novac ili predmete od vrednosti. Suprotno igri kao potpunoj slobodi, kod igara na sreću u glavni kadar dolaze čovekov nagon i iracionalnost. Upravo, očekivanje i neizvesnost, omogućavaju čoveku prividan beg od realnosti i uspostavljenih pravila života i ideoloških smernica sticanja sreće i materijalnog blagostanja u životu (Božović, 2013). Ovakva iracionalna ponašanja stvaraju temelje za razvoj patološkog u čoveku, stoga danas svedočimo prekomernoj zavisnosti od igara na sreću i njenog štetnog uticaja na čovekovu egzistenciju, ali i na društvo čiji je član. Kockanjem čovek beži iz sopstvenog, zalazi u svet iracionalnog i lažnog kakav je „svet kocke“ (Nastasić, 2014). Kada kockanje preraste u stalni obrazac ponašanja i počne da stvara brojne društvene i individualne posledice dobija lice patologije. Postaje devijacija koja direktno utiče na funkcionisanje pojedinca, a indirektno i društva u celini. S obzirom da kockanjem pojedinac može brzo da smanji svoju napetost, izazove osećaj zadovoljstva, pobede i moći, sve češće ulazi u „neizvestan“ odnos sa kockom, uključuje sve veći broj igrača i doprinosi da kockanje postaje masovni fenomen. Razvoj društva i savremenog načina života uzrokovao je brojne promene, pa i promene u vezi sa prevalencijom kockara. O današnjem problemu kockanja govore nam same brojke, te ono što posebno zabrinjava je porast mladih kockara. Iako je kockanje mladih u većini zemalja ilegalno, podaci ukazuju da je na području Severne Amerike, Evrope i Australije u 2010. godini između 20% i 90% mladih učestvovalo u kockanju (Volberg et al., 2010, prema Rossen et al., 2016). Prema podacima istraživanja u periodu od 2000. do 2015. godine, stopa problematičnog kockanja u svetu iznosi od 0,4 % do 8,2%, dok stopa patološkog kockanja varira od 0,1% do 5%. Najniža stopa patološkog kockanja je u Australiji od 0,4% do 0,7%, zatim Americi od 2% do 5% i Evropi od 0,1% do 3,4%, a najviša u Aziji od 0,5 do 5,8% (Howe et al., 2019; Calado & Griffiths, 2016). U Evropi je stopa kockanja uglavnom konzistentna, osim u Švajcarskoj gde je 3,3%, Finskoj 5,5% i Estoniji 6,5% (Callado & Griffiths, 2016). Prema istraživanju Instituta za javno zdravlje „Milan Jovanović Batut“ u Srbiji 2014. godine, oko 3,7% odrasle populacije poseduje rizik od nekog oblika kockanja, od 1,1% do 2,0% poseduje umeren i viši rizik od kockanja (problematični kockari), dok 0,3% do 0,7% poseduje visok rizik od kockanja (patološko kockanje). Nakon ekstrapolacije na populaciju u Srbiji starosne dobi od 18 do 64 godine, procenjuje se da problem kockanja varira između 51 i 93 hiljade ljudi, od čega su 14 do 33 hiljade patološki kockari (Kilibarda i sar., 2014). Kako podleže složenom determinizmu i proizvod je interakcije bioloških, faktora ličnosti i socio - kulturnih faktora (Borrell & Boule, 2005; Hing et al., 2015; Scharpe, 2002). Pojedini faktori deluju direktno na nastanak kockanja, a neki poput društvenih, deluju posredno, zapravo delujući na pojedinca. Faktori koji doprinose razvoju kockanja bilo da su individualni ili socijalni poprimaju nove dimenzije, to jest

proširuju polje delovanja zahvaljujući tehnološko-tehničkom razvoju, ekonomskim promenama, kao i promenama na društveno-političkom planu. Na taj način nastaju nove vrste zavisnosti tzv. adiktivne zavisnosti (zavisnosti od interneta, kompjuterskih igara-„igrica“), što dovodi do usložnjavanja problema koji poprima oblike tihe nećujne epidemije (Radulović, 2014). Svedoci smo da upravo zbog sve bržeg razvoja informacionih tehnologija i većeg broja mesta na kojima se može kockati ili odigrati igre na sreću, kockanje postaje sve dostupnije a samim tim i opasnije.

Iako je kockanje kao štetna pojava sa nesagledivim posledicama, ukorenjena u svakodnevnoj aktivnosti pojedinca (postaje češća i rasprostranjenija od hemijskih zavisnosti), paradoksalno je i najblaže društveno regulisana (Cosgrave, 2008). Društvena regulacija varira u stepenu jačine i predstavlja diskreciono pravo pojedinih država. Uprkos tome što mnoge države i društvene zajednice ulažu velike napore da kockanje drže pod kontrolom, ono iznalazi način da se i dalje širi kako po broju učesnika, tako i novim kanalima (internetom, ilegalnim kockanjem) i pronalazi nove igrače. Samim tim, kockanje ostavlja posledice na individualnom planu (fizičko i psihičko zdravlje kockara), na planu socijalnog blagostanja (narušava porodično funkcionisanje, porodične vrednosti i sl.), te na širem društvenom planu. Zbog toga za mnoge države i kreatore politike postaje ozbiljan izazov kako uspostaviti ravnotežu između neophodne zaštite javnosti od prekomernog kockanja i prava pojedinaca da igraju u sigurnom okruženju za igre (Lycka, 2011). Usled kontinuirane ekspanzije ove društvene pojave važno je pronaći odgovore na nekoliko pitanja. Recimo, „Da li je kockanje oblik socijalnog funkcionisanja koji je široko rasprostranjen, donoseći čoveku određenu „dobit“?“ i „Da li se ova forma socijalnog funkcionisanja održava uz učešće „sistema“ koji povećava njen broj i forme postojanja?“, kao i „Da li se može staviti pod kontrolu i uz koja najefikasnija sredstva? Da bismo došli do odgovora najpre je neophodno da sagledamo faktore koji su doprineli i još uvek doprinose masovnom širenju i upotrebi kockanja.

1. RAZVOJ KOCKANJA KROZ ISTORIJU

Kockanje i igre na sreću su aktivnosti koje su prisutne u većini kultura tokom istorije čovečanstva. Arheološki i antropološki podaci ukazuju da je i najstariji pećinski čovek bio kockar (Petry, 2005). Artefakti o kockanju koji datiraju još od 2300. godine pre nove ere, pronađeni su u Kini. „Keno“ je igra koja je nastala u Kini i igrala se pomoću kartica sa brojevima od 1 do 80. Igraču je bilo dozvoljeno da zaokruži kombinaciju brojeva nakon čega bi se održala lutrija pomoću koje bi se određivao srećni dobitnik. Kockanje u praistorijskom dobu je uglavnom vezano za magijske i religijske obrede. Ti rituali su imali svrhu proricanja sudbine ili objašnjenja onoga što je bilo „neshvatljivo“. Korišćene su kockaste kosti gležnjeva ovaca, goveda ili pasa zvani Astragali, stare 4 000 godina (Forentzy & Turner, 2012). Šamani su bacanjem kostiju predviđali budućnost „tumačeći znakove od boga“, koji su im omogućili utvrđivanje najpogodnijeg perioda za setvu, žetvu, pa do toga da su ovi znakovi služili i utvrđivanju krivice kod osumnjičenih. Drevni narodi Južne Amerike, Asteci i Maje i Polinežani, Eskimi i afrički podsaharski narodi, verovali su da su bogovi

izmislili igre na sreću te su kockali pomoću kamenčića koji su bili obojeni belom ili crnom bojom. Osim što su se kladili na svoju imovinu, neretko i da li će preživeti neki teško oboleli član plemena, tako je pronađeno više od 10.000 izrezbarenih štapova, obruča, kockica i pikado strelica starih više od 700 godina. „Kockanje“ kao ritual je u početku predstavljao jednostavan proces, da bi s vremenom postajao sve složeniji i uključivao i prinošenje žrtve, kako bi se umilostivili bogovi da im pomognu u ratu (Ashley & Boehlke, 2012). Kocke koje su se prvi put pojavile u društvenim igrama u gradu na jugu Mesopotamije, 1300. pre nove ere i nazvane su „kraljevskom igrom „Ur“. „Borbene strelice“ su korejske karte za igru napravljene od nauljenog papira i svile iz šestog veka.

Kockarske igre su se naširoko igrale i u drevnoj Grčkoj. Stari Grci su verovali da ih prilikom igre štite dva boga, Hermes i Pan, a prema mitologiji Zevs, Had i Posejdon su pomoću bacanja kockica odlučili o tome na koji način će među sobom podeliti univerzum (Mladenović i Lažetić, 2018). Kockalo se sa tri glinene kocke, kojima su strane bile obeležene slovima s brožčanom vrednošću ili skraćenim nazivima prvih šest brojeva. Jedinica se zvala kub. Najbolji ishod „Afrodita“ bile su tri šestice, a najgori „pas“ odnosno tri jedinice (Kozjak, 2008). Smatra se da prve karte za igranje dolaze iz Kine bile su ukrašene ljudskim likovima koje su kasnije prenesene u Indiju, Persiju i Evropu. Na prostoru Evrope karte su se prilagodile te počele prikazivati kraljeve i kraljice što je praksa koja se koristi i u današnje doba. Najranije karte su bile skupe, te su bogati trgovci samo mogli priuštiti. Rimljani su sklonost ka kockanju preuzeli od Etruščana. U starom Rimu Klaudij je redizajnirao kočiju kako bi imao više prostora za bacanje kockica. Trke kolima su bile najpopularniji drevni grčki, rimski i vizantijski sport.

Istorija opklada datira od 1860. godine u Francuskoj, šire se u Veliku Britaniju i ostale evropske zemlje, Australiju i SAD. To su opklade u vezi konjskih trka, automobilskih, moto trka, trka pasa (Mladenović i Lažetić, 2018.). Koreni sportskog kladenja potiču s početka 19. veka kao način zaustavljanja nameštanja ishoda u atletskom trčanju. Sredinom 1960. godine je nastao prvi elektronski rulet, a 1984. godine kreće talas i video pokera. Prva prava kockarnica na evropskom kontinentu (na području tadašnje Mletačke republike – Venecija), je otvorena 1638. godine i zvala se „Ridotto“. Otvaranje prve prave kockarnice na evropskom kontinentu je označilo početak razdoblja industrijalizacije kockanja. Prve kockarnice za internet kockanje uživo su počele između 1994. i 1995. godine. Nedugo posle, internet kockanje uključuje kladenje, bingo i poker igre (Ashley & Boehlke, 2012).

2. TEORIJSKI PRISTUPI SOCIO-KULTURNOM ASPEKTU KOCKANJA U SAVREMENOM DRUŠTVU

Danas sa pravom o kockanju možemo govoriti kao o opšteprisutnoj, multidimenzionalnoj društvenoj pojavi, u koju se uključuje sve veći broj populacije. Dostupna je pojedincima širom svih kontinenata i postala slobodna svakodnevna aktivnost ljudi bez obzira na njihovo materijalno stanje, društveni položaj, pol, uzrast, obrazovni, profesionalni status, versku ili rasnu pripadnost. Prešla je dugačak

evolutivni put od opuštajuće rekreativne aktivnosti, bezopasne zabave, do kockanja van kontrole kada prevazilazi opseg igre i dobija oblik zavisnosti (Ashley & Boehlke, 2012). U potrazi za zadovoljenjem određenih potreba, brзом i lakom zaradom, pojedinac može tendirati povećanju učestalosti kockarskih aktivnosti, u čijem daljem razvoju leži opasnost od uništavanja sopstvenog života, porodice i društva (Bernhard, 2007; Borrell & Boulet, 2005; Singh, Mallaram, & Sarkar, 2017).

Sredina u kojoj pojedinac živi predstavlja važan faktor kockanja. Tu se prvenstveno misli na uticaj tradicionalnih, duhovnih, zakonskih, socijalnih, kulturnih faktora. Najčešća grupa činilaca iz aspekta faktora sredine su brojnost i dostupnost kockarnica, poremećeni porodični odnosi, loši materijalni i ekonomski uslovi, kulturna vulnerabilnost (Delfabbro & King, 2017; Livingstone et al., 2017; Welte et al., 2006).

Savremeno društvo odlikuju vrednosti samoispunjenja, hedonizma i trenutnog zadovoljstva, nasuprot racionalnog i samokontrolisanog ponašanja. Vrednost koju društvo takođe nudi je sposobnost sticanja, pobeđivanja i ostvarenje cilja u tržišnoj utakmici - sticanje materijalnih dobara, tako da pojam „imati“ postaje imperativ savremenog potrošačkog društva. Pojedinci se zavaravaju da će kupovinom sve skupljih i luksuznijih predmeta kao statusnog simbola steći i veći društveni ugled (Bazić i Pešić, 2012; Reith, 2007).

Uticaj različitih faktora koji su oblikovali kockanje može se sagledati kroz nekoliko teorija. U skladu s tim, u nastavku rada će biti prikazane makro i mikro sociološke teorije koje približavaju manifestaciju kockanja u različitim kontekstima. Makro - sociološke teorije su: *teorija strukturalnog funkcionazma, anomije, teorija bega i društvenih frustracija, teorija potkulture*. Mikro - sociološke teorije su: *teorija društvene nagrade od kockanja - simbolički inerakcionalizam, teorija socijalnih veza i koncept porodične disfunkcionalnosti*.

Strukturalni funkcionizam. Percipira društvo kao sistem koji se sastoji od međusobno povezanih delova. Da bi sistem bio funkcionalan, delovi moraju biti u ravnoteži bez obzira na različite funkcije koje imaju. Kako je za stabilan i regulisan sistem neophodan rad, red i predvidive životne rutine, društveni sistem ceni eksperimentisanje, preduzetništvo, izlazak iz zone komfora. Međutim, u hijerarhijski organizovanom kapitalističkom sistemu gde je pojedinac podređen industrijskom načinu proizvodnje, ne postoji prilika za uspeh svakog pojedinca uz poštovanje sistema vrednosti (Frey, 1984:109). Prema Edvardu Devereueku, ovakva protivrečnost između vrednosnog i kulturnog sistema društva i slojnog položaja pojedinca izaziva napetost i frustraciju. Da bi ih se oslobodili, pojedinci iznalaze devijantne aktivnosti koje supstituišu ove nedostatke i protivrečnosti. Devijantno ponašanje (kockanje) doprinosi stabilnosti društva od „opasnih sila” koje generišu pojedinci frustracijom. Pomaže da se smanji napetost i frustracija, pruža mogućnost pojedincima da stiču attribute „uspeha”. Kockajući se kompenzuju uskraćeno zadovoljstvo. Kockanjem pojedinac, ne samo da zadovoljava sopstvene potrebe, već i doprinosi društvenoj stabilnosti. Kao katarzično dejstvo i društveno prihvaćen mehanizam, kockanje se odvija u društveno propisanim okvirima, ne šteti stabilnosti društvenog sistema,

nego samo oslikava jedan simbolički protest protiv racionalnosti (Binde, 2009). Ovakva konstelacija doprinosi percepciji kockanja kao pozivne društvene pojave.

Teorija anomije (pritiska). U vremenima brzih društvenih promena i kriza, javlja se anomija, kao stanje društva u kome nedostaje reglementacija (skup pravila i normi o ljudskom ponašanju) (Jugović, 2009). Prema Robertu Mertonu, do anomije dolazi kada u društvu postoji neusklađenost između definisanih društvenih ciljeva i institucionalno dostupnih sredstava za njihovo ostvarenje. Tako, Mertonovim konceptom „inovacije“ se pruža mogućnost razumevanja kockanja kao društvene devijacije, budući da pojedinac društveno nelegitimnim sredstvima pokušava da dođe do društveno poželjnog cilja (Jugović, 2014). Stanje društvene anomije predstavlja otvoreno predvorje koje dovodi do porasta devijantnih ponašanja. Upravo, kockanjem pojedinac popunjava jaz usled nedostatka postojanja institucija koje promovisu društveno pozitivne vrednosti i društveno prihvatljivo ponašanje.

Nakon više decenija osiromašjenja materijalnih, kulturnih, obrazovnih sistema vrednosti, današnji mladi se nalaze u svojevrsnoj konfuziji jer su nekadašnji sistemi vrednosti dovedeni u pitanje i napušteni. Mladima nedostaju konstruktivni sistemi vrednosti koji su deficitarni u institucionalnom kontekstu savremenog društva. Naime, pred pojedinca se još od najmlađeg uzrasta postavlja imperativ uspeha koji treba dostići bez obzira na širu društvenu (ne)funkcionalnost (Bazić i Pešić, 2012).

Tako mladi odrastaju na način da se podređuju ovom sistemu vrednosti gde pred sebe postavljaju ciljeve neusklađene sa stvarnim mogućnostima. U takvim situacijama intenzivni pritisak za materijalnim uspehom slabi snagu normativnih standarda koji regulišu ponašanje. Sve ovo doprinosi da pojedinci ne uspevaju da se na društveno prihvatljiv način nose sa ovim pritiskom. U situacijama slabe socijalne kontrole, pojedinac se okreće devijantnim ponašanjima. Konkretno, kako bi zadovoljio svoje potrebe i ciljeve, udaljava se od normi zasnovanih na savesnom radu, obrazovanju i usvaja norme koje su u suprotnosti sa važećim u datom društvu (služi se nelegitimnim načinima – kockanjem) (Reith, 2007).

Teorija potkulture. Potkultura predstavlja pripadnost određenoj društvenoj grupi koju karakteriše poseban sistem vrednosti, normi i načina razmišljanja koji se razlikuje od dominantne kulture (Prus, 2004). Kockajući se pojedinac zadovoljava svoju potrebu za socijalnim kontaktima, pripadnosti i usvajanju novih identiteta. Specifična kultura kockanja se može razviti na mestima za kockanje: trkačkim stazama, kockarnicama i sportskim kladionicama. Njihove aktivnosti podležu specifičnim složenim kodovima: specifične interakcije, upoznaju druge kockare i zaposlene, posebne vokabulare, norme, mogućnost da pokažu nove sposobnosti. i stavlja ih u viši stepen (O’Leary & Carroll, 2013). Način prihvatanja gubitka dodatno doprinosi poštovanju od strane drugih kockara (Abt et al., 1985). S druge strane, pojedinci koji se osećaju marginalizovani ili imaju potrebu za socijalnim priznanjem mogu biti privučeni kontekstom, tako da sve više vremena provode u kockarnici. Mesta za kockanje predstavljaju „kosmos“ gde su društvena klasa, etnička pripadnost i druge pozadinske karakteristike irelevantne. (Binde, 2013; Binde, 2005).

Teorija bega i društvenih frustracija. Percipira položaj pojedinca u društvu sa različitim stepenom moći i materijalnog statusa (Burger, 2000). Kod pojedinca koji je zaglavljen u određenoj društvenoj klasi se razvija osećaj frustracije koja može biti izvor napada na društveni poredak ili devijantnog ponašanja. Kockajući se pojedinac oseća zadovoljstvo i mogućnost upravljanja resursima koja su mu klasnim položajem uskraćene. Opterećen i problemima svakodnevnice (u porodici, na radnom mestu, prijateljima), pojedinac iznalazi alternativne oblike za bekstvo od frustracija. Pribegava kvazi socijalnom ponašanju - kockanju (Porter et al., 2004). Kockanjem pronalazi aktivnost koja nudi iskustvo uzbuđenja. Pozitivne emocije koje se javljaju podstiču da se ponavlja pozitivno iskustvo, povećava motivaciju pojedinaca da nastave sa kockanjem nezavisno od ishoda igre. Ovakva konstelacija kockanja dobija atribute „protoka” i pozitivne konotacije jer „tok” predstavlja stanje uzbuđenja, ispunjenja, zabave koja pomaže pojedincu da zaboravi svakodnevne probleme. Društvo ponudom alternativnih oblika za oslobađanje frustracija (kladionica) obezbeđuje i istovremeni gubitak smisla za osudom i neslaganjem pojedinaca sa društvenim ciljevima i vrednostima. Postaje konstruktivan način rešenja problema kroz interakciju pojedinaca različitih vrednosti i ciljeva (Binde, 2009).

Teorija društvene nagrade od kockanja – Simbolički interakcionalizam. Društvo predstavlja splet interakcija između pojedinaca u okviru sistema (Aksan et al., 2009). Tokom interakcije sa faktorima socijalizacije pojedinac formira sopstvene norme i vrednosti. Formirane sisteme vrednosti povrđuje kroz socijalno prihvatljivo ponašanje sa drugima. Na taj način individualni sistem vrednosti integriše sa normama i vrednostima društva. Adaptirajući se fluktuirajućim društvenim procesima pojedinac bira način ponašanja. Neretko pojedinac bira da se na devijantan način (kockanjem) integriše u društvo. Kockanje tako postaje lična odgovornost (Savard et al., 2015). Prema Ervingu Gofmanu, kockanje je agens socijalizacije i aktivnost kojom pojedinac kroz socijalnu interakciju pokazuje svoje sposobnosti, veštine i omogućava lični prestiž. Kockanje je posebno privlačno za pojedince takmičarskog duha, dok pobeda omogućava povećanje samopoštovanja i spretnosti (Binde, 2013). Pored toga, pojedinac ostvaruje i svoje interaktivne mogućnosti, tj. kontrolisane partikularne i ka igri usmerene osobine i emocije, te zauzvrat dobija društvenu nagradu u obliku kompeticije (poker) ili pak zajedništva (bingo, kladenje) (Cosgrave, 2008).

Teorija socijalnih veza. Percipira socijalne veze između pojedinca, porodice i društva, uzroke devijantnog ponašanja pojedinca i mogućnosti preventivnog dejstva. Prema konceptu Trevisa Hiršija, za uspešnu socijalizaciju pojedinca presudna je društvena spona sa drugim agensima socijalizacije (porodica, škola) uključivanje u konstruktivne aktivnosti, posvećenost edukativnim postignućima, verovanje u moralne norme. Spone koje tvore interakciju pojedinca sa agensima socijalizacije i kroz koje se formira konformističko ponašanje jesu: povezanost, obavezanost, angažovanost i verovanje (Jugović, 2013). Međutim, kada je konformizam pojedinca kompromitovan, on nije uspeo da internalizuje sistem vrednosti i samokontrolu i ostvari vezivanje sa prosocijalnim agensima socijalizacije, što stvara pogodno tle za razvoj maladaptivnog ponašanja, poput patološkog kockanja.

Koncept porodične disfunkcionalnosti. Razlozi bekstva pojedinaca u „svet“ kocke ne vezuju se samo za društvene krize, već važan faktor predstavljaju i karakteristike porodičnog funkcionisanja. Savremena porodica je u modernom društvu pred brojnim izazovima, teškoćama i problemima. Promene koje se odvijaju velikom brzinom u svim segmentima savremenog društva, ostavljaju značajne posledice na stanje, razvoj, ulogu i mesto porodice u društvu. Svakodnevna egzistencijalna borba za dostizanjem uspeha pojedinca (kao imperativa koje savremeno društvo nameće), doprinosi promenama i slabljenju uticaja porodice. U porodici, kao osnovnoj ćeliji društva, uspostavljaju se trajne, emotivno prisne, solidarne i svestrane veze između članova porodice. Važno je da roditelji putem vaspitanja svoju decu podstiču na kreativnost i razvoj ličnih kapaciteta i potencijala. Pored toga, potrebno je omogućiti usvajanje određenog pozitivnog modela ponašanja, s obzirom na to da se putem ovog procesa razmene stiču prve predstave o životu, identitetu, stavovima i sistemima vrednosti (Milojković, Srna i Mićović, 1997). Ako su u porodici kompromitovani jasna komunikacija, emocionalna razmena, saradnja među članovima porodice, sistem vrednosti, mladi mogu „skliznuti“ u obrasce ponašanja kojima će pokušati da razreše svoju konfuziju i nesigurnost. Disfunkcionalne porodice najčešće odlazu rešavanje problema, ne ispunjavaju zadatke i često su u krizi. Takođe, u disfunkcionalnoj porodici se ne prepoznaje problem, ne postoji kapacitet da se odgovori na razvojne potrebe članova i ne primećuje se potencijalni raspad porodičnog sistema (Barišić, Svetozarević i Duisin, 2011). Tezi da porodična disfunkcionalnost umnogome jeste povezana sa patološkim kockanjem, pruža potporu i empirijski nalaz prema kojem čak 58% kockara potiče iz disfunkcionalnih porodica (McComb & Sabiston, 2010).

3. ORGANIZOVANJE KOCKANJA U CILJU EKONOMSKOG PROFITA

Iako se tokom većeg dela istorije kockanje smatralo slobodnom aktivnošću pojedinca, kontrola kockanja je na početku bila usmerena u cilju održavanja javnog reda i mira. Kasnije, dolazi se do otkrića da bi se profitom i porezima od kockanja mogli pokriti deficiti države (Chóliz, 2009). Kako se danas na globalnom nivou dešavaju krupne društveno-ekonomske promene, istovremeno, kockanje postaje način koji državama omogućava povećanje profita i dopunu budžeta (Walker & Sobel, 2016; Williams et al., 2011). U skladu sa tim, države ne samo da odobravaju, nego i proširuju spektar kockarskih aktivnosti u cilju prikupljanja što više sredstava od tih aktivnosti (Hodgins & Petry, 2016). Upravo, tako široka dostupnost kockanja i rast kockarske industrije utiče da prihod od kockanja od 2% do 2,5% čine udeo u globalnom državnom budžetu. Samo tokom 2016. godine kockarska industrija je ostvarila prihod od 450 milijardi dolara. Koliko je organizovanje kockanja postao unosan posao govori podatak da je kockarska industrija 12. po veličini u Evropi, sa profitom od 47 milijardi dolara. Ovaj rang, kockarsku industriju čini većom od vazduhoplovne, računarske, naftne i gasne industrije (Raylu & Oei, 2004; Dadayan, 2016). Zagovornici legalnog kockanja ističu benefite organizovanja kockanja po društvo: jačanje lokalne ekonomije, turizma i zaposlenosti stanovništva. Poznato je

da je deo profita od organizovanja kockara korišćen i za ulaganje u infrastrukturne projekte, poput gradnje Kineskog zida, za razne poravke u Rimu, koledža Harvard, Jejla. Međutim, danas, zahvaljujući globalizaciji, nedostatak stroge regulacije i sve veća zakonska liberalizacija kockanja dovode do otvaranja novih tržišta. Proces globalizacije je sa jedne strane omogućio međusobno povezivanje svetskih tržišta, a sa druge strane je otvorio mogućnost da rast kockarske industrije prati i rast organizovanog kriminala. Kada organizovani kriminal postane jak, u svoje aktivnosti uključuje i korumpirane organe vlasti, čime osigurava svoju budućnost (Albanese, 2017). Upravo, ekspanzija kockanja u XIX veku u Sjedinjenim Američkim Državama je odraz sprege sa vladajućom strukturom, kroz korupciju visokih zvaničnika i policije. Korupcija je u cilju „zatvaranja očiju“, kako bi Las Vegas postao sigurno i mirno mesto za kockanje i turiste, a Kuba i Bahami (sredinom XX veka), „raj za gangstere“ (Ferentzy & Turner, 2009). Organizovanjem ilegalnog kockanja u svetu se „opere“ od 300 do 500 miliona dolara godišnje? (Dadayan, 2016). Na taj način kockarska industrija stupa u uzajamni odnos sa globalnom ekonomijom, jer se novac zarađen od ilegalnog kockanja uključuje u legalne tokove. Kriminalne grupe koje se nalaze na čelu ilegalnih kockarnica uključene su i u druge kriminalne aktivnosti (poput utaje poreza, otmice, pranja novca, međunarodne prostitucije) (Banks & Waugh, 2018). Ovakva konstelacija odnosa doprinosi velikom ekonomskom gubitku jedne države, dok kriminalne organizacije stižu ogroman profit. Poslednjih decenija stvara se veza između organizovanja kockanja i određenih interesnih grupa, a radi ostvarenja političkih ciljeva. Jedna od takvih veza je uspostavljena između organizovanja kockanja i palestinske organizacije, koja profit koristi za finansiranje Palestinaca u ratu protiv izraelske vlasti. Procenjuje se da se u palestinsku administraciju na tajne račune sliva godišnje oko 60 miliona dolara od kazina. Novčanim sredstvima se nabavlja oružje i angažuju se novi borci (Kindt & Brynn, 2005).

Slot mašine predstavljaju najveći nezakoniti izvor prihoda od kockanja. Primera radi, ove mašine ostvaruju zaradu od oko 2.000 dolara po mašini nedeljno, dok je cena jedne mašine od 2.500 do 5.000 dolara (Ferentzy & Turner, 2009). Državne lutrije nisu ostale imune na kriminalne aktivnosti. U prilog tome, govori podatak da je u u Brazilu novac prikupljen kaznama od neplaćanja poreza, putem državne lutrije raspodeljen (u vidu legitimnih dobitaka) između tri osobe, pri čemu su sve tri bile povezane sa establišmentom (De Sanctis, 2014).

Poslednja epohalna promena forme kockanja tiče se njegovog upražnjavanja putem interneta. Forma internet kockanja nosi sa sobom brojne nove probleme i u tesnoj je vezi sa zavisnošću od samog interneta. Ovakvim vidom aktivnosti se stiče utisak da više nije neophodno tražiti „zabavu“ van sopstvenog doma (Griffiths & Parke, 2002). Kockanje putem interneta je konstantno dostupno i seže do globalnih razmera. Kockarska industrija koristi razne taktike kako bi zadržala participante u igri (poput iluzije da se troši lažni, virtuelni novac, realističnost, ležernost) (Pontell et al., 2007). U nedovoljnoj regulaciji od strane države, leži opasnost da ovaj problem u budućnosti postane još rasprostranjeniji (Delfabbro & King, 2017; Forsström & Örnberg, 2018).

4. DRUŠTVENI STAV PREMA KOCKANJU

Istorijski posmatrano, od najranijeg perioda civilizacije do savremenog doba, društveni stav prema kockanju se menjao. U početku je kockanje percipirano kao slobodna bezopasna zabava pojedinaca. Zatim sledi period u kome se društvena reakcija sukcesivno menjala od povremene zabrane, do totalne osude kockarskih aktivnosti. Tako je na primer, kod starih Grka kockanje je bilo dozvoljeno kao zabava grčkih vojnika tokom Trojanskog rata. Zakoni protiv kockanja se donose već u Starom Rimu za vreme cara Avgusta. Kockanje je bilo dozvoljeno samo nedelju dana tokom trajanja festivala Saturnalija, odnosno u čast boga Saturna. Tokom srednjeg veka je uglavnom zavisio od vladara i zakona koje je donosio. Za vreme trećeg krstaškog rata kockanje je bilo zabranjeno među vojnicima jer je negativno uticalo na fizičke i vojne pripreme (Albanese, 2017; Reith, 2007; Mladenović i Lažetić, 2018). Sa industrijskom revolucijom, dolazi do velikog društvenog zaokreta u shvatanju kockanja, odnosno formira se Nacionalna anti-kockarska liga (NAKL), koja imperativne protestantske etike, institucionalizuje u zakonima kojima se kockanje, zajedno sa alkoholizmom, zloupotrebom droga i prostitucijom, zabranjuje (Reith & Dobbie, 2011). S druge strane, ova prohibicija nije važila za pripadnike viših klasa, te njihove kockarske aktivnosti, skrivene od javnosti, nastavljaju da se odigravaju (Potenza, 2008). Naposljetku, ekonomske, političke i kulturne promene dovode do promena društva na globalnom nivou. Vođene prvenstveno ekonomskim interesima, sredinom XIX veka vrši se pritisak na zakonodavnu vlast da se kockanje legalizuje. Povećavanje bogatstva i širenje potrošačkog mentaliteta opovrgava elemente nemoralnosti i stvara odgovarajuću kulturnu klimu za ekspanziju i normalizaciju kockanja. Normalizacija kockanja je reflektovana i kroz promenu terminologije od kockanja do eufemizma igranja koja sa sobom ima konotaciju igranja i zabave (Collins, 2015). Pojedinci kao kockari, integralni su deo tog sistema, koji je sve više popularizovan.

Liberalizacija kockanja utiče na rast kockarske industrije, tako što povećava raznolikost i dostupnost igara. Istovremeno, rastom tolerancije društva i država na kockanje, ove aktivnosti se čak i podstiču (Raylu & Oei, 2004). Danas, socijalna klima koja stimuliše kockarske aktivnosti, ubrzava razvoj kako problematičnog, tako i patološkog kockanja (Productivity Commission, 1999, prema Calado & Griffiths, 2016).

Pored toga, neizostavnim se čini spomenuti ulogu medija, s obzirom da imaju važan uticaj na formiranje mišljenja, odluka i izbora pojedinaca. Kao sredstvo komunikacije, predstavljaju značajan faktor u formiranju stavova, vrednosti i modela ponašanja, kako prosocijalnih tako i antisocijalnih (Binde, 2013; Livazović, 2012). Koliko je važan uticaj medija ilustruje podatak da se samo u periodu od 2005. do 2012. godine udvostručio iznos uloženi u emitovanje televizijskih spotova za kockanje sa 17,4 miliona na 34,2 miliona dolara (Ofcom, 2013). Zbog toga što su uticajno sredstvo upravljanja masama, priređivači kockanja su svesni važnosti reklamiranja – naročito za vreme sportskih takmičenja. Priređivači se koriste različitim marketinškim strategijama kao što su sponzorstva različitih događaja u vezi sa sportom. Ovakve strategije angažuju različite sportske zvezde u reklamama,

promociji kladenja kao vida zabave, sticanja zarade i ugleda i tendiraju stvaranju „simbiotske“ veze kockanja i sporta. Tako doprinose normalizaciji sportskog kladenja kao legitimne „bezopasne igre“ (Lopez-Gonzalez et al., 2017; Parke et al., 2014). U globalnom svetu koji je dominantno kapitalistički, profit igra glavnu ulogu. Nekritično plasiranje i promovisanje kockanja kroz medijske sadržaje, može doprineti prihvatanju takvog ponašanja kao poželjnog i društveno prihvatljivog. Sve ovo je značajno za razumevanje društvenog stava prema kockanju jer pokazuje da je kockanje postalo sastavni deo savremenog života. Tako se kockanje u određenom smislu „normalizuje“ i na njega se gleda kao na uobičajenu svakodnevnicu života.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Retrospektivom i sublimacijom navedenih nalaza u radu, zaključuje se da kockanje kao aktivnost postoji od kada postoji i ljudsko društvo. Forma i način kockanja su se menjali tokom istorije. U skladu sa dominantnom epohom datog vremena, menjala se i društvena reakcija na kockanje: sukcesivnom smenom tolerancije i zabrane. Međutim, sa procesima industrijalizacije, globalizacije i liberalizacije koji kroje obeležja savremenog društvanje, dolazi do širenja kockarske industrije. Kockarska industrija uzima sve više maha u različitim domenima koji čine ljudsku svakodnevnicu. U tom smislu, većoj prevalenciji patološkog kockanja najpre doprinose karakteristike modernog kapitalističkog sistema. Pod tim se najčešće podrazumevaju: rasprostranjenost i dostupnost različitih oblika kockarskih aktivnosti, promena strukture i obeležja klasičnih oblika kockarskih aktivnosti (pojavljivanje „online“ kockanja, koje postaje društvena opasnost per se) i moć medijske propagande (naročito marketing tokom sportskih utakmica). Zatim, posebna vrsta društvene opasnosti leži u sprezi kockarske industrije sa organizovanim kriminalom. Naime, zbog brze i lake cirkulacije finansijskih sredstava, institucije kockanja predstavljaju jednostavan način za pranje novca i finansiranje kriminalnih aktivnosti. Ovakva konstelacija odnosa doprinosi širenju korupcije u društvu. S druge strane, visoka korupcija utiče na kvalitativnu promenu društvenih normi i ustaljenih vrednosnih sistema u jednom društvu. Kumulativni efekat ovih pojava dovodi do nepostojanja konsenzusa u vezi sa kockanjem, čime slabe neformalni i formalni vidovi društvene kontrole. Prikaz pomenutih teorija ukazuje na multidimenzionalnu prirodu kockanja. Pojedinci, često nezadovoljni trenutnim društvenim okolnostima, i u želji za pripadanjem i samoostvarenjem, spremniji su da ulaženjem u rizične aktivnosti potraže način za zadovoljenje svojih potreba. Borbu protiv patološkog kockanja dodatno otežava porast promene tradicionalne porodične strukture i sve veća disfunkcionalnost porodica.

Svi navedeni socio-kulturni aspekti kockanja uticali su na nastanak i razvoj patološkog kockanja, te se praktične implikacije proistekle iz iznetih nalaza u radu, najpre odnose na pojedine preventivne aktivnosti u domenu šireg društva, porodice i individue. Najpre, na nivou društva, potrebno je raditi na podizanju svesti, kako šire javnosti (u smislu upoznavanja sa problemom kockanja), tako i u smislu uticaja na donosiocce odluke (zarad osmišljavanja strategija za rešavanje problema patološkog kockanja, adekvatnih i efektivnih zakonskih regulativa ...).

Takođe, s obzirom na potencijalni veliki uticaj porodičnog faktora na razvoj bolesti zavisnosti, kao imperativ se nameće jačanje tradicionalne porodične strukture i uloge. U sadejstvu adekvatnog reagovanja ova dva važna faktora ekosistema individue, stvara se pogodno tlo za jačanje rezilijentnosti mladih prema spoljnom društvenom pritisku, što dovodi do „posredne“ prevencije razvoja patološkog kockanja. Borba protiv bolesti zavisnosti (kockanja) je moguća samo ukoliko postoji adekvatna spremnost svih relevantnih činilaca da prihvate svoju odgovornost.

LITERATURA

- (1) Abt, V., McGurrin, M. C., & Smith, J. F. (1985). Toward a synoptic model of gambling behavior. *Journal of Gambling Behavior*, 1(2), 79-88.
- (2) Aksan, N., Kisac, B., Aydın, M., & Demirbukan, S. (2009). Symbolic interaction theory. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 1(1), 902-904.
- (3) Albanese, J. S. (2018). Illegal gambling businesses & organized crime: an analysis of federal convictions. *Trends in Organized Crime*, 21(3), 262-277.
- (4) Ashley, L. L., & Boehlke, K. K. (2012). Pathological gambling: A general overview. *Journal of psychoactive drugs*, 44(1), 27-37.
- (5) Banks, J., & Waugh, D. (2019). A taxonomy of gambling-related crime. *International gambling studies*, 19(2), 339-357.
- (6) Barišić, J., Svetozarević, S., & Duišin, D. (2011). Modeli porodičnog funkcionisanja-novine, preporuke, mogućnosti i ograničenja. *Engrami-časopis za kliničku psihijatriju, psihologiju i granične discipline*, 33(1), 47-60.
- (7) Bazić, J., & Pešić, M. (2012). *Sociologija*. Leposavić: Učiteljski fakultet.
- (8) Bernhard, B. J. (2007). Sociological speculations on treating problem gamblers: A clinical sociological imagination via a bio-psycho-social-sociological model. *American behavioral scientist*, 51(1), 122-138.
- (9) Binde, P. (2005). Gambling across cultures: Mapping worldwide occurrence and learning from ethnographic comparison. *International Gambling Studies*, 5(1), 1-27.
- (10) Binde, P. (2013). Why people gamble: A model with five motivational dimensions. *International Gambling Studies*, 13(1), 81-97.
- (11) Borrell, J., & Boulet, J. (2005). A theoretical exploration of culture and community health: Implications for prevention, research, and problem gambling. *Journal of Gambling Issues*, 13(1), 74-81.
- (12) Božović, R. (2013). *Igra ili ništa*. Beograd. Čigoja.
- (13) Burger, J. (2000). Theory and formalization: Some reflections on Espirience. *Sociological Theory*, 18(3), 482-489.
- (14) Calado, F., & Griffiths, M. D. (2016). Problem gambling worldwide: An update and systematic review of empirical research (2000–2015). *Journal of behavioral addictions*, 5(4), 592-613.
- (15) Chóliz, M. (2010). Experimental analysis of the game in pathological gamblers: Effect of the immediacy of the reward in slot machines. *Journal of Gambling Studies*, 26(2), 249-256.
- (16) Chóliz, M. (2010). Experimental analysis of the game in pathological gamblers: Effect of the immediacy of the reward in slot machines. *Journal of Gambling Studies*, 26(2), 249-256.
- (17) Collins, P., Blaszczynski, A., Ladouceur, R., Shaffer, J., Fong, D., & Venisse, J. L. (2015). Responsible gambling: Conceptual considerations. *Gaming Law Review and Economics*, 19(8), 594-599.

- (18) Cosgrave, J. (2008). Goffman revisited: Action and character in the era of legalized gambling. *International Journal of Criminology and Sociological Theory*, 1(1), 80-96.
- (19) Dadayan, L. (2016). State Revenues from Gambling Shrinking. *The Council of State Governments*, 399-406.
- (20) De Sanctis, F. M. (2014). *Football, Gambling and Money Laundering – A Global Criminal Justice Perspective*: Springer International Publishing Switzerland.
- (21) Delfabbro, P., & King, D. (2017). Gambling is not a capitalist conspiracy: a critical commentary of literature on the 'industry state gambling complex'. *International Gambling Studies*, 17(2), 317-331.
- (22) Ferentzy, P., & Turner, N. (2009). Gambling and organized crime-A review of the literature. *Journal of Gambling Issues*, 23(2), 111-155.
- (23) Ferentzy, P., & Turner, N. (2012). The history of problem gambling: Temperance, substance abuse, medicine, and metaphor. *Journal of Gambling Issues*, 27(2), 86-91.
- (24) Forsström, D., & Örnberg, J. (2018). Responsible gambling in practice: A case study of views and practices of Swedish oriented gambling companies. *Nordic Studies on Alcohol and Drugs*, 36(2), 91-107.
- (25) Frey, J. H. (1984). Gambling: A Sociological Review. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 474, 107-121.
- (26) Griffiths M. D., & Parke J. (2002). The Social Impact of Internet Gambling. *Social Science Computer Review*, 20(3), 312-320.
- (27) Hing, N., Russell, A., Tolchard, B & Nower, L. (2015). Risk factors for Gambling Problems: An Analysis by Gender. *Journal of Gambling Studies*, 32(2), 511-534.
- (28) Hodgins, D. C., & Petry, N. M. (2016). The world of gambling: the National Gambling Experiences series. *Addiction*, 111(9), 1516-1518.
- (29) Howe, P. D.L., Varges – Saenz, A., Hulbert, C.A., Boldero, J.M. (2019). Predictors of gambling and problem gambling in Victoria, Australia. *Melburn School of Psychological Sciences. Plus One* 14(1), 36-49.
- (30) Jugović, A. (2009). Teorija društvene devijantnosti – Paradigme i implikacije. Beograd: *Službeni glasnik*.
- (31) Jugović, A. (2013). *Teorija društvene devijantnosti*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
- (32) Jugović, A. (2014). *Zapisi iz anomije, Ogledi iz nauke o društvenim devijacijama*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (33) Kilibarda, B., Mravčik, V., Sieroslavski, J., Gudelj Rakić, J., & Sebastian Martens, M. (2014). Nacionalno istraživanje o stilovima života stanovništva Srbije 2014. godine. Beograd: Institut za javno zdravlje Srbije “Dr Milan Jovanović Batut”.
- (34) Koprek, I. (2013). Sreća i igre na sreću. Etički okvir za razumijevanje jednog fenomena današnjice. *Nova prisutnost: Časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 11(3), 367-377.
- (35) Kozjak, B. (2008). Religija i kockanje. *Socijalna Ekologija: Časopis za ekološku misao i sociološka istraživanja okoline*. 17(3), 263-283.
- (36) Livazović, G. (2012). Povezanost medija i rizičnih ponašanja adolescenata. *Kriminologija & Socijalna Integracija*, 20(1), 1-22.
- (37) Livingstone, C., Adams, P., Cassidy, R., Markham, F., Reith, G., Rintoul, A., Young, M. (2017). On gambling research, social science and the consequences of commercial gambling. *International Gambling Studies*, 18(1), 56-68.
- (38) Lopez-Gonzalez, H., Estévez, A., & Griffiths, M. D. (2017). Marketing and Advertising Online Sports Betting: A Problem Gambling Perspective. *Journal of Sport and Social Issues*, 41(3), 256-272.
- (39) Lycka, M. (2011). Online gambling: towards a transnational regulation. *Gaming Law Review and Economics*, 15(4), 179-195.

- (40) McComb, L., & Sabiston, C. M. (2010). Family Influences on adolescent gambling behavior: A Review of the Literature. *Journal of Gambling Studies*, 26(4), 503–520.
- (41) Milojković, M., Srna, J., i Mićović, R. (1997). *Porodična terapija*. Beograd: Centar za brak i porodicu.
- (42) Mladenović, I., i Lažetić, G. (2018). *Zavisnost od kockanja: sa terapijskim priručnikom*. Beograd: Čigoja
- (43) Nastasić, P. (2014). *Bolesti zavisnosti-lečenje, oporavak, izlečenje?* U: P. Nastasić (ur). *Bolesti zavisnosti : apstinencija, (iz)lečenje, rehabilitacija*. XXX Simpozijum o bolestima zavisnosti (str. 11-13). Novi Sad: Zajednica Klubova lečenih alkoholičara.
- (44) O'Leary, K., & Carroll, C. (2013). The online poker sub-culture: Dialogues, interactions and networks. *Journal of Gambling Studies*, 29(4), 613-630.
- (45) Parke, A., Hariris, A., Parke, J. & Rigby, J. (2014). Responsible marketing and advertising in gambling. Critical Review. *The Journal of Gambling Business and Economics*, 8(3), 21-35.
- (46) Petry, N.M. (2005). *Pathological Gambling: Etiology, Comorbidity, and Treatment*. Washington DC: American Psychological Association
- (47) Pontell, H.N., Geis, G., & Brown, G.C. (2007). Offshore Internet gambling and the World Trade Organization: Is it criminal behavior a commodity? *International of Cyber Criminology*, 119-136
- (48) Porter, J., Ungar, J., Frisch, G.R. & Shopra, R. (2004). Loneliness and life dissatisfaction in Gamblers. *Journal gambling Issues*, (11), 1-22
- (49) Potenza, M. N. (2008). The neurobiology of pathological gambling and drug addiction: an overview and new findings. *Philosophical Transactions of the Royal Society : Biological Sciences*, 363(1507), 3181–3189.
- (50) Prus, R. (2004). Gambling as activity: Subcultural live-worlds, personal intrigues and persistent involvements. *Journal Gambling Issues*, 10(3), 25-37.
- (51) Radulović, D. (2014). Psihološke osnove poremećaja u ponašanju. Beograd. i Fakultet za specijalnu edukaciju rehabilitaciju
- (52) Raylu, N., & Oei, T.P. (2004). Role of culture in gambling and problem gambling. *Clinical Psychology Review*, 23(8), 1087 – 1114.
- (53) Reith, G. (2007). Gambling and the contradictions of consumption: A genealogy of the “pathological” subject. *American behavioral scientist*, 51(1), 33-55.
- (54) Reith, G., & Dobbie, F. (2011). Beginning gambling: The role of social networks and environment. *Addiction Research & Theory*, 19(6), 483–493.
- (55) Rossen, F.V., Clark, T., Denny, S.J., Fleming, T.M., Peiris-John, R., Robinson, E. & Lucassen, M.F.G. (2016). Unhealthy Gambling Amongst New Zealand Secondary School Students: An Exploration of Risk and Protective Factors. *International Journal of Mental Health Addiction*, 14, 95-110.
- (56) Savard, A.C., Tremblay, J., & Turcotte, E. (2015). Problem gambling among adolescents: toward a social and interactionist reating. *International Gambling Studies*, 15(1), 39-54.
- (57) Scharpe, L. (2002). A reformulated cognitive-behavioral model of problem gambling. *Clinical Psychology Review*, 22(1), 1-25.
- (58) Singh, Sh., Mallaram, G.K., & Sarkar, S. (2017). Pathological gambling: An overview. *Medical Journal*, 10(2), 120-127.
- (59) Walker, D. M., & Sobel, R. S. (2016). Social and Economic Impacts of Gambling. *Current Addiction Reports*, 3(3), 293–298.
- (60) Welte, J. W., Wieczorek, W. F., Barnes, G. M., & Tidwell, M.-C. O. (2006). Multiple Risk Factors for Frequent and Problem Gambling: Individual, Social, and Ecological. *Journal of Applied Social Psychology*, 36(6), 1548–1568.

Internet izvor:

- (61) <http://www.internetkockanje.com/online-kazino-vodic/razvoj-kockanja-od-kladenja-na-trke-do-online-kazina/> pristupljeno 10.07.2019
- (62) Binde, P. (2009). Gambling motivation and involvement. A review of Social Science research. The Swedish National Institute of Public Health. Dostupno na: <https://prism.ucalgary.ca/bitstream/handle/1880/51055/R2009-20-gambling-motivation-a-review.pdf/>, pristupljeno februar, 2020.
- (63) Kindt, J. W. & Braun A. E. C. (2005). Destructive Economic policies in age of terrorism: Government- Sanctioned gambling as Encouraging Transboundary economic Raiding and Destabilizing National and International Economies .*ACDIS Occasional Paper*. Dostupno na : https://www.ideals.illinois.edu/bitstream/handle/2142/41/Kindt_and_BrynnOP.pdf?sequence=1&isAllowed=y/, pristupljeno novembar, 2019.
- (64) Ofcom (2013). *Trends in advertising activity gambling*. Dostupno na: [https://www.ofcom.org.uk/..data/assets/pdf_file/0026/53387/trends in ad activity gambling.pdf/](https://www.ofcom.org.uk/..data/assets/pdf_file/0026/53387/trends_in_ad_activity_gambling.pdf/), pristupljeno decembar, 2019.
- (65) Williams, R., Rehm, J., & Stevens, R. (2011). The Economic Impacts of Gambling. *Final Report Prepared for The Canadian Consortium for Gambling Research*. Dostupno na: <https://www.umass.edu/seigma/sites/default/files/SEIG%20Report-Williams%20Rehm%20%20Stevens%202011.pdf/>, pristupljeno novembar, 2019.

SOCIO-CULTURAL ASPECT OF GAMBLING THROUGH HISTORY

The aim of the research is to analyze the socio-cultural aspect of gambling throughout history. Gambling has had activity that have always been present in most cultures. Attitude and social reaction to gambling change their shape depending on different socio-cultural aspects and dominant epochs of a given time. Gambling was first viewed as a sin, then as a form of criminal activity, and finally, as a disease of addiction. It is widespread in all societies and is legalized to varying degrees, depending on legal provisions. Today, as a social phenomenon, it is subject to complex determinism and is recognized and treated as a "behavioral control disorder". Social states and processes such as anomie, industrialization, liberalization, the power of media propaganda, transition, imperative mode of having a "market" outcome, diminishing influence of the traditional family, modern society is becoming a suitable ground for the development of pathological gambling. The concluding points focus on recommendations aimed at raising the awareness of individuals and families about the importance of correctly interpreting the messages of the contemporary social context, and in order to prevent gambling.

KEY WORDS: *gambling / pathological gambling / socio- cultural aspect / history*

"DRUGA ŠANSА: RAD OSUĐENIKA SA PSIMA U KPZ SREMSKA MITROVICA"

autorke dr Ane Batrićević

U monografiji "Druga šansa: rad osuđenika sa psima u KPZ Sremska Mitrovica" autorke dr Ane Batrićević prikazan je program resocijalizacije osuđenika kroz njihov rad sa napuštenim psima, koji su smešteni u azil koji se takođe nalazi unutar zatvorskog kompleksa u KPZ Sremska Mitrovica. Program rada osuđenika sa psima je jedan od inovativnih programa koji se sprovode u Srbiji i ovo je njegova prva realizacija. Monografija je usmerena na prikaz programa i njegovu početnu evaluaciju.

U prvom poglavlju, autorka se osvrće na značaj životinja u terapiji i socijalizaciji ljudi, te navodi malobrojne primere iz istorije koji ukazuju na značajan efekat uvođenja životinja u različite tretmane: rad sa decom, boravak u bolnicama, boravak u ustanovama mentalne zaštite, pa i u zatvorskome okruženju. Benefiti ovih programa su više bili samo-evidentni nego naučno dokazani, a uvođenje životinja u rad sa osuđenima je počelo tek krajem 20. veka.

U drugom poglavlju opisane su vrste intervencija koje se baziraju na interakciji između ljudi i životinja, u koje spadaju terapija uz pomoć životinja, aktivnosti uz pomoć životinja i edukacija uz pomoć životinja. *Terapija* uz pomoć životinja odvija se uz pomoć pasa, konja, mačaka ili delfina i njena delotvornost ogleda se u umanjenju negativnog uticaja nepoznatog okruženja i dodatnom motivisanju pacijenta da učestvuje u terapiji. Terapija sa životinjama uvek se odvija uz prisustvo obučenog terapeuta i njeni efekti se ogledaju ne samo na psihološkom, već i na fizičkom planu. Sa druge strane, za *aktivnosti* uz pomoć životinja nije neophodno prisustvo obučenog terapeuta. Ove aktivnosti omogućavaju dostizanje motivacionih, obrazovnih, rekreativnih ili terapijskih benefita. Obrazovanje uz pomoć životinja ima jasno definisane obrazovne ciljeve i sprovodi se uz pomoć profesionalaca. Autorka navodi da je sproveden veoma mali broj eksperimentalnih istraživanja sa ciljem utvrđivanja efekta rada sa životinjama, ali da su efekti koji su dobijeni značajni i odnose se na pozitivni psihološki i psiho-socijalni uticaj intervencija. Na kraju poglavlja, autorka stavlja akcenat na programe rada osuđenika sa životinjama, koji mogu da imaju različite forme (npr. Gostujući programi, rad na dresuri pasa, rad u korist zajednice itd.), ali da su najčešći programi dresure pasa (stručno osposobljavanje) u kombinaciji sa radom u korist zajednice.

U trećem poglavlju, autorka opisuje tri programa resocijalizacije uz pomoć životinja, *Paws for Progress*, *Paws of Purpose* i *Puppies behind Bars*. U okviru sva tri programa u rad sa osuđenikima bili su uključeni psi. Svrha rada sa psima se razlikovala, te se tako u programu *Puppies behind Bars* se obučavaju psi za traganje za eksplozivnim napravama i za rad sa ratnim veteranima. U okviru programa *Paws for Progress* radilo se na pripremi pasa za udomljavanje, a u okviru *Paws of Purpose* radi se na pripremi za udomljavanje teško udomljivih pasa ili njihov rad sa osobama sa invaliditetom. U sva tri programa opisane su značajne promene koje su uočene kod osuđenika, kako na psihološkom i emotivnom planu, tako i na planu njihovog zapošljavanja i prevencije povrata. Učesnici programa su i sami izvestili o značaju programa za njih same i zadovoljstvu na pruženoj prilici da "vrate dug zajednici kojoj su učinili zlo".

U okviru poglavlja o pravnim okvirima za realizaciju programa rada osuđenika sa životinjama u Srbiji, autorka se osvrće na elemente Krivičnog zakonika i zakona o izvršenju krivičnih sankcija, i navodi članove bitne za cilj same zatvorske kazne kao krivične sankcije. Međutim, ona se ovde osvrće i na zatvorsku deprivaciju, odnosno neuspeh zatvora kao institucije da zadovolji bazične potrebe osuđenika, što može dovesti do ozbiljne psihološke štete, loše integracije u zatvorski sistem, kreiranje zatvoreničkog društvenog sistema koji je paralelan postojećem zatvorskom, te se postavlja pitanje da li zatvori zapravo služe svrsi, odnosno da li ispunjavaju svoju važnu funkciju resocijalizacije osuđenika. Rad sa životinjama doprinosi smanjenju efekata zatvorskih deprivacija i doprinosi obrazovnom statusu osuđenika, omogućivši im veštine koje povećavaju zapošljivost i omogućavaju da na legalan način zarade novac i smanje kriminalno ponašanje.

Peto poglavlje odnosi se na usklađenost programa rada sa psima sa pravnim okvirima od značaja za tretman, obrazovanje i rad osuđenika. Kada je u pitanju tretman, autorka navodi elemente zakonskih i podzakonskih akata koji su od značaja za tretman, i objašnjava kako se rad sa psima uklapa u tretman osuđenika. Rad sa psima uključuje nekoliko kategorija tretmana: rad osuđenika, obrazovanje osuđenika, kao i tretmansku komponentu. Takođe, ovaj rad uključuje i elemente obrazovanja, jer se osuđenici edukuju i stiču znanja i veštine iz oblasti nege i dresure pasa. Osim toga, postoje slučajevi kod kojih se rad sa životinjama smatra radom u užem smislu, te autorka navodi i odredbe od značaja i za ovaj segment.

U narednom poglavlju, autorka opisuje sami primenu programa rada osuđenika sa psima u KPZ Sremska Mitrovica. U prvom delu opisuje se KPZ Sremska Mitrovica u smislu tipa ustanove, vrste krivičnih sankcija, dužine kazne, teritorijalne pripadnosti, odeljenja u KPZ, kapaciteta ustanove. Nakon toga opisuje se procedura prilikom zbrinjavanja napuštenih pasa u prihvatilištu unutar zavoda. Procedura je propisana pravilnicima i zakonima koji se primenjuju i na sva druga prihvatilišta za pse, a uključuju humano i odgovorno postupanje sa životinjama. Opisana je i procedura udomljavanja pasa iz prihvatilišta. Na kraju poglavlja opisan je i sam program rada osuđenika sa psima.

Ovaj program se u KPZ Sremska Mitrovica sprovodi od 2017. godine, a započeo je nakon studijskog putovanja zaposlenih u Škotsku gde se sličan program sprovodi već

neko vreme. Razlika između KPZ Sremska Mitrovica i KPZ u Škotskoj je to što u Sremskoj Mitrovici postoji azil za pse koji se nalazi unutar samog zavoda. Program traje 8-10 nedelja i sastoji se iz tri dela: edukacije, svakodnevnog rada sa psima na dresuri i rada na održavanju životinja i prostora. Istovremeno se sprovodi i tretmanski deo. Uslovi za učešće u programu uključuju najpre motivisanost osuđenika, zatim preostalu dužinu kazne (više od 6 meseci), da počinjeno krivično delo nije ubijanje i zlostavljanje životinja, da imaju završenu osnovnu školu. Prednost se daje i licima koja nemaju stečene radne navike, imaju istoriju disfunkcionalnog ponašanja ili nedostatak empatije. Osuđenici provode sa psima po nekoliko sati dnevno, što je optimalno za dresuru. Svakom osuđeniku dodeljuje se "njegov" pas. Program se sprovodi u poluzatvorenom odeljenju, ali postoji ideja da se psi uvedu i u zatvoreno odeljenje zavoda.

U sedmom poglavlju, autorka opisuje impresije učesnika programa rada sa psima. Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 11 osuđenika. Nakon datih osnovnih socio-demografskih podataka, autorka opisuje krivična dela i dužinu trajanja kazne zatvora. Kao motivaciju za učešće u programu, osuđenici su naveli ljubav prema psima, brže, lakše i lepše provođenje vremena i beg od zatvorskog okruženja. Kao svrhu sprovođenja programa, učesnici u programu su naveli kvalitetnije ispunjavanje slobodnog vremena, metod za odvratanje od kriminalnog ponašanja, ublažavanje zatvorskih deprivacija, sopstveni boljitak i napredak, nastojanje da se pomogne psima, kao i stručno osposobljavanje za rad koji im može obezbediti zaposlenje po izlasku na slobodu. Kao prednosti programa osuđenici su naveli kvalitetnije provođenje vremena, osećaj slobode, distanciranje od zatvorskog okruženja i unapređenje dobrobiti životinja. Osuđenici ističu da bi se program mogao unaprediti kroz povećanje broja lica koja u njemu učestvuju. Kao glavne promene kod sebe do kojih je došlo kroz rad sa psima navode promene raspoloženja, promene na kognitivnom, kao i promene na društvenom planu.

Poslednje poglavlje autorka je posvetila opisu Dana otvorenih vrata u KPZ Sremska Mitrovica, tokom kojih građani mogu da posete KPZ i da udome nekog od pasa koji u njemu borave. Još jedan cilj Dana otvorenih vrata jeste smanjenje stigme i uspostavljanje veza između osuđenika i zajednice. Osuđenici su imali priliku da prikažu svoja novostečena znanja i veštine, a građani da odaberu psa kojeg žele da udome.

U zaključku autorka sumira nalaze istraživanja o preliminarnoj evaluaciji programa i ističe da je rad osuđenika sa psima imao benefite kako za osuđenike, tako i za pse. Najpre, ublaženi su efekti zatvorskih deprivacija. Zatim, unapređeno je raspoloženje i međusobno funkcionisanje osuđenika. Dolazi do jačanja empatije i preuzimanja odgovornosti za sopstveno ponašanje, a obezbeđuje se i profesionalna edukacija, što sve može da doprinese smanjenju recidivizma. Još jedan bitan aspekt programa je i smanjenje stigmatizacije i predrasuda prema osuđenima, što takođe doprinosi suzbijanju povratništva. Autorka zaključuje da je sprovođenje programa opravdano i korisno.

Prikazana monografija daje značajan doprinos uvidu u program rada osuđenika sa psima i njegove benefite za osuđena lica, ali i za pse. Iako je karakteristično da se u

početnim fazama sličnih projekata najpre sprovodi kvalitativno istraživanje, bilo bi veoma značajno i empirijski još potkovanije kreirati kvantitativne mere kojima bi se mogle pratiti promene koje se javljaju kod osuđenih lica tokom i nakon rada sa psima. Takođe, ukoliko je moguće, treba pratiti dugoročne efekte koji bi se ogledali na testiranje i nakon izlaska iz zatvora i povratka u zajednicu.

Tijana Karić

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

TEHNIČKA UPUTSTVA AUTORKAMA I AUTORIMA ČLANAKA ZBORNIKA INSTITUTA ZA KRIMINOLOŠKA I SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

1. Članak treba da bude obima do 20 strana kucanog teksta duplog proreda. Koristiti font Times New Roman, latiničnim pismom i veličinu slova 12.

2. Prva stranica teksta treba da sadrži: naslov rada, ime i prezime autora/autorke, apstrakt (do 150 reči) i 4-5 ključnih reči.

2.1 Odmah iza prezimena autora (na prvoj stranici) otvoriti fusnotu u kojoj treba dati naziv institucije u kojoj autor radi, zvanje autora i e-mail. U slučaju koautorskih radova, navesti podatke za svakog koautora/koautorke posebno.

Primer: Jovan JOVANOVIĆ*

2.2 U apstraktu moraju da budu jasno navedeni predmet i cilj rada, kao i osnovne teme koje će biti pokrivene.

3. Naslove pojedinih odeljaka u tekstu dati u sledećem obliku:

1. Naslov odeljka (Times New Roman, 12, Bold)

1.1. *Podnaslov 1* (Times New Roman, 12, Italic)

1.1.1. Podnaslov 2 (Times New Roman, 12, Regular)

Primer: 1. **Službe koje pružaju pomoć žrtvama**

1.1. *Kategorije korisnika*

1.1.1. *Žene i deca*

4. Koristiti **harvardski sistem citiranja**. Na kraju citata u tekstu otvoriti zagradu i u njoj upisati prezime autora, godinu objavljivanja i broj strane.

Primer: (Stevanović, 2009: 152).

Kada ima dva ili tri autora trebalo bi ih odvojiti zapetom (npr. Knežić, Savić, 2012).

Kada ima preko tri autora, trebalo bi navesti prezime prvog autora uz dodatak "i dr." (npr. Hawley i dr., 2013).

U slučaju da dva autora imaju isto prezime, navesti i prvo slovo njihovih imena (npr. I. Stevanović, Z. Stevanović, 2015).

Kada se navodi sekundarni izvor, potrebno je napisati "prema" (npr. Čopić prema Nikolić-Ristanović, 2011).

Ukoliko se navodi više radova različitih autora u istoj zagradi potrebno ih je razvojiti znakom tačka i zapeta (npr. Hannah-Moffat, 2005; Kemshall, 2002). U tom slučaju radove bi trebalo poredati prema prvom slovu prezimena.

4.1. U fusnotama davati samo propratne komentare, članove zakona i Službene glasnike.

4.2. Strana imena pisati izvorno.

5. Ukoliko se u tekstu nalaze slike ili tabele, na odgovarajućem mestu u tekstu uputiti na njih, npr. (Tabela 2).

Naslove dati iznad slika i tabela.

Primer: Tabela 1. Struktura viktimizacije prema polu

* Dr Jovan Jovanović je docent na Fakultetu...u Beogradu. E-mail: jovan@primer.net

6. Obavezno priložiti popis **literature** na kraju teksta. Naveći sve citirane bibliografske jedinice abecednim redom, prema prezimenu prvog autora. Bibliografska jedinica treba da sadrži:

za knjige: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.

za poglavlja u knjizi: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov poglavlja, u: prvo slovo imena (urednika), prezime (urednika), skraćena oznaka uredništva (u zagradi), naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača, broj prve i poslednje strane poglavlja.

Primer: Blagojević, M. (2013) Transnationalization and its Absence: The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities. U: Hearn, J., Blagojević, M. & Harrison, K. (ur.) *Transnational Men: Beyond, Between and Within the Nations*. New York: Routledge, str. 261-295.

za članke u časopisima: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naziv članka, naziv časopisa (kurzivom), volumen časopisa (kurzivom) u zagradi broj časopisa i broj prve i poslednje strane članka.

Primer: Ivanović, M. (2015) Droga, umetnost, kriminal. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 34(4), str. 193-202.

za dokumenta preuzeta sa interneta: pored web strane upisati datum pristupa internet stranicama sa kojih su preuzeta.

Primer: <http://webzrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, stranici pristupljeno 5.10.2012

Pre web strane može stajati i ime autora (ako je poznat) kao i naslov teksta. U tom slučaju ispred web strane dopisati - dostupno na:

za zakone: pored imena zakona napisati u kom je Službenom glasniku objavljen.

Primer: Zakon o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS, br.58/04.

za saopštenja sa naučnih skupova: prezime i prvo slovo imena autora, godina u zagradi, naslov rada, naziv konferencije (kurzivom), broj strane u knjizi apstrakata u zagradi, mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Petrušić, N. & Stevanović, I. (2011) Pravna zaštita dece u Srbiji i međunarodni standardi. *Prva godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije - Prava žrtava i EU: izazovi pružanja pomoći žrtvama* (str. 87-102). Beograd: Viktimološko društvo Srbije & Prometej.

za članke iz novina: prezime i prvo slovo imena autora, godina i dan u zagradi, naslov teksta, naziv novina, broj strane.

Primer: Jovanović, A. (2012, 5.decembar) Otkriveni plagijati naučnih radova, Blic, str. 5.

Moguće je navesti i web izdanje novina, kada se umesto strane stavlja - dostupno na:

a zatim web adresa stranice i datum pristupa stranici.

Dodatna napomena: U popisu literature ne sme biti bibliografskih jedinica koje se ne navode u tekstu rada, a moraju biti sve jedinice koje se pominju, uključujući zakone, izveštaje, ali i veb strane (koje idu u sekciju *Internet izvori* u okviru Literature).

7. Obavezno priložiti na kraju rukopisa: naslov rada, apstrakt i ključne reči na engleskom jeziku.

Svi članci se anonimno recenziraju od strane dva kompetentna stručnjaka/stručnjakinje, na osnovu čega Redakcija donosi odluku o štampanju. Rukopisi se ne vraćaju.

Radovi ne smeju biti već objavljeni, niti predati za objavljivanje na nekom drugom mestu.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343+316

ZBORNİK Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja / urednice
Branislava Knežić, Ivana Stevanović. - God. 1, br. 1 (1972)- . - Beograd : Institut za
kriminološka i sociološka istraživanja, 1972- (Beograd : Pekograf). - 24 cm

Tri puta godišnje.
ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja
COBISS.SR-ID 5474306